

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 2 (30), 2021

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis polkovniki

REDAKTOR:
Hikmət Eyvazov
polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər
nazirinin müavini, Baş Təşkilat - İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhrəm Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Alış Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Vüqar Mansurov
Korrektor: Aynur Səfərli

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 16,75
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

Elçin Həsənov

İCTİMAİ MƏNƏVİYYAT ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİ
TÖRƏDƏN ŞƏXSLƏRİN KRİMİNOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 5

Gülşən Fərəcova

HƏDƏ-QORXU İLƏ TƏLƏB ETMƏ ƏMƏLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ
CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN İNKİŞAF TARİXİ 12

Röyəl Məhərrəmov

CİNAYƏTLƏRİN ÇOXLUĞU: NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ TƏHLİL 18

İNSAN HÜQUQLARI

Səidə Həsənzadə

QADIN HÜQUQLARININ TARİXİNƏ DAİR 28

CİNAYƏT PROSESİ

Asif Qədirov

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YENİ CİNAYƏT-PROSESSUAL
MƏCƏLLƏSİNİN QƏBUL EDİLMƏSİNİN SİYASİ VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI 36

Ələkbər Allahverdiyev

AZƏRBAYCANDA KRİMİNALİSTİKA ELMİNİN İNKİŞAF TARİXİ 43

MÜLKİ HÜQUQ

Mayis Əliyev

HƏRBİ QULLUQÇULARIN PENSİYA TƏMİNATI HÜQUQUNUN
PRAKTİK ASPEKTLƏRİ 49

Nərmin Abiyeva

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ PROSESİNDƏ
PROKURORUN İŞTİRAKININ HƏDDİ 59

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ VƏ AVROPA HÜQUQU

Elnur Hübətov

HƏRƏKƏT AZADLIĞI İNSTİTUTU MÜASİR HÜQUQ DOKTRİNASINDA,
AZƏRBAYCAN VƏ RUSİYA QANUNVERİCİLİYİNDƏ 71

Məhəmməd Əkbərov

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜASİR XARİCİ SİYASƏT
FƏALİYYƏTİNDƏ «YUMŞAQ GÜC»ÜN YERİ VƏ ROLU 82

Zahid Məmmədov, Əfqan Musayev

BAKİ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ MƏRKƏZİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ
TƏMİNATINDA UNİVERSİTETLƏRİN ROLU 91

İNFÖRMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova

E-DÖVLƏTDƏ İNFÖRMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏŞKİLİ VƏ
İNFÖRMASİYA HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ 96

Rasim Həşimov, Nigar Cəbrayilova

XAOSUN RABİTƏ XƏTLƏRİ ÜZƏRİNDƏ MƏLUMAT ÖTÜRÜLMƏSİ
VƏ KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ 112

Qara Həsənov, Rafael Əhmədov

ALTERNATİV ELEKTRİK AVADANLIQLARINDA GÖVDƏ VƏ
İÇLİKLƏRİN ELEKTROMAQNİTİZMİ 114

Telman Şahbazov, Azər Həsənov

İNFÖRMASİYA MÜHARİBƏSİ HİBRİD MÜHARİBƏNİN
ƏN VACİB ALƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ 118

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 2 (30), 2021

EDITOR-IN-CHIEF:

Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the
Ministry of Internal Affairs, polis coloniel

EDITOR:

Hikmat Eyvazov
polis coloniel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev

The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhran Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: **Vugar Mansurov**
Proofreader: **Aynur Safarli**

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 16,75
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Elchin Hasanov
CRIMINOLOGICAL FEATURES OF PERSONS WHO COMMIT
CRIMES AGAINST PUBLIC MORALITY 5

Gulshan Farajova
HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL LAW
IN THE FIGHT AGAINST EXTORTION 12

Royal Maharramov
MOST CRIMES: THEORETICAL AND PRACTICAL ANALYSIS 18

HUMAN RIGHTS

Saida Hasanzada
ABOUT THE WOMAN'S LAW'S HISTORY 28

CRIMINAL PROCESS

Asif Gadirov
POLITICAL AND LEGAL BASES OF ADOPTION OF THE NEW
CRIMINAL PROCEDURE CODE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN 36

Alakbar Allahverdiyev
HISTORY OF DEVELOPMENT OF CRIMINAL SCIENCE IN AZERBAIJAN 43

CIVIL RIGHTS

Mais Aliyev
PRACTICAL ASPECTS OF THE RIGHT OF MILITARY PERSONNEL TO A PENSION 49

Narmin Abiyeva
LIMITS OF PARTICIPATION OF THE PROSECUTOR
IN THE CIVIL PROCEDURE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN 59

PRIVATE INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN LAW

Elnur Humbatov
THE INSTITUTE OF FREEDOM OF MOVEMENT IN THE MODERN
DOCTRINE OF LAW OF THE AZERBAIJANI AND RUSSIAN LEGISLATION 71

Mohammad Akbarov
THE PLACE AND ROLE OF "SOFT POWER" IN MODERN
FOREIGN POLICY ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN 82

Zahid Mamedov, Afgan Musaev
THE ROLE OF UNIVERSITIES IN THE FORMATION
AND DEVELOPMENT OF THE IFC BAKU 91

INFORMATION SECURITY

Gulnaz Rzayeva, Aytekin Ibrahimova
ORGANIZATION OF INFORMATION SECURITY IN E-STATE
AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS 96

Rasim Hashimov, Nigar Jabrailova
PERSPECTIVES OF CHAOS INFORMATION ON COMMUNICATION LINES
AND USE IN COMPUTER NETWORKS 112

Qara Hasanov, Rafael Ahmadov
ELECTROMAGNETISM OF THE BODY AND DRINKS
IN ALTERNATIVE ELECTRICAL EQUIPMENT 114

Telman Shahbazov, Azar Hasanov
INFORMATION WAR AS ONE OF THE MOST IMPORTANT
TOOLS OF HYBRID WAR 118

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 2 (30), 2021

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
полковник полиции

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаикова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь: Вугар Мансуров
Корректор: Айнур Сафарли

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республи-
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 16,75
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
"Bakı"

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Эльчин Гасанов
КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЦ, СОВЕРШАЮЩИХ
ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ОБЩЕСТВЕННОЙ МОРАЛИ 5

Гульшан Фараджова
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОГО ПРАВА В БОРЬБЕ С ВЫМОГАТЕЛЬСТВОМ 12

Роял Магеррамов
БОЛЬШИНСТВО ПРЕСТУПЛЕНИЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И
ПРАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ 18

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Саида Гасанзаде
ОБ ИСТОРИИ ЖЕНСКОГО ПРАВА 28

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Асиф Гадиров
ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРИНЯТИЯ НОВОГО УГОЛОВНО-
ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 36

Алекпер Аллахвердиев
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОЙ НАУКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ 43

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Манс Алиев
ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВА ВОЕННОСЛУЖАЩИХ
НА ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ 49

Нармин Абыева
ПРЕДЕЛЫ УЧАСТИЯ ПРОКУРОРА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 59

МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО И ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО

Эльнур Гумбатов
ИНСТИТУТ СВОБОДЫ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ДОКТРИНЕ
ПРАВА, АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РОССИЙСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ 71

Мохаммед Акбаров
МЕСТО И РОЛЬ «МЯГКОЙ СИЛЫ» В СОВРЕМЕННОЙ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 82

Захид Мамедов, Афган Мусаев
РОЛЬ УНИВЕРСИТЕТОВ В ФОРМИРОВАНИИ И ОБЕСПЕЧЕНИИ РАЗВИТИЯ
МЕЖДУНАРОДНОГО ФИНАНСОВОГО ЦЕНТРА БАКУ 91

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Гульназ Рзаева, Айтекин Ибрагимова
ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЭЛЕКТРОННОМ
ГОСУДАРСТВЕ И ЗАЩИТА ИНФОРМАЦИОННЫХ ПРАВ 96

Расим Гашимов, Нигяр Джабраилова
ПЕРСПЕКТИВЫ ХАОСА ИНФОРМАЦИИ НА ЛИНИЯХ СВЯЗИ И
ИСПОЛЬЗОВАНИИ В КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЯХ 112

Кара Гасанов, Рафаэль Ахмедов
ЭЛЕКТРОМАГНИТИЗМ ТЕЛА И НАПИТКИ В АЛЬТЕРНАТИВНОМ
ЭЛЕКТРИЧЕСКОМ ОБОРУДОВАНИИ 114

Тельман Шахбазов, Азер Гасанов
ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ
ИНСТРУМЕНТОВ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ 118

ELÇİN HƏSƏNOV
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Xətai rayon icra şöbəsi
I dərəcəli ədliyyə qulluqçusu
elcin.hasanov505@gmail.com

İCTİMAİ MƏNƏVİYYAT ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİ TÖRƏDƏN ŞƏXSLƏRİN KRİMİNOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: cinayətkarın şəxsiyyəti, ictimai mənəviyyət, cinayətkarların təsnifatı (tipologiyası), cinayətin motivləri, cinayətkar davranış mexanizmi, cinayətkar davranışın qarşısının alınması.

Ключевые слова: личность правонарушителя, общественная мораль, классификация (типология) правонарушителей, мотивы правонарушения, механизм преступного поведения, профилактика преступного поведения.

Keywords: personality of the offender, public morality, classification (typology) of offenders, motives of the offender, mechanism of criminal behavior, prevention of criminal behavior.

Bütün zamanlarda cəmiyyətin “arzuolunmaz təzahür daşıyıcılarının” ümumqəbul edilmiş qaydalardan (normalardan) kənara çıxan bu və ya digər formada davranışlarına sosial-iqtisadi münasibətlər, ictimai şüur, cəmiyyətdə hökm sürən qüvvələrin (dövlət, siniflər) ideologiyası, adət və ənənələri kontekstində təsir göstərməsi və “sağlam” üzvləri xilas etmək üçün bu “daşıyıcıları” vaxtında müəyyən edərək kənarlaşdırması prosesi müşahidə edilmişdir. Örnəyin, 1487-ci ildə Dominikanlı G. Institoris və Y.Şprenger tərəfindən yazılmış “İfritələrin Çəkici” (latınca Malleus Maleficarum) adlı məşhur traktatda öz əksini tapmış, “Sakson Zersalosunda” (XIII əsr) də göstərilmiş: “... başqasının əmrini öz eqoist məqsədləri üçün istifadə edənlər, ... ya bir qıza və ya bir qadına təcavüz

edənlər, yaxud evlilik sədaqətini pozanların kəsilməsi yaxud...bir xristian - kişi və ya qadının azgınlıq, sehr və ya zəhərlənmə ilə məşğul olarsa odda yandırılması...” kimi bəzi cəzalar, eləcə də italyan sosioloq Ç.Lombrosonun “Cinayətkar adam” adlı kitabında (1876) cinayətkarın ümumiləşdirilmiş portretinin (yastı burun, seyrək saqqal, aşağı alın, nəhəng çənələr, yüksək yanaq sümükləri, yapışmış qulaq ucları və s.) əks olunması cinayət törədən şəxslərin “müəyyənləşdirilməsinə” və onlar barədə “müvafiq tədbir görülməsinə” yönəlik fəaliyyət qisimlərindən yalnız bir neçəsi olmuşdur [2, s.3-4]. Məşhur rus kriminalisti A.M.Yakovlevin də qeyd etdiyi kimi: “Cinayətkarla digər şəxslər arasındakı əhəmiyyətli fərq, cinayətkarın öz daxili xislətini tez-tez dəyişən qəddarlıq nümayiş etdirməsidir ki, bu da cəmiyyətdə hər zaman mövcud olan sabit sosial-psixoloji kateqoriyaların məhv edilməsinə gətirib çıxarır. Bu cür zərərli sosial-psixoloji fenomen öz başlanğıcını tarixən formalaşmış “biz” və “onlar” dan götürür. “Onlar” hamısı “biz” olmayan hər kəsdir, “yad” dır və buna görə də şübhəli və təhlükəlidir.” [2,s.5].

Şəxsiyyətin psixologiyası (bəzən patopsixologiyası), psixoloji mexanizmlər və motivlər, sosial-psixoloji fenomen və proseslər və psixiatrik faktorlar haqqında əsl məlumat almadan cinayətkar davranış da daxil olmaqla hər hansı bir davranışı anlamaq qeyri-mümkün olardı [3, s.6-7] Başqa sözlə, cinayətkarın yaşı, cinsi, ailə vəziyyəti,

məhkumluq sayı, məşğulluğu, təhsili və s. haqqında bir çox məlumatlar araşdırılsa da, bu və ya digər cinayəti törətmiş şəxs deyil, ümumilikdə cinayətkar davranış tədqiq edilməlidir ki, bu halda, nə qədər əhəmiyyətli olmasından asılı olmayaraq xarici faktorlar deyil, cinayət törətmiş şəxsin özündə “yerləşmiş” faktorlar əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Hesab edirik ki, cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsində, xüsusilə də cinayətlərin istintaqı zamanı yuxarıda göstərilən amil son dərəcə vacib rol oynayır, belə ki, bütün cinayətlərin özəyini insan faktoru təşkil edir. Yəni, digər ictimai təhlükəli əməlləri törətmiş şəxslərdə olduğu kimi ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin “kriminoloji” və “psixoloji” portretlərinin tədqiqi əsas araşdırma obyektini kimi çıxış edir və xarici faktorlar yalnız “təkanverici” rol oynayır. Başqa sözlə bu və ya digər cinayəti törətmiş şəxs sosial tip olaraq, cəmiyyətin digər üzvlərindən ilk növbədə ictimai təhlükəli olması ilə fərqlənir. Bu ictimai təhlükəlilik dövlət və cəmiyyət tərəfindən qorunan ictimai dəyərlərə vurulan ziyandan ibarət olur. [3, s.88-89].

Fəqət yalnız bu xüsusiyyətlər cinayətkarı digərlərindən fəqləndirmir. Məsələn, ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin müəyyən qrupunun psixoloji-empirik araşdırılması onu göstərir ki, bu cür şəxslər daha çox zəif adaptasiya, impulsivlik, hərislik, aqressiya və s. mənfi xüsusiyyətlərə malik olurlar [10, s.425-427]. Bu tip şəxslər keçmiş təcrübələrindən “dərs çıxarmayaraq” gələcəyi proqnozlaşdırmaq baxımından da geri qalırlar. Örnəyin bütün ictimai təhlükəli əməllərdə olduğu kimi ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlərdə də təsadüfilik onu törədən şəxsə münasibətdə sıfır səviyyəsində olur; şəxs bütün sosial və psixoloji amilləri nəzərə alaraq bir növ bu əməli törətməyə özünü “hazırlamış” olur [8, s.11-12].

Lakin bu o demək deyildir ki, yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin hər birinə aiddir, yəni fərdi keyfiyyətlər də bu növ cinayətlərin törədilməsində rol oynayır [3, s.72-74]. Ümumilikdə, bu növ cinayət törətmiş şəxslər heç də hər zaman cəmiyyətin onlardan “gözləntisini” ya anlamır, ya

xud da buna əhəmiyyət vermir və onların bu və ya digər situasiyada necə davranmalı olduğu qeyri-müəyyən olaraq qalır. Beləliklə, ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji tipologiyası cinayətkar davranışın səbəblərini müəyyənləşdirməyə kömək etməklə yanaşı onların qarşısının alınmasına da effektiv təsir göstərmiş olur.

Fəlsəfi postulat kimi cinayət törətmiş şəxsin mənəvi dünyasının, mənəvi dəyərləri formalaşdıran daxili mühitin öyrənilməsi və onun şəxsiyyətinin kriminoloji xüsusiyyətləri çoxşaxəli və çoxsəviyyəli bir anlayış olmaqla, eyni zamanda, vahid konsepsiyanın qarşılıqlı əlaqəli tərəfi kimi çıxış edir [9, s.187-188]. İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyətinin quruluşu son dərəcə vacib bir kriminoloji problem olmaqla yanaşı özündə iki bütöv xüsusiyyəti birləşdirir; kriminoloqların mütləq əksəriyyətinin konsepsiyalarında olan sosial-demoqrafik və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.

Cinayət hüququ baxımından, cinayətkar müəyyən bir yaşa çatmış, qanunda nəzərdə tutulmuş ictimai təhlükəli əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) qəsdən yaxud ehtiyatsızlıqla törətmiş və qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü ilə təqsirli bilinən təbii, sağlam düşüncəli, anlaqlı fiziki bir varlıqdır [1].

“Hər bir törədilmiş cinayət bir tərəfdən cinayətkarın şəxsiyyətinin məhsulu, digər tərəfdən cinayətin törədildiyi anda onun təsiri altında olduğu sosial şərtlər məcmusudur” kimi kvintessensial prizmadan yanaşaraq, ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji aspektlərinin daha dəqiq araşdırılması istiqamətləri, alınan məlumatların istifadəsi, bu növ cinayət törətmiş şəxslərə qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi, habelə ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlərin dinamikasının elmi proqnozlaşdırılması problemlərini həll etmək mümkündür [5, s.172]. Müxtəlif sahələrdən olan elm adamları (filosoflar və psixoloqlar, antropoloqlar və sosioloqlar, hüquqşünaslar və həkimlər) cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji aspektlərini öyrənsələr də, kriminoloqlar bu problemi daha dolğun və hərtərəfli araşdırırlar. Cinayətkarın şəxsiyyəti xarici şərait (vəziyyət) ilə birlikdə cinayət davranışına təsir

göstərən biofizioloji, sosial, psixoloji və digər xüsusiyyətlərinin birləşməsidir. Ənənəvi olaraq cinayətkar şəxsiyyətinin quruluşu aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur: [4, s.260-261].

1) biofizioloji (cinayətkarın cinsi, yaşı, sağlamlıq vəziyyəti, fiziki quruluşu, sinir sisteminin xüsusiyyətləri);

2) sosial-demoqrafik (cinayətkarın təhsili, ailə vəziyyəti, yaşayış yeri, məşğuliyyəti, maddi təminat səviyyəsi);

3) mənəvi və psixoloji (cinayətkarın inancları, baxışları, həyat gözləntiləri, əxlaqi dəyərləri, emosional, intellektual, iradi xüsusiyyətləri);

4) sosial rol və ya funksional (cinayətin statusu, cinayətin rolu, cinayətkar davranışın xarakteri);

5) cinayət qanunu və kriminoloji (məhkumluq, təkrar cinayət, cinayətin ağırlığı, təqsirin forması, motivi, cinayət əməlinin fərdi və ya qrup şəkilində törədilməsi faktoru, zərərçəkmişlə cinayətkar arasında mövcud olan münasibətlər, cinayət törətdikdən sonrakı davranış və s.).

V.N.Kudryavsev cinayətkar davranışın aşağıdakı motivlərini fərqləndirirdi: hərislik, xuliqanlıq, digər cinayəti gizlətmə, milli, irqi, dini nifrət, qisas, düşmənçilik, özünü təsdiq etmə meyli, qısqançlıq, paxıllıq, ictimai yaxud siyasi fəaliyyətə qarşıgəlmə, hərbi xidmətdən yayınma və s. İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər, insanların fiziki və zehni rifahını əngəlləyən, fərdin ahəngdar formalaşmasına və inkişafına mane olan, cəmiyyətin mənəvi əsaslarını sarsıdan, ictimai təhlükəli hərəkətlərin cəza təhdidi altında cinayət qanunları ilə qadağan edilmiş məcmusudur [4, s.261-262].

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin X bölməsinin, 27-ci fəslində nəzərdə tutulan altı ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət (pornoqrafik materialları və ya əşyaları qanunsuz yayma, fahişəliyə cəlb etmə, əxlaqsızlıq yuvaları saxlama, qumarxana təşkil etmə və ya saxlama, qəbir üzərində təhqiredici hərəkət, tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama) [1] kontekstindən yanaşaraq bu növ cinayətləri törədən şəxslərin əhatə dairəsini müəyyən etmiş olarıq: əxlaqsızlıq yuvalarını saxlayan və bu yuvalarda bu və ya digər fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər (təşkilatçılar, gözətçilər və s.), fahişələr, əsasən

alkoqollu içki, narkotik və psixotrop maddə istifadəçiləri, sutyenorlar, vəzifəli şəxslər, pula və əsassız varlanmağa meyilli şəxslər və s. [7, s.144-145] şəxslərin kriminoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törədənlərin əsasən eqoist motivlər, narkotik aludəçiliyi, eləcə də ideoloji, siyasi, milli, irqi, dini, etnik nifrət motivləri əsasında bu növ cinayətləri törətməsi elmə məlumdur. Bundan əlavə qəbir üzərində təhqiredici hərəkət, tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama kimi ictimai təhlükəli əməli törəndələrin əməllərində xuliqanlıq və sadist motivlərini də sezmək mümkündür [5, s.103-104].

İctimai mənəviyyətə qəsd edən şəxslərin kriminoloji xüsusiyyətləri mürəkkəb olmaqla bərabər, həm də formal xarakterə malikdir. Hər bir törədilən ictimai təhlükəli əməl və bu əməli törədən şəxs, kriminologiyanın əsas tədqiqat obyektinin qismində çıxış etməklə yanaşı, cəmiyyətin digər üzvlərindən hüquqi və sosial-psixoloji meyarlara əsasən fərqlənirlər. Başqa sözlə yalnız hüquqi meyarlara əsaslanaraq cinayətkarın kriminoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etmək qeyri-mümkündür [3, s.13-14]. Sosial yaxud sosial-psixoloji, sosial-demoqrafik, mənəvi, fiziki-bioloji faktorlar da cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji portretinin çəkilməsində əvəzsiz rol oynayır. Bütün digər ictimai təhlükəli əməlləri törədən şəxslər kimi ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törədən şəxslər də bəliqli bir "rol" oynayır və bu "rol" onların davranışlarının müəyyən bir mövqeyə uyğun tənzimləmə tələblərindən, başqa bir şəxs tərəfindən ondan tələb olunanları yerinə yetirmək istəyindən, məkan və zaman həddlərində hərəkət yaxud hərəkətsizliyindən ibarət olur [8, s.25-26].

İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törədən şəxslərin cinayətkar davranışının əsasını mənəvi-əxlaqi (ictimai dəyərlərə saymazlyana münasibət, laqeydlik, narsissistlik və s.), sosial-iqtisadi (ehtiyacların ödənilməsi, əsassız və zəhmət çəkmədən gəlir əldə etmə, varlanmaq istəyi, öz maddi vəziyyətlərinin başqaları ilə daim müqayisə etmə, "ideal" həyat şəraitinə nail olma istəyi, cəmiyyətin daha üst təbəqələrinə nüfuz etmə və s.), psixoloji (şiddətli eqoizm, fiziki-zehni aqressiv davranış,

özünü təsdiq etmə fikrinin mütləqləşdirilməsi, mövcud ehtiyac və maraqların istənilən formada reallaşdırılması, qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz davranışın sərgilənməsi və s.) faktorlar təşkil edir [8, s.22-23].

Bundan savayı ictimai əxlaqa qəsd edən şəxslərdə çox zaman dəyər yönümləri sistemində fərdi və ya klan-egoistik orientasiyalar ən yüksək yerləri tutur [10, s.420-421]. Hər şeydən əvvəl bu kimi hallarda şəxsi maddi rifah, insan “mən”inin sərhədsiz təzahürü, onun üçün ən rahat şəraitin yaradılması və ya bir qrup egoistlik mövcud olur. İctimai mədəniyyəti sarsıdan şəxslərin kriminoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən onların bir fərd kimi ətrafında olan başqa şəxslərin (ailə, dost-tanış) çox zaman qanunsuz və əxlaqsız davranışları şəraitində formalaşması və böyüməsi, daha əvvəl oxşar xarakterli əməllərə görə məhkum olunmaları yaxud bu cür əməlləri törətməklərinə rəğmən cəzasız qalmaları, cəmiyyətin və dövlətin normativ dəyərlər sistemindən ayrılma, davranışlarının mənfə qiyətləndirilməsinə, sosial və psixoloji özünümüdafiə mexanizmlərindən istifadəyə alışqanlıq və s. kimi mühüm amillərdən də bəhs etməliyik [8, s.26].

Ç.Lombrozonun cinayətkar insan haqqında: onların fərdi anatomik-fizioloji quruluşa malik olması, 40%-ə qədərinin anadangəlmə cinayətkar olması, bədənlərinin müxtəlif hissələrində bir sıra səciyyəvi anomaliyaların olması və analgeziyaya əsasən daha uzun ömürlü olması fikirləri heç də hər zaman bütün ictimai təhlükəli əməl törədən şəxslərə şamil oluna bilməz. Başqa sözlə araşdırdığımız ictimai mədəniyyətə qəsd edən şəxslər cəmiyyətin digər üzvlərindən bu və ya digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmir. Lakin Lombrozo və Ferrinin analgeziyasının cinayətkarlarda mərhəmət hissinin olmaması ilə izah etmələri ictimai mədəniyyət əleyhinə qəsd edənlərə bilavasitə şamil edilə bilər. Belə ki, bu növ cinayət törədənlərin cəmiyyətin ictimai və mədəni dəyərlərinə saymazyanə münasibətləri onlarda mərhəmət, dəyər, hörmət, əxlaq və mədəniyyət kimi fəlsəfi-ədəbi postulatların olmamasından xəbər verir. Örnəyin Lombrozonun: “...bizlərin başqasının çəkdiyi əzabı görürkən, yaddaşımızın köməyi ilə həmin hissləri özümüzün də keçirməsi, bu əzabın

bizə öz təsirini bilavasitə göstərməsi, bundan da da xeyirxahlıq və mərhəmət kimi hisslərin meydana gəlməsi və hissiyyətli olduğumuz qədər də mərhəmətliyə daha çox meyliyimiz...” kimi fikirləri ictimai mədəniyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin əməllərinə qiymət verərəkən bu və ya digər formada müəyyən edilə bilər. Təsədüfi deyil ki, bu növ cinayət törədən şəxslərin əksəriyyəti bununla yetinməyərək ya bir neçə mədəni dəyərə birdən, ya da təkrarən qəsd etmiş olurlar [5, s.34-35].

İctimai mədəniyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji kimliyini müəyyən etməkdən ötrü onların bu cinayəti törətməsində başlıca rol oynayan motivə də diqqət yetirmək lazımdır. Bilindi ki, insan davranışının əsas stimulu, səbəbi qismində çıxış edən motiv- bu davranışın nə üçün edildiyi, ehtiyac və maraqların obyektivləşdiyi, duyğu, münasibət və idealların təsiri altında formalaşan sosial-psixoloji və kriminoloji hisslərin məcmusudur. Hər hansı bir cinayətin törədilməsi zamanı insan davranışı bir növ polimotivləşir, yəni bir deyil, bir sıra motivlərlə müəyyən edilir, lakin bu motivlər heç də hər zaman ekvivalent xarakter daşımır. [2, s.28-29].

Müasir kriminoloji tədqiqatların nəticələri cinayətkar davranış üçün xüsusi motivlərin olduğunu iddia etməyə imkan verməsə də, hədəf seçilməsi və ona çatmağın yollarını əvvəlcədən müəyyən edən şəxsiyyətin mədəni xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan verir. Motivlərin əsas hissəsinin “neytral” və “fərdi” xarakter daşmasına əsaslanaraq ictimai mədəniyyət əleyhinə törədilən cinayətlərdə əsasən tamah məqsədinin güdülməsi, alkoqollu içki, narkotik və psixotrop maddələrə meyilliliyin daha çox rast gəlinməsi faktını istisna etmir. Məhz buna görə də bu növ cinayətləri törədənlərin motiv aspektini sırf əxlaqi meyarlarla qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Başqa sözlə şəxsləri fahişəliyə cəlb edənlər, qumarxana saxlayanlar, əxlaqsız yuvaları saxlayanlar, pornoqrafik materialları qanunsuz yayımlayanlar əsasən ictimai qayda və dəyərlərə “vecsizlik” nümayiş etdirərək, əsassız və asan yolla varlanmağı, qəbir üzərində təhqiredici hərəkət edənlər və tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv edənlər isə ictimai qayda və dəyərlərə “antagonist” münasibət nümayiş etdi-

rərək kin, intiqam, nifrət aşılamağı üstün tuturlar. Beləliklə, ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji xüsusiyyətlərinin spesifik cəhətlərindən birinin də bu cür şəxslərin davranışlarının konkret bir məqsədinin olmadığına, homogen xarakter daşmadığına və ümumi cinayət hüquqi qiymətləndirməsində bir-birinə bənzəməyən tipləri əhatə etdiyinin şahidi olur [3, s.14-15].

İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji davranış xüsusiyyətlərindən biri də onların kriminologiya elmində mövcud olan bu və ya digər kriminoloji davranış növünə uyğun gəlməməsidir. Belə ki, ictimai mənəviyyətə qəsd edənlər ilk növbədə kriminoloji davranış növləri arasında ən geniş yayılmış muzdlu (üstünlük, gəlir və s. əldə etmə) və zorakı (məhrum etmə, xətər yetirmə və s.) davranışların bir növ sintezini özündə əks etdirir [5, s.40]. Başqa sözlə muzdlu cinayətlərin şəxsi maraqlar, zorakı cinayətlərin isə təcavüz, xuliqanlıq, intiqam və digər oxşar subyektiv səbəblərdən yarandığına inanılır.

Bütün bu araşdırmalar bir qədər kafi görünməyə bilər. Yəni, ictimai əxlaqa qəsd edən şəxs bir halda özünün eqoist təzahürlərini daha dolğun biruzə verərək ictimai təhlükəli əməl törədirsə, başqa halda “həyat çətinliyinə” “çarəsizlik”, “məzlumluq” donu geyindirərək tamamilə fərqli yollara əl atır. Lakin hər iki təzahür şəxslər üçün hədəfə çatmağın yollarını bəliqləyir.

İctimai təhlükəli əməl törədənlərin şəxsiyyətinin bütövlükdə digər şəxslərdən fərqli sosial və psixoloji xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd etdik. Bu fərqlilik də özünü cinayətkarın cəmiyyətin digər nümayəndələrindən sosial cəhətdən təhlükəli olmasında özünü göstərir. Lakin bu cəhət cinayətkarı digərlərindən fərqləndirən yeganə xüsusiyyət deyil.

İctimai mənəviyyətə qəsd edən şəxslərin psixoloji empirik tədqiqi onu göstərir ki, bu tip şəxslər qanuna tabe olan vətəndaşlardan daha zəif adaptiv və impulsiv xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunurlar. Başqa sözlə cəmiyyətə uyğunlaşa bilməyənlər, öz keçmiş təcrübələrindən nəticə çıxarmayaraq gələcəyi proqnozlaşdırmaqda çətinlik çəkənlər cəmiyyətin onlardan nə gözlədiyini və müəyyən hallarda necə davranmalı olduqlarını

heç də hər zaman qavramırlar.

İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bu şəxslərin davranışlarının antisosial istiqamətləndirici əsasında tipologiyasının müəyyən edilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu tipologiyaya misal olaraq: [4, s.261].

1) fərdi və ictimai həyatın vacib elementlərinə (həyat, sağlamlıq, əxlaq, şərəf, ləyaqət, vicdan və s.) laqeyd münasibət

2) maddi sərvətlərin, maliyyə-vergi prinsiplərinin, vətəndaşların şəxsi mülkiyyət hüquqununun pozulmasına yönəlik eqoistik və özəl davranış meyilləri

3) müxtəlif sosial dəyər və qaydalara, ümumi mülki, ailə və digər təsisatlara dəyər verməmək

4) müəyyən “düşünülməmiş” nəticələrə səbəb əməllərin törədilməsində əks olunan ictimai dəyər və bu dəyərlərlə sıx əlaqəli təsisatlara qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz münasibətləri göstərə bilərik.

Birinci qrupa əsasən əxlaqsızlıq yuvları saxlayan, pornoqrafik materialları yayan, ikinci qrupa qumarxana saxlayan və ya təşkil edən, üçüncü qrupa şəxsləri fahişəliyə cəlb edən və dördüncü qrupa tarix və mədəniyyət abidələrini məhv edən yaxud qəbir üzərində təhqiredici hərəkət edən şəxsləri aid edə bilərik.

Məhz bu tipologiya əsasında ictimai mənəviyyətə qəsd edən şəxsləri qruplaşdırmaq mümkün olacaqdır:

A) “təsadüfi” qruplar –cinayət törətməmişdən qabaq əxlaqi davranışlar sərgiləyərək, ümumi ictimai əxlaqın ziddinə olaraq ilk dəfə cinayət törədən şəxslər;

B) “situativ” qruplar - əlverişsiz daxili və xarici situasiyanın təsiri altında ümumi sosial-pozitiv oriyentasiya ilə cinayət törədən şəxslər;

C) “qeyri-sabit” qruplar - ilk dəfə ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş, lakin əvvəllər müxtəlif qanun pozuntuları və ya əxlaqsız davranış sərgiləyən şəxslər;

D) “təhlükəli” qruplar - daha əvvəl məhkumluq da daxil olmaqla dəfələrlə həm ictimai mənəviyyət əleyhinə, həmçinin də digər xarakterli ictimai təhlükəli əməllər törədən şəxslər;

E) “xüsusi təhlükəli” qruplar - dəfələrlə həm

ictimai mənəviyyət əleyhinə, həmçinin də xüsusi təhlükəli təkrar cinayət törədən şəxslər [5, s.103-105].

Qruplara əsasən ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxsləri təhlil etdikdə respublikamızda “təsadüfi” və “təhlükəli” qrupların çoxluq təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Örnəyin “təsadüfi” yaxud “situativ” qruplar heç də hər zaman ictimai dəyərlərə qarşı olmurlar. Başqa sözlə bu cür şəxslər müəyyən dəyərlərə mənfi, laqeyd münasibət sərgiləməklə ya bu dəyərlərin mahiyyətini dərk etmirlər, yaxud da onların pozulmasının ictimai təhlükəli əməl olmasının fərqinə varmaq istəmirlər.

Beləliklə, ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji xüsusiyyətlərini bu şəxslərin həm sosioloji, həm psixoloji, həm də subyektiv cəhətdən təhlil edərək aşağıdakı nəticələrə gələ bilirik:

Bu cür şəxslərin bir qismi ilk növbədə “aktiv antisosial” şəxslərdir. Belə ki, əksərən cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinə qarşı müxalif olmaqla öz “eqolarına” əsaslanaraq, şəxsi mənafeələrinin cəmiyyət mənafeələrindən üstün tuturlar. Bu şəxslər törətdikləri əməlin yaradacağı fəsadları əvvəlcədən dərk etmələrinə baxmayaraq, cinayətkarlığa yeganə və əsas dolanışq mənbəyi kimi baxırlar. Qumarxana saxlayan və ya təşkil edən, qrup halında əxlaqsızlıq yuvaları saxlayan şəxslər buna misal göstərilə bilər.

Bu növ əməlləri törədən şəxslərin digər bir qismi “passiv asosial” şəxslərdir ki, cəmiyyətin mənəvi dayaqlarına laqeydlik nümayiş etdirərək törətdikləri əmələ yaşamaq üçün “yeganə gəlir mənbəyi” qismində baxırlar. Bu şəxslər törətdikləri əməlin yaradacağı fəsadları dərk etsələr də, xırda təminatlarını ödəmək məqsədilə bu cür əməlləri törətməyi yeganə çıxış yolu qismində görürlər. Bu şəxslərə misal olaraq öz evini yaxud digər qeyri-yaşayış sahəsini fahişəliklə məşğul omaq üçün qısamüddətli icarəyə verərək cüzi gəlir əldə edən yaxud fahişəliklə məşğul olan şəxslərdən bunun müqabilində cüzi məbləğdə pul alan şəxslər və s. göstərilə bilər. “Aktiv antisosial” şəxslərdən fərqli olaraq bu şəxslər daha passivdirlər və cinayət törətməkdə çox zaman yardımçı qismində də iştirak edirlər.

Sonuncu qisim kimi “qeyri-sabit” şəxslər çıxış edir ki, buna da misal olaraq çox zaman həyat tərzi sosial cəhətdən məqbul olan lakin müəyyən situativ şəraitdə (içkili vəziyyətdə, qisas almaq, özünü təsdiq etmək, cinsi ehtiyacını ödəmək və s.) ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayət törədən şəxsləri göstərə bilirik.

İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlərin qarşısını almaq üçün ümumi sosial, xüsusi və fərdi profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu növ cinayətlərin qarşısının alınması cinayət xarakterli sosial amillərin elmi müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasına əsaslanmalıdır ki, bu da cinayətkar meyllərin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi, ictimai təhlükəli əməllərin qarşısının alınması tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi kimi fəaliyyəti özündə birləşdirir.

İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlərin törədilməsinin səbəb və şərtlərinin aşkarlanması və zərərsizləşdirilməsi onlara vaxtında təsir göstərməyə və cinayətkar fəaliyyətin neqativ nəticələrinin minimallaşdırılmasına gətirib çıxarır ki, bu sahədə də viktimoloji profilaktik tədbirlərin rolu da olmamış deyil. Onun əsas istiqamətləri qismində a) vətəndaşlara qarşı cinayətlərin törədilmə riskini artıran viktimoloji amillərinin (hallarının) [10,s.398-399] müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması; b) yüksək səviyyədə zərərçəkmiş şəxslərin müəyyənləşdirilərək qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi; c) bu növ cinayətlərin baş verməsi və ya mümkün törədilmə ehtimallarına yönəlik alqoritmlərin hazırlanması; d) vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; e) bu növ cinayətin qurbanı olmuş şəxslərə hüquqi, psixoloji, tibbi, sosial yardımların göstərilməsi; f) cinayət törədilməsi nəticəsində dəymiş əmlak, fiziki və mənəvi ziyanın ödənilməsi çıxış edir.

İctimai mənəviyyəti qorunması hər bir dövlətin öz vətəndaşlarının mənafevi naminə hüquqi, iqtisadi, təşkilati və idarəetmə, sosial, mənəvi və psixoloji, sanitariya və epidemioloji, tibbi, mədəni, profilaktik və digər tədbirləri özündə birləşdirən kompleks bir institutdur. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi isə ölkədə siyasi sabitliyin, maliyyə və sosial rifahın, milli təhlükəsizlik və asayişin təmin olunmasında olduqca mühüm rola malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. <http://e-qanun.az/code/11>
2. Гишинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с. 4-5 с.
3. Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. Московской государственной юридической академии. 1996-207 с. 7-16 с. 72-73 с.
4. Шалагин А.Е. Криминологическая характеристика лиц, совершающих преступления, посягающие на здоровье населения и общественную нравственность. Вестник экономики, права и социологии, 2015, № 4. 262 с.
5. Овчинский В.С., Познышев С.В. Криминальная психология: Криминальные типы. Поведение человека как субъекта, в том числе преступника о психологическом исследовании личности. 1996-398 с.
6. Скрипченко Н.Ю. Криминологическая характеристика личности преступника, совершающего преступление против половой неприкосновенности несовершеннолетних. Уголовное право и криминология.
7. Мосечкин И.Н. Борьба с незаконной игровой деятельностью: уголовно-правовые и криминологические аспекты. Киров: Вятский государственный университет, 2018. 163 с.
8. Tamar Dinisman and Ania Moroz .Understanding victims of crime: The impact of the crime and support needs. April 2017. 32 s.
9. Lord Devlin. “The Enforcement of Morals”. London 1965. 190 s.
10. Vera Bergelson. Victims and Perpetrators: An Argument for Comparative Liability in Criminal Law. Rutgers School of Law-Newark Research Papers Series Paper No: 007. 495 s.

Гасанов Эльчин**Криминологическая характеристика лиц, совершающих преступления против общественной морали**

Аннотация: В статье представлен подробный анализ криминологической характеристики лиц, совершивших преступления против общественной морали, определение личности преступника, преступного поведения, современные научные подходы к пониманию классификации и типологии преступников. Особое внимание уделяется структуре личности преступника, нарушающего общественную мораль. Отражено многообразие мотивов преступной деятельности, а также элементы механизма преступного поведения.

Elchin Hasanov**Criminological features of persons who commit crimes against public morality**

Annotation: The article provides a detailed analysis of the criminological characteristics of perpetrators of crimes against public morality, the definition of the offender's personality, criminal behavior, modern scientific approaches to understand the classification and typology of perpetrators. Particular attention is paid to the structure of the identity of the offender who violates public morality. It reflects the diversity of motives for criminal activity, as well as elements of the mechanism of criminal behavior.

UOT-343.713

GÜLŞƏN FƏRƏCOVA

Ədliyyə Akademiyasının “Hakimlər və hakimliyə
namizədlərin tədrisi” fakültəsinin baş məsləhətçisi,
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
“Cinayət hüququ və kriminologiya;
cəza-icra hüququ” ixtisası üzrə dissertantı
email: f17a@list.ru

HƏDƏ-QORXU İLƏ TƏLƏB ETMƏ ƏMƏLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: hədə-qorxu ilə tələb etmə, cina-
yət qanunvericiliyi, inkişaf tarixi

Ключевые слова: вымогательство, уголов-
ное законодательство, историческое развитие

Key words: extortion, criminal legislation,
historical development

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə qarşı mübarizə sahəsində cinayət qanunvericiliyinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq deyə bilərik ki, təkmil formada bu qanunvericilik təxmini XVII əsrdən etibarən formalaşmış və bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Tarixdən bizə bəlli olduğu kimi Azərbaycandakı xanlıqların hamısı süquta uğrayıb, Cənubi Qafqaz Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olduqdan sonra təbii ki, Şimali Azərbaycanda yalnız çar Rusiyasının qanunları hökm sürməyə başladı. Bu dövrə qədər isə Azərbaycanda vahid dövlət olmadığından ayrı-ayrı xanlıqların qanunvericiliyi mövcud idi. Ümumiyyətlə, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan qanunvericiliyin əsasında İslam dininin qaydaları dayanırdı. Azərbaycanda müxtəlif xanlıqlar olduğundan onların idarə olunması da hər bir xanlığın özünün daxili qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilirdi. Lakin bir sıra fərqlərin olmasına baxmayaraq, xanlıqlarda yaşayan əhalinin eyni dinə, dilə, etnik mənşəyə, adət-ənənəyə və həyat tərzinə malik olmaları ilə əlaqədar olaraq, qeyd olunan xanlıqlardakı qanunvericilik bazaları demək olar

bir-birinə çox yaxın və mahiyyət etibarilə ilə eyni xarakter daşıyırdı. Bu dövr üçün səciyyəvi olan normativ aktları təhlil etmək üçün Çar-Tala Qanunnaməsinə nəzər salmaq zəruridir. Beləki, bu akt həmin dövrdə Azərbaycanda mövcud olan hüquq mənbələrinin öyrənilməsi üçün olduqca mühüm bir vasitə ola bilər. Bu qanunnamədə cinayət, mülki, ailə hüququna dair normalar öz əksini tapmışdır. Qanunnamənin cinayət hüquq normalarını nəzərdə tutan maddələrində bir sıra cinayətlərin konkret tərkibləri nəzərdə tutulmuş, onlara görə cəzalar qeyd olunmuşdur. Maddələrin mətnindən aydın görünür ki, İslam və adət hüququnu pozan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Qeyd olunan Qanunnamədə mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə aşağıdakılar aid idi:

1. Oğurluq;
2. Quldurluq;
3. Soyğunçuluq;
4. Özgə əmlakına ziyan vurma.

Çar Rusiyasının hakimiyyətindən sonra Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti kimi demokratik respublikası yarandı. Lakin 23 ay müddətində mövcud olan bu Demokratik Respublika dövründə cinayət qanunvericiliyi qəbul edilə bilmədi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasından sonra, Azərbaycan Sovet imperiyasının tərkibində olduğundan həmin dövrlərdə Azərbaycanda cinayət qanunvericiliyinin normalarını təhlil edərkən Sovet hamıyyəti faktorunu unutmaz. Çünki bu dövrlərdə obyektiv olaraq qəbul edilən bü-

tün qanunlar sırf həmin dövrün ideologiyasını, rəhbər tutduğu prinsipləri əks etdirirdi. Azərbaycanda ilk Cinayət Məcəlləsi 1922-ci il 3 dekabr tarixində qəbul edilmiş və fevral ayının 1-dən etibarən qüvvəyə minmişdir. Lakin bu tarixə qədər də mülkiyyətə qarşı yönəlmiş qəsdlərə qarşı mübarizə aparmaq, sosialist mülkiyyətini qorumaq məqsədilə bir sıra aktlar qəbul edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. 1917-ci il 26 oktyabr tarixli Torpaq haqqında dekret;
2. 1918-ci il 20 iyul tarixli "Məhkəmə haqqında" dekret;
3. 1919-cu il 12 aprel tarixli "İnqilabi tribunallar haqqında" dekret;
4. 1919-cu il 20 noyabr tarixli "İnqilabi tribunallar haqqında" Əsasnamə;
5. 1921-ci il 26 fevral tarixli "Vəzifəli şəxslərin ərzaq işi zamanı törətdikləri cinayətlər üstündə məsuliyyətin gücləndirilməsi haqqında" qərar;
6. 1921-ci il 1 iyul tarixli "Dövlət anbarlarından oğurluqlarla və oğurluğa kömək edən vəzifə cinayətləri ilə mübarizə tədbirləri haqqında" dekret;
7. 1921-ci il 4 iyul tarixli "Oğurluqlarla mübarizə tədbirləri haqqında dövlət müəssisələrinin idarə heyətlərinə və fabriklər, zavod komitələrinə təlimat";
8. 1921-ci il 1 sentyabr tarixli dekret.

1922-ci il tarixli Cinayət Məcəlləsinin VI fəslə "Əmlak cinayətləri" başlığı altında verilmişdir və bu fəsil 21 maddədən ibarət idi. Məcəllənin 194 və 195-ci maddələri mahiyyət etibarilə müasir hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin daha sadə formalarının ifadəsi idi. 194-cü maddədə qeyd olunur ki:

"Cəbr və təhdid ilə sıxışdırıb almaq, yəni hər hansı bir əmlak mənfəəti və ya əmlak hüququ verməyi və ya zərərçəkənin şəxsiyyətinə cəbr etmək və ya onun əmlakını məhv etmək qorxusu ilə hər hansı bir hərəkət eləməyi ondan tələb etmək". (4, s. 122)

195-ci maddədə isə qeyd edilir ki:

"Zərərçəkəni rüsvayedic məlumatları yaymaq və ya hakimiyyətə onun qanunsuz əməli barədə məlumat vermək (şantaj) təhdidi ilə özgə əmlakını sıxışdırıb almaq". (4, s. 122)

Mahiyyət etibarilə, 1922-ci il tarixli Cinayət

Məcəlləsində qeyd olunan bu maddələr hədə-qorxu ilə tələb etmə ilə eyniyyət təşkil etməyə oxşarlıqlar olduqca çoxdur. 1922-ci il Məcəlləsində nəzərdə tutulan hədə-qorxu ilə tələb etmənin əsas fərqli və demək olar, mənfi xüsusiyyəti odur ki, burada hədənin yönəldiyi subyekt yalnız zərərçəkmiş şəxsdir. Lakin praktika göstərir ki, hədə yalnız şəxsin özünə qarşı deyil, həmçinin onun yaxın qohumlarına qarşı da yönəldilə bilər. Digər bir fərq isə ondan ibarətdir ki, qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində hədənin yalnız 3 forması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin 1922-ci il Məcəlləsində isə hədənin 4-cü forması- "hakimiyyətə onun qanunsuz əməli barədə məlumat vermək" də nəzərdə tutulmuşdu. Bu məlumat, yəni hakimiyyətə onun qanunsuz əməli barədə məlumat vermək hesab edirik ki, əlavə olaraq qeyd olunmasına ehtiyac yoxdur. Çünki qanunsuz əməl barədə olan məlumatlar şəxsi rüsvayedic məlumatlar sırasına aid edilə bilər.

1922-ci il və 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində qeyd olunan hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətlərinin hər ikisinin predmetini təşkil edir:

1. əmlak;
2. əmlaka olan hüquqlar;
3. əmlak xarakteri daşıyan digər hərəkətlər.

Yuxarıda aparılan müqayisədən göründüyü kimi 1922-ci Cinayət Məcəlləsindəki hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti mahiyyət etibarilə bugünkü anlama olduqca yaxındı.

1922-ci il Məcəlləsindən sonra Azərbaycanda 3 dekabr 1927-ci ildə yeni bir Cəza Məcəlləsi qəbul edildi və bu Məcəllə 15 yanvar 1928-ci ildən qüvvəyə mindi. Həmin Məcəllənin VII fəslə "Əmlak cinayətləri" başlığı altında verilmiş və burada həm dövlət əmlakına yönəldilən qəsdlər, həm də şəxsi mülkiyyətə edilən qəsdlər eyni fəslə salınmışdır. Həmin Məcəllənin 218-ci maddəsində hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti aşağıdakı dispozisiyada verilmişdir:

"Cəbr və təhdid ilə sıxışdırıb almaq, yəni hər hansı bir əmlak mənfəəti və ya əmlak hüququ verməyi və ya zərərçəkənin şəxsiyyətinə cəbr etmək, onu rüsvay edici məlumatı yaymaq və ya onun əmlakını məhv etmək qorxusu ilə əmlak xassəli olan hər hansı bir hərəkət eləməyi ondan tələb etmək".

1927-ci il Məcəlləsində 1922-ci il Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti yalnız bir maddədə qeyd olunmuş, predmetində heç bir dəyişiklik edilməmişdir. Hədənin növləri sırasından isə 1922-ci il tarixli Məcəllədə göstərilmiş “hakimiyyətə onun qanunsuz əməli barədə məlumat vermək” çıxarılmışdır. 1927-ci il Məcəlləsində də 1922-ci il Məcəlləsində olduğu kimi hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətində hədə yalnız zərərçəkmiş şəxsə-onun şəxsiyyətinə və əmlakına yönəlmiş olur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, 1927-ci il Cinayət Məcəlləsi ilə 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində qeyd olunan hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti yalnız hədənin yönəldiyi şəxslərə görə fərqlənir. Yəni, birində hədə yalnız zərərçəkmişə (1927), digərində isə hədə zərərçəkmişə və ya onun yaxın qohuma qarşı yönəlmiş olur (1999).

Qeyd etmək lazımdır ki, istər 1922-ci il, istərsə də 1927-ci il Cinayət Məcəlləsində 1999-cu il Cinayət Məcəlləsindəki kimi tövsifedici əlamətlər qeyd olunmamışdır.

1922, 1927 və 1999-cu il Məcəllələrində hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin dispozisiyaları arasında mövcud olan fərqlər ilə yanaşı, həmcinin sanksiyalar arasında da müəyyən fərqlər mövcuddur. Beləki, 1922-ci il Məcəlləsində həmin cinayətə görə cəza 2 il, 1927-ci il Məcəlləsinə görə 3 il, 1999-cu il Məcəlləsində isə 3 ildən beş il müddətinə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda adları qeyd olunan Məcəllələrdə nəzərdə tutulan hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin subyektləri isə anlaqlı şəxslər olmalıdır. Lakin yaş hədləri hər bir cinayət üçün fərqli xarakter daşıyırdı. Beləki, 1922-ci il Məcəlləsinə əsasən hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin subyektinin yaşı 14 (**4, m.18a**), 1927-ci il Məcəlləsində 12 yaş (**4, m. 12**), 1999-cu ilin Məcəlləsində isə 14 yaş müəyyən edilmişdir.

1930-cu illərdə mülkiyyət əleyhinə cinayətlərə qarşı ciddi mübarizə aparılmasında başlıca qayə, əsasən, dövlət əmlakının qorunmasını təmin etməkdən ibarət idi. Həmin dövrlərdə cinayət qanunvericiliyinin yalnız Cinayət Məcəlləsindən ibarət olmaması ilə əlaqədar olaraq Məcəlləyə da-

xil edilmədən də cinayət məsuliyyəti və cəza nəzərdə tutan ayrı-ayrı qanunlar və qərarlar qəbul edilə bilirdi. Məsələn, 1932-ci il 7 avqust tarixində “Dövlət müəssisələrinin, kolxozların və kooperasiya əmlakının mühafizəsi və ictimai (sosialist) mülkiyyətin möhkəmləndirilməsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir və bu, demək olar ki, bütün İttifaq dövlətlərində Cəza Məcəlləsi ilə birgə qüvvədə idi. Adətən bu qanun əmlakın oğurlanması xüsusilə ağır nəticələrə səbəb olduğu zaman və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildiyi zaman tətbiq edilirdi. Lakin sonradan bu qanunun əhatə dairəsi müxtəlif vasitələr ilə yeni qərarların qəbul edilməsi ilə genişləndirilməyə başlanmışdır, məsələn SSRİ MİK-in 1933-cü il 30 yanvar tarixli qərarı ilə kənd təsərrüfatı işlərində sabotajlıq etmək, traktorların maşınların qəsdən sındırılması kimi əməllərə 1932-ci il qanunu tətbiq edilirdi. SSRİ dövründə mövcud olan, mülkiyyət əleyhinə cinayətlərə qarşı mübarizəni ifadə edən qanunvericiliyin məğzində dövlət mülkiyyətinin qorunması dayanırdı. Böyük Vətən müharibəsi dövründə dövlət mülkiyyətini qorumaq məqsədilə, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən 1942-ci il 23 mart tarixli fərman qəbul edilmişdir. Bu fərman vasitəsilə, Cinayət Məcəlləsinin 151-ci maddəsində nəzərdə tutulan vəzifə israfçılığı maddəsinin sanksiyası daha ağırlaşdırılmışdır. Mülkiyyət əleyhinə cinayətlərə qarşı mübarizə istiqamətində bu dövrdə qəbul edilən yeganə normativ-hüquqi akt 1942-ci il fərmanı olmuşdur.

Azərbaycan SSRİ-də qəbul edilən növbəti Cinayət Məcəlləsi isə 1960-cı ilə təsadüf edir. Bu Məcəllə 1960-cı il 8 dekabr tarixində qəbul edilmiş və 1961-ci il 18 fevral tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. Bu Cinayət Məcəlləsinin 1-ci maddəsində Məcəllənin başlıca vəzifələri, aşağıda qeyd olunanları cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan ibarət idi:

1. Sovet ictimai və dövlət quruluşunu;
2. Sosialist mülkiyyətini;
3. Şəxsiyyəti və vətəndaşların hüquqlarını;
4. Sosialist hüquq qaydalarını. (**4, s. 581**)

Məhz 1960-cı il Cinayət Məcəlləsində cinayət qanunvericiliyinin Cinayət Məcəlləsindən ibarət olması qeyd olunurdu. Belə ki, həmin Məcəllə-

nin 2-ci maddəsi “SSR İttifaqı və Azərbaycan SSR cinayət qanunvericiliyi başlığı altında verilmişdir və həmin maddədə qeyd olunurdu ki:

“Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin “y” bəndinə əsasən SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi Əsaslarına müvafiq olaraq verilir. Dövləti və hərbi cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti haqqında ümumittifaq qanunları və SSR İttifaqının mənafeyinə qarşı edilən sair cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən ümumittifaq qanunları həmin Məcəlləyə daxil edilməlidir. Bu qanunlar Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinə daxil edilənədək ümumittifaq cinayət qanunları bilavasitə tətbiq edilir”. (4, s. 581)

Qeyd olunan cinayət Məcəlləsində göstərilir ki, Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi əsasında müəyyən edilmiş prinsiplərə və ümumi qaydalara əsaslanır. (4, s.581) Ümumittifaq cinayət qanunları da Azərbaycan SSRİ-də qüvvədə idi. Bunların Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur, lakin onlar Məcəlləyə daxil edilənədək birbaşa qüvvəsi saxlayırdı.

1960-cı il Məcəlləsində mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər 2 fəsildə birləşdirilmişdir:

1. İkinci fəsil-“Dövlət mülkiyyəti və ictimai mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” başlığı altında verilmişdir;

2. İkinci –A fəsil- “Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” başlığı altında verilmişdir.

Yuxarıdan da göründüyü kimi, bu iki fəsildə göstərilən cinayətlərin mahiyyəti, ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və xarakteri bir-birindən fərqlənirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, “Dövlət mülkiyyəti və ictimai mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” fəslə 1993-cü ilə qədər “Sosialist mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlər” adı ilə verilmişdir. 1998-ci il 7 aprel tarixli qanunla isə bu fəsil tamamiylə çıxarılmışdır.

1998-ci ilədək hədə -qorxu ilə tələb etmə cinayəti “Vətəndaşların şəxsi mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlər” fəslində qeyd olunmuş, 1993-cü ildə bu fəslin adı sadəcə “Xüsusi mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlandırılmışdır. Hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti 146-cı maddədə aşağı-

dakı məzmununda ifadə edilmişdir:

“Hədə-qorxu ilə tələb etmə, yəni zərər çəkən şəxsin və ya onun yaxın adamlarının şəxsiyyəti üzərində zor göstərmə, onların haqqında rüsvayedicə məlumatlar yayma və ya onların əmlakını tələf etmə hədəsi ilə xüsusi mülkiyyətində olan əmlakını və ya əmlaka olan hüququnu və ya əmlak xarakteri daşıyan hər hansı hərəkətlər etməsini tələb etmə”(4, s. 706)

146-cı maddə 1996-cı il 24 dekabr tarixindən etibarən “Hədə-qorxu ilə tələb etmə və ya girov götürmə” adı ilə yeni redaksiyada verilmişdir. Həmin reaksiyadan verilən tərkib mahiyyət etibarilə 1996-cı ilədək olan tərkibə olduqca yaxın olsa da, arasında bəzi fərqlər var idi. Həmin fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İlk növbədə cinayətə verilən adlar fərqlidir, 1996-cı il redaksiyasında hədə-qorxu ilə tələb etmə və ya girov götürmə başlığı altında verilmişdir, təqsirləndirilən şəxs hədənin reallığına zərərçəkmiş inandırmaq üçün adamların girov götürülməsindən istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “adamların girov götürülməsi” tövsifedicə əlamətləri nəzərdə tutan tərkibin daxilində verilmiş və burada adamlar dedikdə, böyük ehtimalla zərərçəkmiş şəxs və ya onun yaxın adamları nəzərdə tutulmalıdır. Hesab edirik ki, hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin tərkibinə adamların girov götürməsi əlamətinin əlavə edilməsi elə də uğurlu və effektiv seçim deyil. Beləki, adamların girov götürülməsi kifayət qədər ictimai təhlükəliliyə malik olan, müstəqil cinayət tərkibi olduğundan bu cinayət əgər törədilmişdirsə, onda cinayətlərin məcmusu meydana gəlməlidir;

2. 1996-cı il redaksiyasında tövsifedicə əlamətlər nəzərdə tutulmuşdur, lakin digərində isə yalnız əsas tərkib qeyd edilmişdir;

3. Əsas tərkib üzrə sanksiya da bir –birindən fərqlənir. 1996-cı il tarixli redaksiyada hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılırdı, lakin digərində isə yalnız üç il müddətədək azadlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulmuşdur.

1998-ci ildən etibarən hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti “mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlanan yeni fəsildə qeyd olunmuşdur. 93-6-cı maddədə “Əmlakı zorla tələb etmə” başlığı altın-

da verilmiş və həmin maddədə deyilir:

“Özgəsinin əmlakını ona olan hüququ zorla tələb etmə, yəni zərər çəkən şəxs, yaxud onun yaxın adamları üzərində zor tətbiq etmək, onun və ya onun yaxın adamları haqqında rüsvayedic məlumatları yaymaq, habelə onların əmlakını zədələmək, yaxud tələf etmək hədəsi ilə mülkiyyəti və ya ona olan hüququ tələb etmə”(4, s.680)

Qeyd etmək lazımdır hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin əmlakı zorla tələb etmə kimi adlandırmaq o qədər də uğurlu seçim hesab edilə bilməz. Beləki, əmlakı zorla tələb etmə dedikdə, zərərçəkmiş şəxsə zor tətbiq etməklə onun sırf hal-hazırda əlində olan əmlakın alınması başa düşülür. Bir növ soyğunçuluq kimi. Lakin hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin elə başlıca mahiyyəti hədə-qorxu vasitəsilə əmlakı, əmlaka olan hüququ tələb etməkdən ibarətdir.

Yuxarıda göstərilən tərkib 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi, yəni qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində verilmiş hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin dispoziyası ilə olduqca yaxındır. Yeganə fərq, burada hədənin yönəldiyi subyekt zərərçəkmiş və onun yaxın adamlarıdır. 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində yaxın adamları ifadəsinin əvəzinə yaxın qohumları ifadəsi işlədilmişdir. Yaxın qohumları dedikdə, bura onun valideynləri, uşaqları, övladlığa götürülənlər, övladlığa götürənlər, ər-arvad, doğma və ya ögey bacılar və qardaşlar, nənələr, babalar, nəvələr başa düşülür. Yaxın adamlar anlayışı isə bir qədər mücərrəd xarakter daşıyır. Yəni burada yaxınlıq meyarı nə ilə ölçülür ilk növbədə bunu müəyyən etmək lazımdır. Yaxın adamlar dedikdə, yalnız qohumlar başa düşülə bilməz. Təbii ki, bura həm yaxın qohumlar, həm də qohumluq əlaqəsi olmayan lakin yaxın münasibətdə olduğun dostların, qonşuların daxil edilə bilər. Hesab edirik ki, yaxın adam anlayışı bir qədər qeyri-dəqiq olduğundan onun cinayət tərkibində qeyd olunması düzgün hesab edilə bilməz. Çünki bu hədənin yönəldiyi şəxslərin dairəsini olduqca genişləndirdiyi üçün, əsassız olaraq cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb ola bilər. Digər bir tərəfdən bu anlayış qiymətləndirici meyar olduğundan, cinayət qanunvericiliyini tətbiq edən subyektlərə geniş səlahiyyət verirdi. Bu baxımdan hal-hazırda qüvvədə olan Cinayət Mə-

cəlləsində qeyd olunan hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti daha təkmil hesab oluna bilər. Lakin digər bir tərəfdən də, qeyd etmək lazımdır ki, təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda şəxslərin öz yaxın qohumları ilə əlaqələri elə də yaxın olmur və ya əlaqələr ümumiyyətlə olmur. Bu o deməkdir ki, zərərçəkmiş həmin şəxslərlə hədələmək onun üçün elə də bir əhəmiyyət kəsb etməyəcək. Lakin zərərçəkmiş üçün daha dəyərli və yaxın münasibətdə olduğu yaxın adamları, dostları vardır ki, bunlarla onun hədələnməsi, doğrudan da zərərçəkmiş şəxsə qorxu hissi yarada bilər, hansı ki, bu da onu müəyyən bir qanunsuz tələbi icra etməsi üçün imkan yaradır. Lakin qeyd olunanlar bir qədər təcrübə xarakter daşdığından, bunu qanunvericilik səviyyəsində nəzərdə tutmaq praktika üstünlüklərlə yanaşı, problemlərin də yaranmasını öz bərabərində gətirə bilər.

1960-cı il Cinayət Məcəlləsində əmlakı zorla tələb etmə cinayətinin əsas tərkiblə yanaşı bir sıra tövsifedic halları özündə nəzərdə tutan tərkibləri də qeyd edilmişdir. Həmin tərkiblər aşağıdakı kimi qeyd olunmuşdur:

1. Eyni hərəkətlər təkrarən, bir qrup şəxs tərəfindən, zərər çəkmiş şəxsin və ya onun yaxın adamlarının həyatı və ya səhhəti üçün təhlükəli zorakılıq tətbiq etmə hədəsi ilə, habelə onların əmlakını zədələmə, yaxud tələf etməklə törədildikdə;

2. Bu maddənin birinci və ya ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş hərəkətlər sifarişlə, zərərçəkmiş şəxsə və ya onun yaxın adamlarına ağır bədən xəsarəti yetirməklə və yaxud zərər çəkənə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə;

3. Bu maddənin birinci, ikinci və ya üçüncü hissəsində nəzərdə tutulmuş hərəkətlər mütəşəkkil dəstə və ya xüsusi təhlükəli residivist tərəfindən və yaxud zərər çəkənə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə;(4, s.681)

1960-cı il Məcəlləsində əmlakı zorla tələb etmə cinayətinin əsas tərkibinin sanksiyası əmlakı müsadirə edilməklə və ya edilməməklə üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmədən ibarətdir. Bu cəzalar ağırlaşdırıcı hallar üçün isə beş ildən səkkiz ilə, səkkiz ildən on iki ilə, on iki ildən on beş ilə kimi müəyyən edilmişdir.

Nəhayət, 1999-cu il 30 dekabr tarixində yeni

Cinayət Məcəlləsi qəbul edildi və bu Məcəllə 2000-ci ildən etibarən isə qüvvəyə minmişdir. Həmin Cinayət Məcəlləsinin 182-ci maddəsi hədə-qorxu ilə tələb etmə başlığı altında verilmişdir.

Bu anlayış hədə-qorxu ilə tələb etmənin demək olar ki bütün elementlərini özündə ifadə etməklə təkmil bir formanı ifadə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018,64s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018.771s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı: Digesta, 2008, 1006 s.
4. Cinayət Qanunları Kükliyyatı 1920-2000. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2014, 1182 səh .
5. Храпаныук V.N., Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik.Qanun, 2007,247 s.
6. Анциферов К. Д. Сборник статей и заметок по уголовному праву и судопроизводству , 1898. С. 96.
7. Есипов В. В. Уголовное право: (часть Особенная). Вып. II: Преступления имущественные. Варшава, 1895. С. 58

Gulshan Farajova

History of the development of criminal law in the fight against extortion Summary

The article notes the historical development of the crime of extortion, the definition of the crime in the legislation. Differences and similarities in the disposition of the crime which were mentioned in the Criminal Codes adopted during different historical period were noted.

Гульшан Фараджова

История развития уголовного права в борьбе с вымогательством Резюме

В статье отмечается историческое развитие вымогательства, определение преступления в законодательстве. Отмечены различия и сходства в описании преступления, которые упоминались в Уголовных кодексах, принятых в разные исторические периоды.

RÖYAL MƏHƏRRƏMOV

İstanbul Ticarət Universiteti Publik Hüquq üzrə magistr

royal.meherremov.97@mail.ru

CİNAYƏTLƏRİN ÇOXLUĞU: NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ TƏHLİL

Açar sözlər: cinayətlərin çoxluğu, cinayətin təkrar törədilməsi, ideal məcmu və residiv.

Ключевые слова: множественность преступлений, рецидив, идеальная совокупность и рецидив.

Key words: concept of mixed offences, frequency of committing crimes, ideal concurrence and recidivism.

1.1. Giriş

Uzun müddət cinayət hüququnda ümumi olaraq *quot crimina, tot poenae* prinsipi qəbul edilmişdi. Beləliklə, nə qədər cinayət varsa, o qədər cəza olmalıdır düşünlürdü. Kriminalistlər illər keçdikcə bu prinsipin cinayət hüququ üçün tam olaraq istənilən nəticəni vermədiyini anlayırlar. Cinayətlərin çoxluğu¹ bu prinsip üçün olan böyük istisnadır.

Bu istisna hal fərqli hüquq sistemlərində araşdırma mövzusu olmuşdur. Bizim hüquq sistemimizə baxdığımız zaman qənaət bəxş edən bir işin olduğunu demək xəyalpərəstlik olacaqdır. Qeyd edilən və digər səbəblərdən bu məqalənin həm bizim, həm də türk oxucuların diqqətini çəkəcəyini düşünərək qələmə alırıq.

Araşdırmanın davamında cinayətlərin çoxluğunun prinsipləri, nəzəriyyə və cinayətlərin çoxluğunun növləri barədə izahlar edilməkdədir.

1.2. Cinayətlərin Çoxluğunun Prinsipləri

Cinayətlərin çoxluğu fərqli prinsiplər çərçivəsində qiymətləndirilib. Bu prinsiplərdən hələ də aktual olaraq istifadə edilənlər vardır. Bu prinsip-

lər – toplama, hüquqi, ərimə, kombinasiya və tək cəza prinsipləridir.

Toplama prinsipi [22, s.240] yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu prinsipin mahiyyəti edilən hər cinayət üçün ayrıca cəza tətbiq edilir və bu cəzalar toplanır. Bu prinsip əsasında heç bir güzəşt yoxdur. Cinayətlərin çoxluğu prinsipləri arasında olan ən ibtidai versiya hesab olunan toplama prinsipi bugün üçün ən az istifadə ediləndir deyə bilərik.

Hüquqi çoxluq prinsipi törədilmiş olan cinayətlər üçün tətbiq ediləcək cəzalardan ən ağırının müəyyən bir həddə kimi artırılmasıdır [19, s.13]. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə (bundan sonra ACM) baxdığımız zaman görə bilərik ki, cinayətlərin çoxluğu ilə bağlı cəzaların təyini məsələlərində bu prinsip daha istifadə ediləndir.

Ərimə prinsipi törədilmiş cinayətlər arasında ən ağır cəzanı hansı ehtiva edirsə, o tətbiq edilir. Məsələn Türkiyə Cinayət Qanunun (bundan sonra TCK) ideal məcmu ilə bağlı 44-cü maddəsinə diqqət etsək, bu prinsipin tətbiq formasını görə bilərik.

Kombinasiya prinsipinə əsasən, müəyyən edilən cəzalardan ən ağırı tətbiq edilir, amma daha yüngül cəzalar isə son olaraq tətbiq edilən cəzada diqqətə alınır [19, s.14].

Tək cəza prinsipi törədilən cinayətlərin sayı və cinayətlərin çoxluğu nəzərə alınmadan tək bir cəza seçilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu prinsipin tətbiqi zamanı cinayət kənara qoyub, cinayətkarın xarakteri nəzərə alınaraq cəza verilir.

Qənaətimizcə, bu prinsiplərdən ən əlverişlisi hüquqi çoxluq prinsipidir. Çünki beləliklə, heç bir cinayət cəzasız qalmayacaqdır. Digər prinsiplərə baxdıqda isə kölgədə qalan cinayətlər vardır. Bundan başqa tək cəza prinsipi isə özlüyündə cinayət hüququnun prinsipi olan “cəzanın fərdiləş-

¹ Cinayətin çoxluğunun termin olaraq adlandırılmasında o qədər də ciddi problem görmürük. Azərbaycanda ümumi olaraq ACM qəbul edilənə qədər cinayətlərin cəmi daha sonra isə hamılıqla cinayətlərin çoxluğu adlandırılmağa başlanmışdır.

məsi prinsipinə” çox yaxın olduğu üçün cinayət-kara cəza təyin edildiyi hər bir halda onun cəmiyyətdəki rolu nəzərə alınmalıdır. Hüquqi çoxluq prinsipinin tərəfdarı olsaq da, bu prinsipin tətbiqi zamanı sui-istifadələrə yol verilməməlidir. Əgər bu prinsipin tətbiqi zamanı ədalətli olunarsa, heç bir cinayətə görə nə hədiyyə verilməz, nə də kölgədə qalan cinayət olar.

1.3. Nəzəri izah (Əməlin təkliyi və ya çoxluğu)

Cinayətlərin çoxluğu termini ortaya çıxdıqdan sonra çoxluq dediyimiz zaman cinayətin hansı əlamətini nəzərə alacağımız sualı meydana çıxır. Bu suala fərqli cavablar verilməsi özü ilə müxtəlif nəzəriyyələr də gətirmişdir. Bu zaman cinayətin özünü və tipə uyğun əməl ünsürünün elementlərini nəzərə alaraq cavablandırmaq mümkündür. Bu zaman qarşıımıza üç nəzəriyyə çıxarır: nəticə, əməl və qanuni tip ölçüsü.

Nəticə ölçüsü. Cinayətin təkliyi və ya çoxluğunun nəticədən asılı olması fikri vardır. Cinayətin çoxluğu və ya təkliyi nəticəyə görə müəyyən ediləcəkdir [18, s.327]. Məsələn, bir anbardan fərqli zamanlarda alma oğurlanması [10, s.40].

Əməl ölçüsü. Cinayətin sayını hərəkətə görə müəyyən edənlərin fikirlərinə əsasən, törədilən əməlin sayına baxmaq lazımdır [20, s.577]. Əgər əməl təkdirsə, artıq cinayətin çoxluğundan danışmaq imkansızdır.

Qanuni tip ölçüsü. Bu ölçünün tərəfdarları düzgün olaraq, cinayətin təkliyini və ya çoxluğunu nəticəyə və ya əmələ bağlamır. Çünki adından bəlli olduğu üçün cinayətin çoxluğunu müəyyən etməyə çalışırıq. Bu halda sadəcə cinayətin tipə uyğun əməl tərkibini nəzərə alıb, digər tərkibləri kənarında saxlamaq istənilən hədəfə çatmağa kömək etməyəcəkdir. Beləliklə, cinayətlərin çoxluğunu müəyyən etmək üçün mütləq bütün cinayət tərkibinin mövcudluğunu nəzərə almalıyıq.

1.4. Azərbaycan cinayət hüququ tarixində cinayətin çoxluğu

Azərbaycan cinayət hüququ tarixində dörd Cinayət Məcəlləsi olmuşdur. Bu Məcəllələrdən üçü Sovetlər dönəmində, biri isə müstəqillik dövründə qəbul edilmişdir. Əlavə olaraq, Müasir Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlər üçün Model Cinayət Mə-

cəlləsi (bundan sonra MCM) hazırlanmışdır.

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin 1922-ci il tarixli Cinayət Məcəlləsinin 30-cu maddəsinə əsasən, hökm çıxarılan qədər müqəssir tərəfindən iki və daha artıq cinayət əməlinin edildiyi hallarda məhkəmə, hər bir cinayət üçün ayrıca cəza təyin edib, təqsirkarı ona təyin edilmiş cəzaların ən ağırına məhkum edir, bu zaman sonuncu (yekun), cəzanın təyin edildiyi maddədə nəzərdə tutulmuş ən yuxarı cəza həddinə qədər yüksəldilə bilər.

Maddənin izahını bu günün dəyərləri ilə müzakirə etsək, maddədə hərəkətin təkliyindən və ya çoxluğundan, nəticələrin fərqli olub çox olmasından da danışılır. Sadəcə axtarılan element cinayət əməlinin iki və daha artıq olmasıdır. Bu zaman Məcəllə daxilində cinayət əməlinin eyni və ya fərqli olmasının da heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Deməli, tətbiqi formasından asılı olaraq, eyni cinayət əməlinin təkrar olaraq tətbiqi çoxluq sayıla bilər. Göründüyü kimi, maddə öz daxilində ümumi bir anlayış mənimsəmişdir.

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin 1927-ci il tarixli Cəza Məcəlləsinin 54-cü maddəsinə əsasən, Müqəssirin etdiyi əməlində bir neçə cinayət əməli olduqda, ictimai müdafiə tədbiri, daha şiddətli tədbirə səbəb olan cinayətə görə müəyyən edilir. Hökm çıxarılan qədər müqəssir tərəfindən, iki və ya daha çox cinayət edilmiş olduğu hallarda, məhkəmə hər bir cinayət üçün ayrıca ictimai müdafiə tədbiri müəyyən edir və onu bu tədbirlərin ən ağırına məhkum edir.

Maddə daxilində məcmunun həm ideal, həm də real formaları müəyyən edilmişdir [13, s.337]. Maddənin rəhbər tutduğu nəzəriyyə isə əməl ölçüsüdür. Əməlin törədildiyi zaman tək və ya çox olmasına baxmaq lazımdır. Cəzanın təyin edilməsi halında isə ərimə prinsipi əsas götürülmüşdür.

Son olaraq isə 1960-cı il tarixli Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsində daha detallı bir tənzimlənmə vardır. Bu cinayət məəcəlləsi də digərləri kimi, cinayətlərin çoxluğu olaraq ideal və real məcmunu görür. İdeal məcmu dedikdə, eyni vaxtda edilən bir hərəkətlə iki və ya daha artıq cinayətin törədilməsidir, real məcmu isə zamana görə bir-birindən təcrid olunmuş iki və ya daha artıq əməlin edilməsi ilə yaranır [9, s.1037].

Bu Məcəllə qüvvədə olan ACM üçün bir yoldur. Hələ də bəzi maddələr və fikirlər olduğu kimi qalmaqdadır. Birincisi, ideal məcmunun verilən anlayışında “eyni vaxtda edilən” ifadəsinin düzgün olmadığını düşünürük. Artıq ACM-dən bu ifadə çıxarılıb, çünki bir hərəkətin müxtəlif zamanlarda edilməsi mümkün deyil. Buna baxmayaraq, hələ də “iki və daha artıq” ifadəsini saxlayıb, “iki və daha çox” formasında istifadə edirik. Bu ifadənin yerinə “birdən çox” işlədilməsinin daha faydalı ola biləcəyi fikrindəyik.

Bu Məcəllənin qüvvədə olduğu zamanda cəzanın müəyyən edilməsi üçün bir neçə alternativ təqdim edilmişdi: 1) daha ağır cəza ilə az ağır cəzanı əhatə etmək, ya da 2) qanun sanksiyasının daha ciddi cəza nəzərdə tutan maddəsinin göstərdiyi həddə tamamilə və ya qismən toplamaq [12 s.56].

1.5. Cinayətlərin çoxluğunun növləri

Cinayət çoxluğu uzun-uzun müzakirə edilən mövzu olduğu üçün növləri də fərqlidir. Bu növlərin arasında ortaq qənaətə gəlinən növlər və hələ də normalaşdırılmayan növlər vardır. Nəzəri baxımdan qəbul edilən cinayətin çoxluğunun növləri olaraq: tərkibli cinayət, keçidli, birləşik, ideal məcmu, uzanan və Azərbaycan cinayət hüquq nəzəriyyəsində cinayətin təkrar törədilməsi, real məcmu və residivi qəbul edilir [17, s.645].

Cinayətlərin çoxluğunun növlərinin fərqli olsa da ortaq məqsədləri vardır: a) şəxsin törətdiyi əməllə zərər yetirdiyi hüquqi yararlar diqqətə alınaraq onu ədalətli formada cəzalandırmaq və cinayət qanunvericiliyini bütünlüklə tətbiq etmək; b) şəxsi törətdiyi cinayətə görə ədalətsiz cəzalandırılmasının qarşısını almaq.

Cinayətin təkrar törədilməsi. ACM-də ayrıca bir cinayətlərin çoxluğu adlı bölmə yoxdur. Bunun üçün də qanunverici orqanın konkret olaraq hansı anlayışların cinayətlərin çoxluğuna aid etdiyini demək olmur. Fəqət ölkədə qəbul edilən ümumi nəzəriyyəyə əsasən, biz araşdırmamızı davam edəcəyik. Belə olduğu halda ilk müzakirə edəcəyimiz məsələ cinayətlərin təkrar törədilməsidir. Cinayətlərin təkrar törədilməsi ACM-in 16-cı maddəsində təsbit edilmişdir. 16.1-ci maddəyə əsasən, ACM-in eyni bir maddəsi ilə nəzərdə tu-

tulmuş cinayətin iki dəfə və ya iki dəfədən çox törədilməsi, cinayətin təkrar törədilməsi hesab edilir. Beləliklə, təkrarlıq bir normanın iki və ya daha çox törədilməsidir ki, bu da qanuni tip nəzəriyyəsinə əsaslanır. Təqsirləndirilən şəxsdən eyni maddənin sadə və ya ağırlaşdırıcı hallarından birini icra edilməsi gözlənilməkdədir. Bu zaman təqsirləndirilən həm sadə forma, həm də ağırlaşdırıcı formanı törətsə belə, cinayətlərin təkrar törədilməsi olduğunu qəbul edəcəyik [15, s.398].

Təkrar cinayətlərin olması üçün əməlin qurbanının sadəcə bir olması deyə bir şərt axtarılmır. Bununla yanaşı, törədilən bu əməllərin tək bir hərəkətlə edilməsinə ehtiyac yoxdur. Təkrar cinayətlərin törədilməsində məhdud bir müddət anlayışı müəyyən edilməyib və törədilən cinayət əməlləri bir-birindən uzun müddət aralığında da edilə bilər.

Bu maddə ilə yanaşı, ACM-də 16.2-ci maddədə qeyd edilir: ACM-in müxtəlif maddələri ilə nəzərdə tutulmuş iki və ya daha çox cinayətin törədilməsi, yalnız həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsində birbaşa göstərilən hallarda cinayətin təkrar törədilməsi hesab edilir. Bu maddənin müsbət dəyərləndirilməsidir odur ki, qanunverici orqan təkrarın xüsusi növünü müəyyən edir. ACM-in 120 (qəsdən adam öldürmə) və 177-ci (oğurluq) maddəsinin qeyd hissəsində bir sıra maddə göstərilir ki, bu maddələrdən hər hansısa ikisinin törədilməsi özlüyündə cinayətlərin çoxluğunu meydana gətirir.

Bir şəxsin müxtəlif vaxtlarda oğurluq və dələduzluq etdiyini düşünək. Bu əmələ məhkəmə qiymət verdiyi zaman 177.1-ci maddə və 16.2-ci maddəyə əsasən, 178.2.2-ci maddələrlə hökm çıxarılaçaq. Lakin məhkəmənin belə qiymətləndirmə meyarından istifadə etməsi yanlış olacaqdır. Çünki şəxsin iki əməlini üç kimi qiymətləndiririk. Problem ilk baxışda aydın olmaya bilər. 178.2.2-ci maddənin təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülməsi üçün həmin şəxsin iki dəfə dələduzluq etməsi lazımdır. Ancaq biz bir dələduzluq əməlini iki və daha çoxmuş kimi qiymətləndirmiş oluruq.²

Cinayətlərin təkrar törədilməsinə ümumi qiy-

² Əks fikirlər üçün bax: İsfəndiyar Ağayev, **Azərbaycan Respublikası Cinayət Hüququ Ümumi və Xüsusi Hissə**, Bakı: Nurlar, 2010, s. 247.

mət versək, fikrimizcə, bu anlayışı cinayətlərin çoxluğu kimi qiymətləndirməməliyik. Bu maddənin cinayətin dəfələri ilə edilməsindən heç bir fərqi yoxdur. Hər hansı bir şəxs eyni əməli fərqli zamanlarda dəfələrlə icra etməsi artıq onun üçün cinayətlərin çoxluğu deyil, ağırlaşdırılan bir haldır. Bu zaman da cinayətlərin məcmusunu tətbiq edə bilmərik.

ACM-in cinayətlərin çoxluğu deyə ayrıca bir bölməsi olmadığını qeyd etmişdik, cinayətlərin təkrar törədilməsi isə cəzanı ağırlaşdırılan halların daxilində sadalanmışdır. Bu səbəbdən də eyni bir əməlin təkrarlıqla törədilməsi cinayətlərin çoxluğu deyil, cəzanı ağırlaşdırılan haldır.

Son olaraq isə cinayətlərin təkrar törədilməsində cəzanın müəyyən edilməsi üçün hər bir maddəyə ayrı-ayrılıqda baxmaq lazımdır. Belə bir tələbin olması da təkrarlığın artıq cinayətlərin çoxluğu prinsipindən kəmə qaldığının sübutudur. MCM-də və Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsində artıq cinayətlərin təkrar törədilməsi barədə normaya rast gəlmək olmur. MCM-in 63-cü maddəsi olan məsuliyyəti və cəzanı ağırlaşdırılan hallarda cinayətin törədilməsinin təkrarlığı vardır. Buna baxmayaraq, cinayətin törədilməsinin təkrarlığının nə demək olduğu barədə müddəə yoxdur[8, s.247]. Beləliklə, cinayətin törədilməsinin təkrarlığı cinayətlərin çoxluğu deyil, məsuliyyəti və cəzanı ağırlaşdırılan haldır.

Cinayətlərin Məcmusu. Azərbaycan Cinayət hüququnun ən köklü və Roman-german hüquq sistemləri tərəfindən də qəbul edilən cinayətlərin çoxluğu növü cinayətlərin məcmusudur. Cinayət hüququ nəzəriyyəsində qəbul edilən ümumi fikrə əsasən, cinayətlərin məcmusu iki yerə ayrılır. Bunlar real (həqiqi) məcmu və ideal (xəyali) məcmudur.

Real Məcmu. ACM-in 17.1-ci maddəsinə əsasən, bu Məcəllənin müxtəlif maddələri ilə nəzərdə tutulmuş iki və ya daha çox cinayətin törədilməsi, həmin cinayətləri törətmiş şəxs onlardan heç birinə görə məhkum olunmamışdırsa və ya qanunla müəyyən edilmiş əsaslar üzrə cinayət məsuliyyətindən azad edilməmişdirsə, habelə bu cinayətlərdən heç birinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti keçməmişdirsə, cinayətlərin

məcmusunu yaradır.³ Biz qanunverici orqanın real məcmu üçün verdiyi tərifi dənsən aşırı ünsürdən istifadə etdiyini düşünürük. Bir şəxsin bir neçə hərəkətlə iki və daha çox cinayət törətməsidir[14, s.145]. Məsuliyyət məsələsini kənarlaşdırmağımızın səbəbi bu ünsürün residivin təyinedicisi olmasıdır. Hər iki anlayışda eyni təyinedici ünsürdən istifadə etmək sadəcə qarışıqlıq yaradır.

Real məcmu üçün əsas olan prinsip yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi nə qədər cinayət varsa, o qədər də cəza var prinsipidir.⁴ Çünki hüquqşünaslar bu məsələdə daha çox hərəkət çoxluğu və cinayətlərin müxtəlif olmasını axtarırlar. Məsələn, adam öldürən şəxsin törətdiyi əməlin izlərini məhv etmək üçün evi yandırması. Belə olduğu halda iki cinayətdən danışa bilərik. Birincisi, qəsdən adam öldürmə və ikicisi əmlakı qəsdən məhv etmə və ya zədələmə (situasiyadan asılı olaraq mənzil toxunulmazlığını pozma cinayəti də ola bilər).

Göründüyü kimi real məcmuda reallaşdırılan əməllərin arasında müəyyən zaman aralığı olur. Müəyyən zaman aralığından əlavə olaraq, hüquq ədəbiyyatımızdan real məcmunun ünsürləri arasında cinayətlərin müstəqil hərəkətlərlə (hərəkətsizlik aktları ilə) törədilməsi və törədilmiş cinayətlərin müxtəlif cinsli olması ünsürləri ilə rastlaşmaq da mümkündür[6]. Biz son olaraq göstərilən iki ünsürü məqbul saymırıq.

Real məcmu üçün axtardığımız ilk ünsür müxtəlif cinayətlərin törədilməsidir. Əgər bu ünsürü axtarırsaq, ayrıca olaraq hər hansısa bir hərəkət və ya hərəkətsizlik elementi axtarmağa ehtiyac qalmır. Ona görə ki, cinayətin meydana gəlməsi

³ TCK-da real məcmu ilə bağlı bir maddə olmasa da, Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 53-cü maddəsinə əsasən, kimsə, birləşdirilərək mühakimə edilən birdən çox cinayət törətmiş olarsa və beləcə özü haqqında birdən çox azadlıqdan məhrum etmə cəzası və ya birdən çox cəriməyə hökm edilməsinə səbəb olarsa, tək bir toplama cəzası hökm edilir. Feridun Yenisey ve Gottfried Flagemann, **Alman Ceza Kanunu Strafgesetzbuch (StGB)**, B.2, İstanbul: Beta, 2015, s. 45.

⁴ Bu fikirdə olduğumuzun əsas səbəblərindən biri də ACM-in 17.3-cü maddəsidir. *Şəxs bu Məcəllənin müvafiq maddələrinə uyğun olaraq cinayətlərin məcmusunu yaradan hər cinayətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.* Bu norma ilə artıq ACM də bizim fikrimizdə haqlı olduğumuzu təsdiq edir.

üçün cinayət tərkibi olmalıdır. Cinayət tərkibinin bir ünsürü də tipə uyğun əməldir ki, o da öz daxilində hərəkət və hərəkətsizliyi birləşdirir.

Real məcmunun olması üçün cinayətlərin müxtəlif cinsli olması ünsürü də yanlıştır. Qarşımızda olan problemə iki yanaşma təqdim etmək olar. Birincisi, cinayətlərin təkrar törədilməsini tanıyaraq, ikincisi isə cinayətlərin təkrar törədilməsini inkar edərək. Bu məsələlərdən əvvəl isə qeyd etməliyik ki, müxtəlif cinsli cinayətlər dedikdə, törədilən cinayətlərin ACM-in müxtəlif fəsilələrində olması başa düşülür.

Cinayətlərin təkrar törədilməsini qəbul ediriksə, bu fikirdə olmağımıza az da olsa haqq qazandırmaq olar. Çünki bu fikirdəki yazarların əsas çəkindikləri məsələ ACM-in Xüsusi Hissəsində bəzi maddələrin qeyd hissədir. Xüsusi Hissədəki maddə qeyd hissəsi təkrar olduğu deyilsə belə, cinayətlərin məcmusu yarana bilər. Məsələn, ACM-in 120-ci maddəsinin (qəsdən adam öldürmə) Qeyd hissəsində deyilir: Bu Məcəllənin maddələri ilə qəsdən adam öldürməyə görə məsuliyyət müəyyən olunmuş cinayətlərdən hər hansı birini və ya bir neçəsini törətmiş şəxs tərəfindən bu Məcəllənin 120-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətin yenidən törədilməsi onun təkrar törədilməsi hesab olunur. Qeyddən iki nəticə meydana gəlir: Birincisi, şəxs ehtiyatsızlıqdan adam öldürür və daha sonra qəsdən adam öldürür. Bu əməlin tövsifi ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə (124-cü maddə) və təkrar adam öldürmə (120.2.10-cu maddə) əməlləri ilə olmalıdır (biz bu formada tövsifin əleyhinəyik). Bu zaman sual ortaya çıxır: Şəxs ilk olaraq qəsdən adam öldürmə törətsə, tövsif necə olacaq? Qeyd hissəsinin də dediyi kimi, artıq əmələ qiymət verdiyimiz zaman cinayətlərin məcmusu olduğunu deyəcəyik. Törədilmiş əməllərin bu formada tövsif edilməsinin bir səbəbi də qəsdən adam öldürmə cinayətindən başqa o fəsilədə olan cinayətlərin heç birində təkrar törədilmə kimi ağırlaşdırıcı halın olmamasıdır. Demək olur ki, real məcmusu üçün törədilən əməllərin müxtəlif cinsli olması şərt deyil.

Cinayətin təkrar törədilməsini qəbul etmiriksə, həll sadədir. Şəxsin iki və daha artıq cinayət törətdiyi aşkarlandıqdan sonra birbaşa olaraq onu cinayətlərin məcmusu kimi qiymətləndirəcəyik.

ACM-in 17.4-cü maddəsinə əsasən, törədilən əməl ümumi norma və xüsusi normadırsa cinayətlərin məcmusu deyil, xüsusi norma tətbiq ediləcəyi bildirir. Məsələn, şəxs vətəndaşın seçkilərdə iştirak etməsinə mane olur, həmin şəxsi otağa kilidləyir və digər tərəfdən də siyasi partiyanın kampaniyasına müdaxilə edib dağıdır. Bu maddələrdən ikincisi birincisinə münasibətdə xüsusi olduğu üçün şəxs məsuliyyətə sadəcə ikinci cinayətə görə cəlb ediləcəkdir.

İdeal Məcmu. İdeal məcmu ACM-in 17.2-ci maddəsində öz əksini tapmışdır: Bir hərəkətlə (hərəkətsizliklə) bu Məcəllənin iki və daha çox maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş iki və daha çox cinayətin törədilməsi cinayətlərin ideal məcmusunu yaradır.

İlk baxışdan göründüyü kimi, ACM-də ideal məcmua anlayış verilsə də, cəzanın hansı formada veriləcəyi ilə bağlı heç bir məlumat verilməmişdir. Cəza ilə bağlı məsələni Məcəllənin 66-cı maddəsində tapa və bu barədə danışa bilərik. Ümumi olaraq, ideal məcmu bir əməl ilə birdən çox cinayətin törədilməsidir. İdeal məcmu ilə bağlı iki əsas nəzəriyyə mövcuddur: birlik nəzəriyyəsi və bir çox cinayət nəzəriyyəsi. Birlik nəzəriyyəsinin əsas tərəfdarları olan Baumgarten və Von Liszt bu nəzəriyyədə ideal məcmunun tək cinayət olduğunu sübut etməyə çalışırlar[21, s.173]. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının əsas dayaq nöqtəsi ideal məcmuda qəsd olunan (törədilmək istənilən əməlin) obyektiv tək olmasıdır, amma nə qədər obyektin tək olması barədə haqlı olsalar da, o qədər də tənqidə açıq bir nəzəriyyəni təqdim etmiş olurlar.

Bir çox cinayət nəzəriyyəsinə görə, ideal məcmu birdən artıq cinayətin birləşməyindən meydana gəlir. Bu cinayətlərin bir ortaq ünsürləri vardır (tək bir hərəkətlə edilməsi) və digər ünsürlər öz müstəqilliklərini başqa hallarda olduğu kimi qoruyurlar[21, s.175].

İdeal Məcmunun Elementləri. Ümumi olaraq cinayət hüququnda element dedikdə, iki başlığı diqqətə almaq lazımdır. Birincisi obyektiv, ikincisi isə subyektiv elementlərdir. Yuxarıda verilən maddəyə diqqət yetirsək mətnə subyektiv elementin olmadığını açıq bir formada görə bilərik. Qanunverici orqan isə obyektiv element olaraq

bizə “bir əməl” və “fərqli cinayətlər” elementlərini təqdim etmişdir.

İdeal məcmu baxımından tək əməl elementinin vurğulanmalı olan məsələ əməlin təkliyinin nəyə münasibətdə müəyyən edilməsidir. İdael məcmuda əməlin çoxluğu nəticənin sayına münasibətdə müəyyən ediləcəkdir. Törədilmiş olan hadisənin sonunda nəticələr əsasında əməlin sayı aydın olacaqdır. Məsələn, bir nəfəri itələyərək onun sağlamlığına zərər yetirmək mümkün olduğu kimi, bu hərəkət üstündə olan dəyərli bir əşyanın da qırılmasına səbəb olmuşdur. Nümunədə olan tək əməl – itələməkdir.

İdeal məcmu zamanı törədilmiş olan əməl fərqli cinayətlər olması lazımdır. Bu cinayətlərin fərqli olması yalnızca Məcəllənin fərqli maddələrini deyil, eyni zamandan cinayətlərin sadəcə birinin maddi cinayət olması mümkündür. Bundan başqa, bu cinayətlərin hamısının formal tərkibli olması da mümkündür.

Cinayətlərin məcmusu zamanı cəzanın müəyyən edilməsi. ACM cinayətlərin məcmusu üçün cəzanın təyin edilməsinin qısa həllini verməmişdir. Hakimin mülahizəsinə, səlahiyyətinə hörmətlə yanaşaraq bir neçə alternativ təqdim etmişdir. ACM-ə əsasən, məhkəmə hər bir cinayətə görə cəza təyin etdikdən sonra, az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əhatə edə və ya cəzaları tamamilə və ya qismən toplayaraq qəti cəzanı müəyyən edə bilər. Qanunverici məhkəmələrə geniş bir mülahizə sərbəstliyi versə də, 66-cı maddənin digər maddələrində bir növ verdiyi səlahiyyətin çərçivəsini müəyyən edir. 66-cı maddənin müəyyən etdiyi sərhədlər aşağıdakılardır:

Birincisi, törədilmiş olan hadisə(lər)də cinayət böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərdirsə, məhkəmə yuxarıda fərqləndirilən hər iki prinsipdən də istifadə edə bilər. Əgər məhkəmə az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əvəz edə cəkdirsə, bu zaman cəza əvvəlcədən təyin edilmiş cəzaların ən ağırından daha çox ola bilməz. Digər prinsipi, yəni tamamilə və ya qismən toplama prinsiplərinin istifadəsi zamanı isə əgər törədilən cinayətlər sadəcə böyük ictimai təhlükəli cinayətlərdirsə 3 ildən, az ağır cinayətlərə görə isə 12 (on iki) ildən artıq ola bilməz deyər qeyd edir[4, s.207].

İkincisi, törədilən cinayətlər arasında ağır və xüsusilə ağır cinayətlər olduğu zaman tamamilə və ya qismən toplama prinsipi tətbiq edilir və azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddəti 20 ildən artıq olmayacaqdır. Məhkəmə o halda az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əhatə edə bilər ki, müəyyən edilən cəzalardan biri ya 20 (iyirmi) il azadlıqdan məhrum etmə, ya da ömrülük azadlıqdan məhrum etmə cəza növü təyin edilmiş olsun.

Üçüncüsü, ACM əlavə cəzaların təyin edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Burada əlavə cəzanın əsas cəzaya birləşdirilməsinə münasibət bildirilir. Əlavə cəzanın əsas cəzaya birləşdirilməsi zamanı cəzanın müddətinin ACM-in Ümumi hissəsində göstəriləndən çox olması şərti axtarılır.

Dördüncüsü isə təqsirləndirilən şəxs barəsində hökm çıxarıldıqdan sonra cəzalandırıldığı cinayətdən əvvəl cinayət törətmiş olsa, bu məsələ ilə bağlı cinayətlərin məcmusu üzrə cəzanın təyin edilməsi yuxarıdakı qayda uyğun olacaqdır deyər müəyyən edilmişdir.

Göründüyü kimi, maddə daxilində termin qarışıqlığı həddən artıq çoxdur. ACM-i tamamilə oxusaq belə, “tamamilə və ya qismən toplama”, “az ciddi cəza və ya daha ciddi cəza” kimi ifadələrin izahı yoxdur. Daha sonra “qəti əlavə cəza” termini istifadə edilir, amma, “qəti əsas cəza” deyil, “qəti cəza” termini istifadə olunur. Bu terminlər həddən artıq çoxdur və bəzilərinin nəzəriyyədə izahını tapmaq olmur (problemin həllini Nəticə hissəsində sizlərə təqdim edirik).

Cinayətlərin residivi və onun növləri. Bu hissədə residivin Azərbaycan cinayət hüququ sistemindəki yerini müəyyən edəcəyik; residivin anlayışı, növləri və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin residivlə bağlı qərarlarını müzakirə edəcəyik.

Residiv sözü latın dilində olan *recidivus* “qayıdan, təkrar olunan” mənasını daşıyır[16, s.220]. Roma hüququndan məlum olan bu anlayış bizim hüququmuza rus hüququndan keçmişdir. Rus hüququnda ilk dəfə 1397-ci ildə Pskov məhkəmə qərarının 8-ci maddəsi və Dvin nizamnaməsinin 5-ci maddəsində təsbit olunmuşdu[11 s.12]. Bu termin Azərbaycan cinayət hüquq tarixində olan Məcəllələrdə istifadə edilməmişdi, sadəcə 1960-cı

ildəki Məcəllədə xüsusi təhlükəli residivist anlayışından istifadə edilmişdir[15, s.405]. Buna baxmayaraq hazırda cinayətlərin çoxluğu kimi qəbul edilən anlayışlar arasında ölkəmizdə ən çox araşdırılan anlayış residivdir[11, 12].

ACM-ə əsasən, qəsdən cinayət törətməsi səbəbilə əvvəllər məhkum olmuş şəxsin yenidən qəsdən cinayət törətməsi cinayətlərin residividir.⁵ Anlayış daxilində ehtiyatsızlıqda törədilən cinayətləri residiv daxilində istisna edir.

ACM-də residivin iki növü müəyyən edilmişdir: təhlükəli və xüsusilə təhlükəli residiv. Təhlükəli residiv iki formada təzahür edə bilər:

- Əvvəllər qəsdən iki dəfə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olan şəxsin yenidən qəsdən cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edildikdə;

- Qəsdən ağır cinayətə görə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə məhkum olmuş şəxs yenidən qəsdən ağır cinayət törətdikdə.

Xüsusilə təhlükəli residiv üç formada normalaşdırılmışdır:

- Qəsdən az ağır və ya ağır cinayət törətməyə görə ardıcıl olaraq 3 dəfədən artıq azadlıqdan məhrum edilmiş şəxs yenidən qəsdən cinayət törətdikdə;

- Qəsdən ağır cinayət törətməyə görə əvvəllər iki dəfə və xüsusilə ağır cinayətə görə əvvəl bir dəfə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxs yenidən qəsdən ağır cinayət törətdikdə;

- Qəsdən ağır və xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxs yenidən qəsdən xüsusilə ağır cinayət törətdikdə.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, residiv müəyyən edildiyi zaman nəzərə alınmayan hallar ACM-in 18-ci maddəsində sadalanmışdır. Bunlar böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin törətdiyi cinayətlər və azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzələrdir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin residivlə bağlı

olan dörd qərarına nəzər salaq: Balakən Rayon Məhkəməsinin icraatında əvvəllər iki dəfə məhkum olunmuş və ağır cinayətə görə məhkumluğu ödənilməmiş A.Motuxovun ACM-in 234.1-ci maddəsi (narkotik maddələrlə bağlı) ilə təqsirləndirilməsinə dair cinayət işi ilə bağlı Balakən Rayon Məhkəməsi Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edərək[2]:

• bir dəfə residiv nəzərə alındığı halda ikinci dəfə residivin nəzərə alınması Konstitutsiyada müəyyən olunan qanunçuluq və ACM-də təsbit olunmuş ədalət prinsipinin tətbiqi ilə;

• ACM-in 234.1-ci maddəsində göstərilən hərəkətlərin cinayətlərin başa çatmasına münasibətdə şərh edilməsini istəmişdir.

Məhkəmənin geniş izahından sonra gəldiyi qənaət: 1) bu hadisəyə residivin tətbiq edilməsi qanunçuluq (*non bis in idem*) və ədalət prinsipinə zidd deyildir; 2) ACM-in 234.1-ci maddəsinə əsasən, göstərilən hərəkətlərdən birinin icra edilməsi artıq cinayətin baş çatması hesab ediləcəkdir.

Qiymətləndirmə: Bildirmək istəyirik ki, Məhkəmənin ilk hissədəki fikri ilə razılaşmaq çətinidir. Təqsirləndirilən şəxs hal-hazırda törətdiyi əməl üçün cəzalandırılmalıdır, əvvəllər etdiyi əməllərə görə deyil. Bu qanunçuluq prinsipi ilə yanaşı, “hər cinayət, özü üçün qoyulmuş cəza ilə cəzalandırılmalıdır” prinsipi ilə ziddiyət təşkil edəcəkdir[18, s.620].

Buna nisbətə ikinci hissə ilə tam olaraq razılaşmaq olar. Çünki 234-cü maddənin adından (Qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma) görünür ki, burada göstərilmiş olan hərəkətlərdən sadəcə birinin icrası cinayətin baş çatması üçün kifayətdir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin (KM) residivlə bağlı olan ikinci qərarı aşağıdakı işlə bağlıdır: Gəncə şəhəri Kəpəz Rayon Məhkəməsinin 25 sentyabr 2018-ci il tarixli hökmü ilə N.Məhərrəmov oğurluğun ağırlaşdırıcılı halları (177.2.3 və 177.2.4) ilə azadlıqdan məhrum edilmişdir[3]. Gəncə Apellyasiya Məhkəməsinə məlum olur ki, təqsirləndirilən şəxsin Rusiya Federasiyası ərazisində törətmiş olduğu cinayət əməlinə görə məhkumluğu vardır. Gəncə Apellyasiya Məhkə-

⁵Hüquq Ensiklopedik Lüğətində residiv sözünün izahı yoxdur, onun əvəzinə residivist terminin izahı verilmişdir: Törətdiyi cinayətə görə məhkəmənin hökmü ilə məhkum edildikdən sonra yenidən bir, yaxud bir neçə cinayət törətmiş şəxs. **Hüquq Ensiklopedik Lüğəti**, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1991, s. 365.

məsi xarici ölkədə törədilmiş cinayətə görə məhkumluğun nəzərə alınb-alınmaması barədə KM-nə sorğu göndərmişdir. KM haqlı mövqə təqdim edərək, yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə varsa, o zaman xarici ölkədəki cinayətə görə məhkumluq nəzərə alacaqdır, deyə qeyd etmişdir.

Digər bir qərar üzrə AR Ali Məhkəməsində Y.Babayevin 221.2.1-ci maddəsi təkrar xuliqanlıq əməli üzrə ittiham edilir[5]. Ali Məhkəmə KM-nə sorğu ilə müraciət edərək, 221.2.1-ci maddədə residivin təyinedici əlamət kimi göstərilməsinə baxmayaraq tətbiq edilib-edilməyəcəyinə aydınlıq gətirilməsini istəyir. Burada KM-in qərarında bir əməlin eyni zamanda həm təkrara, həm də residivə səbəb olmayacağını qeyd etmişdir. KM-in qərarı o zaman üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, 2017-ci ilə qədər cinayətlərin təkrar törədilməsi ilə bağlı olan maddənin sonuncu bəndindəki anlayış residiv maddəsindəki anlayışla eynilik təşkil edirdi.

Nəhayət, sonuncu qərarla əlaqədar ümumi olaraq onu qeyd edə bilərik ki, yaranan problem təqsirləndirilən şəxsə tətbiq edilən azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzalarda cinayətlərin residivinin tətbiq edilib-edilməyəcəyidir[6].

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, 20 oktyabr 2017-ci ildəki dəyişikliklərlə artıq bu məsələlər öz həllini tapmışdır. Bu səbəbdən də geniş müzakirə etməyə ehtiyac yoxdur.

1.6. Nəticə

ACM-in bu mövzudakı ən böyük əskikliyi tərkibində ayrıca olaraq cinayətlərin çoxluğu bölümünün olmamasıdır. Bununla birlikdə, Azərbaycan və Rus hüququndakı cinayətlərin çoxluğu ilə Qitə Avropası arasında fərqliliklər vardır. Problem özünü praktikada da göstərməyə başlayır. KM qərarlarında Milli Məclisin uzanan cinayətlər barədə normanın müəyyən etməsinin vacibliyini vurğuladığı da olmuşdur. Hələ uzanan cinayətlər barədə

ACM hər hansısa bir dəyişiklik edilməmişdir.

Biz təkrarlıqla bağlı maddənin ACM-dən tamamilə çıxarılmasının tərəfdarıyıq. Beləliklə, də Xüsusi Hissədəki qeydlərin böyük bir qismi də ləğv edilmiş olacaq.

İdela məcmu ilə bağlı maddələrdəki “iki və ya daha çox” ifadəsinin “birdən çox” olaraq dəyişdirilməsinin ACM və praktika üçün daha asanlaşdırılmış olacağını düşünürük. Məcmu ilə bağlı cəzaların təyini qaydalarında uzun-uzun qarışıq fikirlər əvəzinə toplama prinsipindən istifadə edərək və hüquqi çoxluq prinsipi diqqətə alınaraq cəza təyin edilməlidir olması daha uyğun olacaqdır. Bu formada olan dəyişikliklə ACM-in hansı prinsipə əsaslandığını açıq formada görməyimiz mümkündür. Eyni zamanda, məcmu ilə bağlı cəzanın təyinin ayrıca bir maddə ilə normalaşdırılmasına ehtiyac yoxdur. Məcmu ilə bağlı anlayış verilən maddə mətnində bu barədə də məlumat verilə bilər.

Residivlə bağlı problemlər olmasına baxmayaraq, ölkəmizdə bu institutun qalması və hətta cinayətin təməl daşlarından biri olduğuna inanılıb qorunulmaqdadır. Əslində, artıq bu maddənin cinayət qanunlarından çıxarılmalı olduğu barədə müzakirələr aparılır. İlk olaraq, bu anlayışın *non bis in idem* prinsipinə zidd olduğu fikrinə qatılıyıq. Çünki bir dəfə cinayət üçün cəza aldığı halda yenidən həmin cinayət üçün ikinci dəfə yenidən cəzalandırılır. Buna əlavə olaraq, Konstitusiyaya Məhkəməsinin bir dəfə residivə görə cəzalandırılmış olduğu halda ikinci dəfə residivə görə məsuliyyət daşmasını hüququayğun hesab edir. Bu qərarla əks fikirdəyik, bir cinayətə görə 3 dəfə cəza almaq heç bir nəticəni əldə etməyə kömək etmir. Bir dəfə cəza alan şəxs artıq islah olunmuş olmalı idi. Əgər islah olunmur və yenidən cinayət törədirsə, burada mövcud problemləri axtarmaq lazımdır. İnsanları daha uzun müddət azadlıqlarından məhrum etmə onların “daha yaxşı olmasına” səbəb olmur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağayev İsfəndiyar. Azərbaycan Respublikası Cinayət Hüququ Ümumi və Xüsusi Hissə. Bakı: Nurlar, 2010, 832 s.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasının 64-cü maddəsi və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 8-ci maddəsi baxımından həmin Məcəllənin 18-ci maddəsinin və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 27.1-ci maddəsinə münasibətdə həmin Məcəllənin 234.1-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair Qərarı, 18 sentyabr 2020. <http://constcourt.gov.az/decision/1184>

3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 1, 5, 18, 61 və 65-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsi və “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında” Minsk Konvensiyası baxımından şərh edilməsinə dair Qərarı, 7 iyun 2019. <http://www.e-qanun.az/framework/42842>

4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası: 1-189-1-ci maddələrin şərh / Firudin Səməndərovun elmi redaktorluğu ilə. C.1. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 704 s.

5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 18.5, 61.1.1 və 65-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Qərarı, 18 mart 2013, <http://www.e-qanun.az/framework/25519>

6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 18-ci və 83.1-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Qərarı, 6 sentyabr 2010. <http://www.e-qanun.az/framework/20511>

7. Hüquq Ensiklopedik Lüğəti. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1991, 543 s.

8. Kərimov Bəhruz. Almanax: Cinayət Qanunları Külliyyatı 1920-2000. Bakı: Hüquq Yayınevi, 2014, 1182 s.

9. Məmmədov İsa və digərləri. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin elmi-praktiki kommentariyası. 1978, Təkrar nəşr. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014, 1182 s.

10. Məmmədov İsa. Sosialist Mülkiyyəti Əleyhinə Olan Cinayətlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedeqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1964, 125 s.

11. Paşayev Qüdrət. Cinayət Hüququnda Residiv Cinayətlərin Anlayışı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1998, 96 s.

12. Qafarov Tofiq. Cinayət və Cinayət Məsuliyyəti. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1978, 62 s.

13. Qəhrəmanov Vahid. Azərbaycan Cinayət Məcəlləsi. Təfsir. 1948. Təkrar nəşr. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014, 1182 s.

14. Qəhrəmanov Vahid. Sovet Cinayət Hüququ. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 1953, 159 s.

15. Səməndərov Firudin. Cinayət Hüququ Ümumi Hissə. Bakı: Digesta Nəşriyyat, 2007, 697 s.

16. Xələfov Məmməd və digərləri. Hüquq Terminləri Lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, 310 s.

17. Dönmezer Sulhi və Sahir Erman. Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku. C.2. N.14. İstanbul: DER Yayınları, 2019, 874 s.

18. Erem Faruk, Ahmet Danışman və Mehmet Emin Artuk. Ceza Hukuku Genel Hükümler. Ankara: Seçkin Yayınevi. B.14, 1997, 1054 s.

19. Göktürk Neslihan. Fikri İctima (Suçların İctiması). Ankara: Adalet Yayınevi, 2013, s. 302.

20. İçel Kayıhan. Ceza Hukuku Genel Hükümler. İstanbul: Beta. B.5. 2018, 864 s.

21. İçel Kayıhan. Fikri İctima Üzerine Bir İnceleme // İÜHFM, 1964, C.30. S.1-2, s.115-200.

22. Hakeri Hakan. Alman Ceza Hukukunda Müteselsil Suç // Kamu Hukuku Arşivi, 1999, C.2. S.2, s.239-266.

23. Yenisey Feridun ve Gottfried Flagemann. Alman Ceza Kanunu Strafgesetzbuch (StGB). B.2. İstanbul: Beta, 2015, 581 s.

Royal Maharramov**Most crimes: theoretical and practical analysis
Abstract**

In Azerbaijani criminal law, there are great differences of opinion regarding the drinking of crimes. This difference manifests itself in court decisions along with the theory. There are six different decisions of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on this issue (we will share four of these decisions with you).

The article explains the theoretical and practical problems of this issue and makes suggestions for their solution.

Роял Магеррамов**Большинство преступлений:
теоретический и практический анализ
Резюме**

В уголовном праве Азербайджана существуют большие расхождения во мнениях относительно употребления алкоголя при преступлениях. Это различие проявляется в судебных решениях наряду с теорией. Есть шесть различных решений Конституционного Суда Азербайджанской Республики по этому вопросу (четыре из этих решений мы поделимся с вами).

В статье разъясняются теоретические и практические проблемы данного вопроса и даются предложения по их решению.

SƏİDƏ HƏSƏNZADƏ

Hüquq elmləri doktoru, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
saidahasan@gmail.com

QADIN HÜQUQLARININ TARİXİNƏ DAİR

Açar sözlər: qadın, ailə, uşaq, hüquq və azadlıqlar, hüquqi vəzifələr, beynəlxalq hüquq, dövlətdaxili hüquq, nikah hüququ, təhsil hüququ, konvensiyalar, qanunvericilik

Ключевые слова: женщина, семья, дети, права и свободы человека, правовые обязательства, международное право, национальное законодательство, право на вступление в брак, право на образование, конвенции, законодательство.

Key words: woman, family, child, human rights and freedoms, legal obligations, international law, national legislation, the right to marry, the right to education, conventions, legislation.

Qadın və kişi münasibətlərini ən müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq və təhlili təsdiq edir ki, onlar fərqli bioloji varlıq olmaqla yanaşı cəmiyyətdə və ictimai siyasi proseslərdə fərqli mövqeləri ilə seçilir. Qadının cəmiyyətdəki rolu haqqında danışarkən xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu gün bəşəriyyət insan cinsinin mövcudluğunda, artmasında, təşəkkülündə və təkamülündə qadına - anaya mənəddar olmalıdır. Qadın anadır, bacıdır, həyat yoldaşdır, cəmiyyətin üzvüdür, maddi nemətlərin istehsalçısıdır, odun və ocağın keşikçisidir. Qadın – ana, kişilərdən fərqli olaraq dünyaya insan – övlad, nəsil gətirmək qabiliyyətinə malikdir. Ailənin qorunub saxlanması, dünyaya uşaq gətirilməsi, ona süd verilməsi, böyüdülməsi, inkişaf etdirilməsi, tərbiyə olunması, insan cinsinin bioloji fərqliliyinin qorunub saxlanması məhz ananın, qadının adı ilə bağlıdır.

Tarixi proseslər və reallıqlar qadının rolunu təəssüf ki, tarixi keçmişlərdə zaman-zaman azaltmış, qadınlar ən müxtəlif mənələrdə təqib olunmuş, sıxıntılara məruz qalmış və cəmiyyətin sonrakı inkişafında həyat onları öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa vadar etmişdir. Bu proses

əslərlə ən müxtəlif coğrafi ərazilərdə, regionlarda, ölkələrdə, ictimai-siyasi quruluşlarda az və ya dərəcədə təkamül yolu keçmiş, cinslər arasında günü bu gündə bərabərlik idealda vəziyyəti təmin olmamışdır. Buna görə də bu gün qadın hüquqlarının müstəqil fenomen kimi tədqiqi son dərəcə vacib və əhəmiyyətlidir. Hüququn subyektini kimi qadın hüquqlarının kompleks tədqiqi, hər şeydən öncə ən müxtəlif elm sahələri – biologiya, fiziologiya, genetik, antropologiya, psixologiya, təbabətin müxtəlif sahələri, fəlsəfə, hüquq, ictimai-siyasi elmlərin ən müxtəlif sahələri tərəfindən zaman-zaman əldə edilmiş elmi kəşflərə, təlimlərə, nəzəriyyələrə, baxışlara əsaslanaraq insana – o cümlədən kişiyyə və qadına müstəqil olaraq bir subyekt kimi, bioloji, sosial varlıq kimi konkret anlayış verilməsindən başlanmalıdır. Bu fenomenə indiyə kimi mükəmməl anlayış, definisiya verilməmişdir. Heç şübhəsiz, bu da insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən qadınla bağlı olan ən müxtəlif problemlərin, o cümlədən qadın hüquqlarının tədqiqində müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Buna görə də, bizim fikrimizcə, müxtəlif elm sahələrinin apardığı tədqiqatlar, araşdırmalar, təhlillər və əldə olunmuş məlumatlar məcmuu şəklində yekunlaşdırılaraq “insan”a bir varlıq kimi, onun biri-birindən fərqli cinsləri olmaq etibarilə insana, o cümlədən “qadın”a onu xarakterizə edən və səciyyələndirən müstəqil anlayış verilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Beləliklə, yer üzündəki canlıların ən yüksək və ali təbəqəsi, tarixi prosesin, maddi və mənəvi mədəniyyətin yaradıcısı və inkişafının subyektini, həyatın digər formaları ilə genetik cəhətdən bağlı olan, əmək alətləri və maddi nemətlər istehsal etmək qabiliyyətinə, aydın nitqə, təfəkkürə, şüura, zəkaya, cəmiyyətdə ictimai-siyasi rola malik olan, fəal hərəkətlər edən, həyatın gözəlliklərindən, təbiətin ecazkarlıqlarından zövq almağı bacaran, bioloji, fizioloji,

morfoloji, genetik, anatomik əlamətlərin məcmusunu özündə birləşdirən, öz nəslini artırmaq kimi bioloji funksiyaları yerinə yetirməyə qadir olan, biososial və intellektual varlıq - insan cinsi hesab olunur. İnsan kişi - erkək və qadın - dişi kimi iki bioloji cinsdə təmsil olunur. Təbiətdə, ailədə və cəmiyyətdə qadın kimi sosial rolu, anatomik, genetik, fizioloji, morfoloji, emosional, psixi, fiziki xüsusiyyətləri, cinsiyyət vəzilərinin dişi histoloji quruluşu, qadın cinsinə mənsub olan hormonlar ifraz etmə qabiliyyəti, cinsi və hormonal xromosomları, dünyaya uşaq gətirmək, ona süd vermək, analığın digər başqa keyfiyyətlərini özündə əks etdirən və ana kimi səciyyələndirilə bilən kompleks xüsusiyyətlərin məcmusunu özündə ehtiva edən bioloji insan cinsi isə qadın hesab olunur. Buna görə də fərdi mahiyyət daşıyan qadın cinsi və qadına mənsub olub hüquqların və azadlıqların beynəlxalq standartlarının müəyyən edilməsi və dövlətdaxili hüquq sistemində təsbit olunması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Təsədüfi deyil ki, beynəlxalq hüququn ən mühüm prinsiplərindən biri dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət etməsi prinsipi təşkil edir. Qadına verilən definisiya içərisində onun ən şərəfli hüququ statusu olan “analıq institutu”na da aydınlıq gətirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Ümumiyyətlə, analıq xüsusiyyəti qadını kişidən fərqləndirən ən mühüm səciyyəvi xüsusiyyət olmaqla yanaşı, həm də onun ən əsas hüquqlarından birincisi hesab olunmalıdır. Bu şərəfli vəzifə eyni zamanda müəyyən vəzifələrə də hüquqi əsas verir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi qadın hüquqlarının ən mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirsə də, lakin orada “analıq statusu”na aydınlıq gətirilməmişdir. Beləliklə, insan və onun bir cinsi olan “qadın” anlayışı ilə sıx bağlı olan “analıq” anlayışına müəyyən aydınlıq gətirmək həm mümkündür və həm də bu olduqca vacibdir.

Təbiətdə və cəmiyyətdə qadın cinsinə mənsub olub fərdin öz bətnində uşaq yetişdirməsi, dünyaya gətirməsi, doğması, ona döşlərindən süd verib bioloji inkişafını təmin etməsi, bir ana kimi nəvaziş və qayğı göstərməsi, tərbiyə edib yetişdirməsi, gələcək həyata hazırlanması və sair bu kimi maddi, mənəvi, bioloji və əxlaqi xüsusiyyətlə-

rin məcmusu özündə analıq və ya ana olmaq statusunu ehtiva edir. Normal vəziyyətlərdə bu xüsusiyyətlərin və fəaliyyətin kişidə və ya kişi cinsində olması mümkünsüzdür. Qadın hüquqlarının kişi hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, eyniləşdirilməsi, yaxud qadın hüquqlarının genişləndirilməsi uğrunda hərəkət, cinslərin bərabərliyinin təmin olunması sahəsində ictimai-siyasi təlimlər – feminizm və gender siyasəti bir çox ictimai-siyasi xadimləri öz ətrafında birləşdirsə də, apardığımız və yuxarıda şərh etdiyimiz müddəalar qadın və kişi bərabərliyinin bioloji, fizioloji, hüquqi, sosial və digər baxımdan bərabərliyinin mümkünsüz olduğunu tam təsdiq edir. Qadın və kişinin təbiət tərəfindən bəxş edilmiş bioloji, fizioloji, sosial, genetik, psixoloji və digər çoxsaylı cəhətlərindəki kəskin fərq feminizm və gender təlimlərinin illuziya olduğunu sübuta yetirir. Buna baxmayaraq, ailədə, cəmiyyətdə, dövlət həyatında qadının müstəsna rolu, dünyaya uşaq gətirmək kimi müstəsna yaradıcılıq fəaliyyəti, insan nəslinin inkişafında, maddi nemətlər istehsalında onun rolu qadın hüquqlarının aparıcı mahiyyətini təsdiq edir. Bu baxımdan qadın hüquqları, bütün mənalarda genişləndirilməli, cəmiyyətdə qadın, həm də ana olmaq etibarını ilə onun əvəzsiz və misilsiz xidmətləri azad və intihəsiz olmalıdır. Deyilənlərə yekun olaraq hesab edirik ki, beynəlxalq və milli miqyasda qadın hüquqlarına dair müstəqil normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi zəruridir.

Tarixi faktlar və tədqiqatlar göstərir ki, insan hüquqlarının və azadlıqlarının tərkib hissəsi olan qadın hüquqları uğrunda əsrlərlə mübarizə aparılmış, tədqiqat əsərləri yazılmış, normativ-hüquqi aktların layihələri işlənib hazırlanmış və bütün bunlar öz tarixi rolunu oynamışdır. Hələ XVIII əsrdə fransız mütəfəkkiri S.A.Kondersenin “Vətəndaş hüquqlarına qadınların yaxın buraxılması”, İngiltərədə M.Uolltsounkrofun “Qadının təcəviliyi haqqında”, Almaniyada T.F.Gilnelin “Qadının vətəndaş vəziyyətini yaxşılaşdırılması haqqında” və sair bu kimi əsərlər böyük marağa səbəb olsa da, lakin qadın hüquqlarına münasibətin dəyişməsində yadda qalan hadisəyə çevrilmədi. Bununla belə, on səkkizinci əsrin sonlarından başlayaraq cəmiyyətdə qadının rolunun və hüquqlarının artırılması istiqamətində müxtəlif hərəkətlər və

təlimlər formalaşmağa başladı. Bu proses on doqquzuncu əsrdə və iyirminci əsrin birinci yarımilliyində daha da gücləndi və müxtəlif hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmağa başladı. Təsadüfi deyil ki, qul alverinə qarşı beynəlxalq miqyasda “Afrika qulları ilə alverə son qoyulması haqqında” 1890-cı Brüssel Bəyannaməsi, “Quruda və dənizdə qul alverini ləğv etmək haqqında” 1919-cu il Sen-Jermen Konvensiyası, Millətlər Cəmiyyəti Şurasının “Köləlik haqqında” 25 sentyabr 1926-cı il Cenevre Konvensiyası və bu qərara dəyişiklik edilməsi haqqında 23 oktyabr 1953-cü il tarixli Protokolun qəbul edilməsi hələ qədim dövrlərdən qalmış qul ticarətinə qarşı böyük və aparıcı dövlətlərin birgə səyi ilə qarşısının almağa yönəldilmiş dəyərli təşəbbüslər kimi əhəmiyyətli idi. Bu normativ-hüquqi aktlar qadın hüquqları ilə sıx bağlı olmuşdur. Lakin bu sahədə əsaslı dəyişiklik 26 iyun 1945-ci ildə San-Fransisko konfransında BMT-nin Nizamnaməsinin qəbul edilməsindən sonra başladı. (1, 8-19) Həmin Nizamnamənin 55-ci maddəsinin “c” bəndi “ irqinə, cinsinə, dilinə və dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquqlarına və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət olunmasına dəstək vermək” vəzifəsini qarşıya mühüm bir vəzifə kimi qoyurdu. (1, 20-21) Beləliklə, 26 iyun 1945-ci il tarixli BMT-nin Nizamnaməsinin imzalanması və 24 oktyabr 1945-ci ildən qüvvəyə minməsi qadın hüquqları sahəsində mühüm tarixi hadisə kimi dəyərləndirilə bilər. 1946-cı ildə “Qadının siyasi, iqtisadi və sosial hüquqlarının” təmin olunmasına kömək sahəsində Komissiya”nın yaradılması mühüm tarixi əhəmiyyət daşıdı. Bu komissiyanın yaradılması dünyada qadın hüquqları və azadlıqları sahəsində ciddi problemlərin mövcud olmasına beynəlxalq birliyin reaksiyası kimi dəyərləndirilə bilər. 10 dekabr 1948-ci ildə “Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi”nin qəbul edilməsi bəşəriyyət tarixində insan hüquqlarının formalaşdırılması və təşəkkülü sahəsində ən böyük hüquqi sənədlərdən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Bu sənəd insan hüquqları və azadlıqları uğrunda əsrlərlə davam edən “ölüm-dirim” mübarizəsinin nəticəsi idi. San - Fransisko Konfransı “İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill”in hazırlanmasını vacib hesab etdi. 16 fevral

1946-cı il tarixdə isə İqtisadi və Sosial Şura özünün İnsan hüquqları üzrə Komissiya yaratdı. (2, 31-42) BMT Nizamnaməsinin və “Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi”nin qəbul edilməsi beynəlxalq hüququn tənzimləmə funksiyası sahəsində yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin başlanğıc mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Sonrakı dövrlərdə beynəlxalq hüquq yaradıcılığı məhz BMT-nin, onun Baş Assambleyasının, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın, Həmillik Şurasının, Haaqa Beynəlxalq Məhkəməsinin, eləcə də BMT-nin on yeddi ixtisaslaşmış təşkilatının və digər qurumlarının fəaliyyəti beynəlxalq hüquq sahəsində misilsiz xidmətlər kimi tarixə çevrilmişdir. Bu sənəd insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən qadın hüquqlarının və azadlıqlarının təkmilləşdirilməsi, müdafiəsi və mühafizəsi sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Eləcə də 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilmiş “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” beynəlxalq Pakt, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” beynəlxalq Pakt, “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiya, “Hamı tərəfindən tanınan insan hüquqlarını və əsas azadlıqlarını dəstəkləmək və müdafiə etmək haqqında hüquq və məsuliyyət haqqında” BMT Bəyannaməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. BMT Baş Məclisinin 1970-ci il Bəyannaməsində göstərilirdi ki, hər bir dövlət insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət və riayət edilməsinə birgə və müstəqil təsir göstərmək yolu ilə kömək etməlidir. (3) Bu baxımdan BMT-nin “Mülki və siyasi hüquqlar” haqqında 16 dekabr 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktı, elə həmin tarixdə qəbul edilmiş İqtisadi və Sosial Pakt mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Beynəlxalq miqyasda insan hüquqları və azadlıqları sahəsində qəbul edilmiş bu normativ-hüquqi aktlar məişətdə, ictimai - siyasi həyatda, siyasi proseslərdə ardıcıl və sistemli şəkildə, eyni zamanda qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılması, irqi və cinsi ayrı-seçkilik prosesləri dünya dövlətlərinin söylərini səfərbər edərək beynəlxalq əhəmiyyətli bir çox normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, digər beynəlxalq və regional qurumların birgə səyi ilə qadın hüquqlarının və azadlıqlarının tənzimlənməsi, həyata keçirilməsi

və müdafiəsi istiqamətində beynəlxalq standartların əsas meyarlarının formalaşdırılması ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirildi. Belə ki, 2 dekabr 1948-ci ildə BMT-nin “İnsan alverinə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı Konvensiya”sının, “İnsanlarla ticarətə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı mübarizə haqqında” 02 dekabr 1949-cu il tarixli Konvensiyasının, “Köləliyin qul ticarətinin və köləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv olunması haqqında” 30 aprel 1950-ci il tarixli Konvensiyasının, 20 dekabr 1952-ci ildə “Qadınların siyasi hüquqları haqqında Konvensiya”nın, “Vətəndaşlığın azaldılması haqqında” 4 dekabr 1954-cü il tarixli Konvensiyanın, “Ərli qadının vətəndaşlığı haqqında” 29 yanvar 1957-ci il tarixli Konvensiyasının, “Nikaha daxil olmağa razılıq, minimal nikah yaşı və nikahların qeyd alınması haqqında” 07 noyabr 1962-ci il tarixli Konvensiyası, “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” 20 dekabr 1965-ci il tarixli Konvensiya, “Ölkə daxilində yerini dəyişmiş şəxslərin məsələləri üzrə müddəa”ya dair sənəd, “Qadın və uşaqların fəvqəladə hallarda, silahlı münasibətlər dövründə müdafiəsi haqqında” 14 iyun 1977-ci tarixli Bəyannamə, “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” 18 dekabr 1979-cu il Konvensiyası, “İşğəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı” 10 dekabr 1984-cü il tarixli Konvensiyası, “Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə aid” 29 noyabr 1985-ci il tarixli Standart Qaydaları” və onlarla digər beynəlxalq konvensiyaların, sazişlərin, paktların, bəyannamələrin, bəyanatların qəbul edilməsi bəşəriyyətin qadın hüquqlarına və azadlıqlarına verdiyi böyük önəmin bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilə bilər. (4,34-36)

“Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi” qadınların azad və bərabər doğulmaqla, onların irqi, cinsi, dili, dini, siyasi, milli, sosial, silki bərabərlik və siyasi statusuna görə kişilərlə eyni hüquqlu olduğunu bəyan edir. Bu Bəyannamə insanların kölə və asılı vəziyyətdə saxlanılmasını, işğəncələrə və qeyri insani rəftara məruz qalmasını qadağan edir. İnsanların yaşamaq, azadlıq, şəx-

si toxunulmazlıq, qanun qarşısında bərabərlik, sərbəst hərəkət və yaşayış yeri seçmək, nığah və ailə münasibətlərinə girmək, əmlaka sahib olmaq, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək, seçmək və seçilmək, işləmək, əmək haqqı almaq, məzuniyyətə çıxmaq, təhsil almaq, layiqli yaşamaq və sağlam olmaq, sosial təminat hüququndan istifadə etmək, hüquqlarının qorunması üçün məhkəməyə müraciət etmək, vicdan, din, düşüncə və ifadə azadlığına sahib olmaq, pozulmuş hüquq və azadlıqlar barədə istədiyi müdafiəçi vasitəsilə məhkəmədə hüquqlarını müdafiə etmək, qərəzsiz, açıq və ədalətli məhkəmə tələb etmək və sair bu kimi kompleks hüquqları olduğu təsbit olunur.

BMT-nin 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilmiş iki paktı - “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında”, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” paktları, habelə “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiya, “Hamı tərəfindən tanınan insan hüquqlarını və əsas azadlıqlarını dəstəkləmək və müdafiə etmək haqqında hüquq və məsuliyyət haqqında” BMT Bəyannaməsi, 20 dekabr 1952-ci ildə qəbul edilmiş “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” Konvensiya, 18 dekabr 1965-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Qadınların münasibətdə ayrı-seçkiliyi bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında” Konvensiya, 21 dekabr 1965-ci il tarixdə qəbul edilmiş “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında” Konvensiya və yüzlərlə digər sənədlər insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təkamülündə müstəsna rol oynamışdır. Belə ki, BMT-nin 16 dekabr 1966-cı il tarixli “İqtisadi, sosial və mədəni hquqlar haqqında” Paktı millətlərə və xalqlara öz müqəddaratını təyin etmək, eləcə də hər bir fərdin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafının təmin olunmasına çalışmaq, ədalətli əmək haqqı almaq, qadın və kişilərin bərabərliyi əsasında qənaətbəxş yaşayış, normal iş şəraiti və istirahət hüququna malik olmaq, həmkərlər təşkilatlarında birləşmək, təhsil almaq, o cümlədən pulsuz ibtidai təhsil almaq, mədəni və elmi həyatda iştirak etmək, yaradıcılıq azadlığına sahib olmaq, aclıqdan müdafiə olunmaq, fiziki və psixi sağlamlığını qorumaq, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq və sair bu kimi hüquqları nəzərdə tutmuşdur. Pakt hüquq və azadlıqların yalnız qanun çərçivəsində məhdudlaşdırılmasını mümkün he-

sab etməklə hüquq və azadlıqların azaldılmasını yolverilməz hesab etmişdir. (4, 58-69)

BMT-nin “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 16 dekabr 1966-cı il tarixli Paktı millətlərin öz müqəddaratını təyin etmək hüququnu tanımaqla, insanların irqi, rəngi, cinsi və sair fərqə görə, habelə ümumiyyətlə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının qadağan edilməsini vacib hesab edir. Pakt kişi və qadınların mülki və siyasi hüquqlarının təmin olunmasını, fəvqəladə vəziyyət şəraitlərində insan hüquqlarının qorunmasını vacib hesab edir və işgəncələri, insanın kölə halında saxlanılmasını, məcburi əməyə cəlb edilməsini, borca görə azadlıqdan məhrum edilməsini, müharibə təbliğatını, zorakılığı və dini nifrəti, dil, din, cins və digər fərqlərə görə ayrı seçkiliyi qadağan edir. Bu sənəddə yaşamaq hüququnun insanın ayrılmaz hüququ olduğu bəyan edilir və ölüm hökmünün ləğv edilməsi arzu olunur. İnsanın öz mahiyyəti və təbiəti etibarı ilə azadlıq və şəxsi toxunulmaz hüququnun qorunması, onun insanı rəftara və hörmətə layiq olması hüququnun qorunması, davranışlarında azad və sərbəst olmaqla ölkədən çıxarılanın yalnız qanunlar əsasında həyata keçirilməsinin mümkünlüyü, təqsirsizlik prezümpsiyası, məhkəmə qarşısında bərabərlik və müdafiə hüququnun təmin olunması, şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığının, düşüncə, fikir, vicdan, din və söz azadlığının qorunması, ailənin müdafiəsi, nigah hüququ, qanun qarşısında bərabərlik hüququ, etnik dini və dil azadlığı mükəmməl formada ifadə edilmişdir. (4, 69-89) Bu paktlara edilmiş fakültativ protokollar onların hər birinin mükəmməl tətbiqi üçün əlverişli şəraiti təmin edir və bu sənədlərin inkişafını zamanın tələblərinə uyğunlaşdırır. Bu baxımdan qadın hüquqlarının və azadlıqlarının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sahəsində BMT-nin Baş Assambleyasının 20 dekabr 1952-ci il tarixli 640 sayılı Qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Qadınların siyasi hüquqları haqqında”, BMT-nin “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında” 18 dekabr 1979-cü il tarixli Konvensiyalarının, BMT-nin 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/104 sayılı Qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında” Bəyannamənin və digər beynəlxalq hüquq

normalarının mühüm tarixi rolu olmuşdur. Eləcə də bu və ya digər şəkildə qadın hüquqları və azadlıqları ilə bağlı olan BMT-nin 7 noyabr 1962-ci il tarixli “Nigaha daxil olmağa razılıq, minimal nigah yaşı və nigahların qeydə alınması haqqında” Konvensiya, BMT-nin 21 dekabr 1965-ci il tarixli “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında” Konvensiya, (5, 264-276) və digər çoxsaylı normativ-hüquqi aktlar qadınlara münasibətdə müxtəlif ictimai münasibətlərin beynəlxalq miqyasda tənzimlənməsini təmin edən sənədlər kimi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu sənədlər bəşəri təfəkkürün və insan hüquqları uğrunda mübarizənin nəticəsi, hüquqi ifadə formasıdır. Belə ki, qadın hüquqları və azadlıqları uğrunda aparılan mübarizənin tarixi zəminləri BMT-nin hələ 1946-cı ildə dünya birliyində qadınların vəziyyətinə nəzarət etmək və qadınların hüquqlarının qorunmasına yardım etmək məqsədi ilə yaratdığı “Qadınların statusu üzrə Komissiya”nın apardığı uzun müddətli müşahidələrin və ümumiləşdirmələrin nəticəsi kimi, 18 dekabr 1979-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyasının Qətnaməsi ilə “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyayı qəbul edilməsi ilə yekunlaşdı. Hazırda bu Konvensiya demək olar ki, dünyanın əksər ölkələri tərəfindən dəstəklənir. Mahiyyət etibarı ilə altı fəslə, otuz maddəni əhatə edən Konvensiyanın preambula hissəsində haqlı olaraq göstərilir ki, “İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi”nin ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipini qəbul etdiyi, bütün insanların azad, ləyaqət və hüquqi baxımdan bərabər doğulduğunu, cinsi fərqə görə ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyini bəyan etdiyi bir halda dünya dövlətləri tərəfindən kişilərlə qadınların bütün iqtisadi, sosial, mədəni vətəndaş və siyasi hüquqlardan istifadə etməkdə bərabərliyini təmin edən “Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyanın qəbul edilməsi olduqca vacibdir. (4, 705) Bu Konvensiya onu tanıyan və qəbul edən milli dövlətlərin hüquq normaları əsasında qadınların öz ölkəsinin bütün ictimai, siyasi və mədəni həyatında, dövlət idarəçiliyində, siyasi fəaliyyətdə, ailə münasibətlərində kişilərlə bərabər əsaslarda fəaliyyət göstərməsinin beynəlxalq hüquqi

əsaslarını müəyyən etmiş oldu və cinsi fərqlərə görə ayrı seçkiliyin və fərq qoyulmasının yolverilməzliyini bəyan etdi. Bu müddəa Konvensiyanın birinci və ikinci maddələrində müfəssəl olaraq göstərilmişdir. (4, 706-707)

Konvensiyada qadın və kişi münasibətlərinin bərabərliyinin təsbit olunması ilə yanaşı qadın hüquqlarının müəyyən edilməsi, müdafiəsi və mühafizəsinin kompleks hüquqi və siyasi əsasları (I, II maddələr), qadın hüquqlarının təminatları (III maddə), cəmiyyətdə cinsi rolun eyniləşdirilməsi və mövhumatçı fikirlərin aradan qaldırılması (V maddə), qadın hüquqlarının pozulmasının, o cümlədən cinsi istismarın və fahişəliyin yolverilməzliyi (VI, XVII maddələr), qadınların ictimai və siyasi həyatda, dövlət idarəçiliyində, təhsildə, əmək fəaliyyətində, evlilik və ailə həyatında, iqtisadi və sosial mənfəətlərin bölüşdürülməsində və digər bu kimi vacib məsələlərin həllində nəinki kişilərlə bərabərləşdirilməsinin, habelə qadının rolunun artırılmasının vacibliyi barədə normalar nəzərdə tutulmuşdur. (4, 705-717)

Qadınlar üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən BMT-nin “Ərli qadının vətəndaşlığı haqqında” 29 yanvar 1957-ci il Konvensiyası, “Vətəndaşlığın azaldılması haqqında” 04 dekabr 1954-cü il tarixli Konvensiyası (4, 594-598, 620-628) və digər bu kimi Konvensiyalar mühüm rol oynamışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində BMT-nin “Qadın və uşaqların fəvqəladə hallarda silahlı münaqişələr dövründə müdafiəsi haqqında” 14 dekabr 1974-cü il tarixli Konvensiyası (4, 753-755) təəssüf ki, Ermənistanın işğalçı ordusu tərəfindən ən kobud formalarda pozulmaqda davam etməkdədir.

Avropanın beynəlxalq və regional əhəmiyyətli təşkilatları yarandığı ilk gündən başlayaraq, insan hüquqları və azadlıqlarının tənzimlənməsinə, o cümlədən qadın hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasına dair Avropa Konvensiyasını qəbul etmiş və bu istiqamətdə müvafiq Komitələr yaradılmışdır. Belə ki, Avropa Şurası bu qitədə ən böyük regional təşkilatlardan biri olmaqla, 4 noyabr 1950-ci ildə Avropa Şurasının üzvləri tərəfindən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” qəbul etdiyi Konvensiya 3 sentyabr 1953-cü ildən qüvvəyə mindi. Fərqli prosedur qaydada, yəni Amerikaarası Konfransda 20 noyabr 1969-cu ildə qəbul edilmiş insan hüquqları

üzrə Amerika Konvensiyası 12 Latin Amerikası dövləti tərəfindən imzalanmışdır. Bu Konvensiya, eləcə də Afrika Xartiyası, Avropa Şurasının qəbul etdiyi “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiya məzmun etibarı ilə çox oxşar olsalar da, üzv dövlətlərin sayına və dairəsinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Bütün bu beynəlxalq və regional sənədlərdə qadın hüquqları və azadlıqları öz ifadəsini tapmış və qadın hüquqlarının məişətdə və ictimai həyatda intensiv formada inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilmişdir.

Qadınların və qızların cəmiyyətin maddi nemətlər istesalında mühüm roluna xüsusi önəm verən beynəlxalq əmək təşkilatları, həmkərlər ittifaqları Konfederasiyaları, digər humanitar təşkilatlar bu istiqamətdə bir çox standartları müəyyən etdi, konvensiyalar və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul etdi. Bəşəriyyət tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu sənədlər zərif qadın əməyinin yalnız müəyyən standartlar daxilində tətbiqinə imkan verir, onların əməyinin, sağlamlığının, səhhətinin qorunması və mühafizəsi önə çəkilmirdi. Belə ki, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “İcbari və ya məcburi əmək haqqında” Konvensiyası, “Hər cür şaxtalarda, yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiqi haqqında” 25 iyun 1935-ci il tarixli 45 nömrəli Konvensiyası, “Əmək haqqının düzgün ödənilməsi haqqında” 1951-ci il Konvensiyası, Bərabər dəyərlə əməyə görə kişilərə və qadınlara bərabər haqq verilməsi haqqında 09 iyun 1951-ci il tarixli 100 nömrəli Konvensiya və 90 nömrəli Tövsiyə, Analığın mühafizəsi haqqında 28 iyun 1952-ci il tarixli 103 nömrəli Konvensiya və 95 nömrəli Tövsiyə, “Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı seçkilik haqqında” 25 iyun 1958-ci il tarixli Konvensiya, “Ticarətdə və idarələrdə gigiyena haqqında” 09 iyun 1964-cü il tarixli 120 nömrəli Konvensiya, “Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında” 1964-cü il 122 nömrəli Konvensiya, “Ticarətdə və idarələrdə gigiyena haqqında” 17 iyun 1964-cü il tarixli 120 nömrəli Tövsiyə, “Ailə öhdlikləri olan işçilər haqqında” 1981-ci il Konvensiyası, “Məşğulluğa yardım və işsizlikdən müdafiə haqqında” 1991-ci il 168 sayılı Konvensiyası, “Sosial təminatın minimum normaları haqqında” 122 nömrəli Konvensiya, “Sosial təminatın hüquqi bərabərliyi haqqında minimum normaları

haqqında” 118 nömrəli Konvensiya, “İş yerlərində havanın çirklənməsi ilə, səsle və titrəyişlə yaranan peşə risklərindən müdafiə haqqında” 01 iyul 1979-cu il 148 nömrəli Konvensiya, “Əmək miqrasiyası və mühacir zəhmətkeşlərin sosial müdafiəsi sahəsində” Tövsiyə və onlarla digər beynəlxalq sənədlər, beynəlxalq birliyi və ayrı-ayrı dövlətləri ən müxtəlif dövlətlərdə, şəraitlərdə, qadın əməyinin və sağlamlığının etibarlı mühafizəsinə və qorunmasına zəruri imkan və şərait yaratdı.

İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 04 noyabr 1950-ci ildə Romada qəbul edilmiş Avropa Konvensiyasının müddəaları insan hüquqlarına hörmət olunması öhdəliyini bəyan etməklə, insanların yaşamaq, azadlıq, toxunulmazlıq, fikir, vicdan, din, ailə, nigah hüquqlarını tanımış, köləliyi, məcburi əməyi, işgəncələri, qanunsuz cəzalandırmanı, ayrı-seçkiliyi qadağan etmişdir. Konvensiyada insanların ədalətli məhkəmə, səmərəli müdafiə hüququ vacib hesab edilmiş, insanların yığıncaq və birləşmək azadlığı, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ tanınmaqla hüquqlardan sui-istifadənin qadağan edilməsi, əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması öz ifadəsini tapmışdır. 20 mart 1952-ci il tarixli 01 sayılı Protokolla mülkiyyətin müdafiəsi, təhsil hüququ, azad seçki hüququ, 16 oktyabr 1993-cü il tarixli 4 sayılı Protokolla borca görə azadlıqdan məhrum etmənin qadağan edilməsi, hərəkət etmək azadlığı, vətəndaşın və əcnəbilərin kollektiv çıxarılmasının qarşısının alınması, 28 aprel 1983-cü il 6 sayılı Protokolla ölüm cəzasının, o cümlədən müharibə zamanı ölüm cəzasının ləğv edilməsi, 22 noyabr 1984-cü il tarixli 7 sayılı Protokolla əcnəbilərin çıxarılmasına dair prosessual təminatlar, cinayət işlərində şikayət vermək hüququ, məhkəmə səhvinə görə kompensasiya, eyni əmələ görə şəxsin iki dəfə məhkum edilməmək və ya cəzalandırılmamaq hüququ, ər və arvadın hüquq bərabərliyi, 4 noyabr 2000-ci il tarixli 12 sayılı Protokolla isə ayrı seçkiliyin ümumiyyətlə qadağan edilməsi qaydası müəyyən edilmişdir.

Avropa Şurasının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq 18 oktyabr 1961-ci ildə Turində Avropa Sosial Xartiyası və ona aid Protokol qəbul edilmişdir. Bu sənədə sonralar dəfələrlə əlavələr və zəruri düzəlişlər edilmiş və üzv dövlətlər hər bir insanın sərbəst şəkildə seçdiyi ixtisas üzrə öz zəhməti ilə yaşayış üçün qazanc əldə etmək, ədalətli, təhlükəsiz və sağlam iş şəraiti, özlərinin və ailələrinin normal həyat səviyyəsi üçün yetərli olan ədalətli mükafatlandırılma, iqtisadi və sosial maraqlarının müdafiəsi məqsədilə milli və ya beynəlxalq təşkilatlarda sərbəst birləşmək, kollektiv müqavilə bağlamaq, uşaqlar və yeniyetmələrin məruz qaldıqları fiziki və mənəvi ziyan təhlükəsindən xüsusi müdafiə, işləyən qadınların analıq dövründə xüsusi müdafiəsi, şəxsi qabiliyyət və maraqlarına uyğun olaraq peşə seçimi baxımından ona yardım göstərilməsi, peşə hazırlığı, səhhətini yaxşı səviyyədə saxlamaq, sosial təminat, sosial və tibbi yardım almaq, sosial rifah xidmətlərindən faydalanmaq, əlillərin müstəqillik, sosial inteqrasiya və ictimai həyatda iştirak etmək, cəmiyyətin əsas özəyi olan ailənin sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiəsi, uşaqların və gənclərin müvafiq sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiəsi, hər bir vətəndaşın bərabər əsaslarla, hər hansı bir gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olmaq, işçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin müdafiə və yardım, cinsi əlamətə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq, müəssisə daxilində informasiya almaq və məsləhətləşmək, əmək şəraitini və istehsal mühitini yaxşılaşdırmaq, hər bir ahıl sosial müdafiə hüququndan istifadə etmək, məşğulluğun dayandırıldığı hallarda müdafiə hüququ, işəgötürənin ödəmə qabiliyyətsizliyi halında, onların iddialarının müdafiəsi hüququna malik olmaq, iş yerlərində insan ləyaqətini qorunmaq, işə girən və ya işə girmək istəyən, ailə öhdəlikləri olan hər bir şəxs heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan və mümkün qədər öz işi ilə ailə öhdəlikləri arasında toqquşma yaratmadan bunu etmək hüququ, mənzil hüququ və sair bu kimi hüquqlara malik olduğu təsbit edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Beynəlxalq sənədlər toplusu, Bakı, 2005, I cild
2. Мовчан А.П. Международная защита прав человека, М., 1958

3. www/president.az Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları və Fərmanları
4. Beynəlxalq sənədlər toplusu, Bakı, 2005, I cild
5. Beynəlxalq sənədlər toplusu, Bakı, 2008, I cild, “Qanun” nəşriyyatı
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2009, “Hüquq ədəbiyyatı”
7. Bərabər hüquqlar, bərabər imkanlar, Bakı, 2002
8. Camalova D., Öməröva M., Gəncəli S. Qadın hərəkətinin ön cərgələrində, Bakı, 2004
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1994
10. American Journal of International Law (далее - AJIL), 1972, April, Vol.66. No.2

Гасанзаде Саида

**Об истории женского права
Аннотация**

После восстановления государственной независимости в стране были внедрены в жизнь комплексные мероприятия в области свободы и прав человека, имплементация международных правовых норм в национальные правовые нормы. Референдуму была принята Конституция Азербайджанской Республики, права и свобода человека были закреплены в нормативно-правовых актах. Преобразование внутри государственной правовой системы и формирования защитных механизмов продолжается по сей день. Видится планированная работа по внедрению в национальные правовые нормы в соответствии с международными нормами прав и свободы женщин. В работе ссылаясь на международные нормативно-правовые акты дано характеристика женским правам и комментируется его характерные свойства. До сих пор это проблема не нашло своего решения и остается не достаточно изученным. Именно поэтому в статье были указаны ключевые элементы этого законопроект и были предоставлены экспертам во время разработки проекта. В статье были разъяснены актуальные проблемы пол правам женщин и предложение в решении этой проблемы. Можно с уверенностью сказать что работа является вкладом в научно-практической разработки этой проблемы.

Saida Hasanzada

**About the woman's law's history
Summary**

Systematical and complex measures have been implemented in the determining of the wide system of the rights and freedoms of man, in the implementation of the norms of international law to national legal norms after restoring the state independence of Azerbaijan. The Azerbaijan Republic Constitution have been accepted by referendum way, the rights and freedoms have been reflected in law documents. The creation of the national law system anew and forming of the mechanisms of defence continue today. In the system of this law has been carrying out the systematic work for being reflected the rights and freedoms of women in the national legislation according to international law. In the article have been referred to the documents and to the investigation work. For the first time the typical features of the rights of women have been shown in the article. The investigation of this problem proves that this problem has not been researched in the deep scientific level. In the article have been shown basic elements of the project of law about woman rights and the project of law have been presented to the experts. In the article have been clarified the urgent problems of the rights of women in the international and national law and the offers have been given. It is possible to say by assurance the article is important as the investigation of the woman rights and freedoms.

ASİF QƏDİROV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Hüquq” kafedrasının
dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
asif.qadirov.71@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YENİ CİNAYƏT-PROSESSUAL MƏCƏLLƏSİNİN QƏBUL EDİLMƏSİNİN SİYASİ VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: Cinayət-Prosessual Məcəllə, hüquqi, siyasi, qanunvericilik, təkmilləşdirmə, təminat.

Ключевые слова: Уголовно-процессуального кодекса, юридический, политический, законодательство, улучшение, гарантия.

Key words: Code of Criminal Procedure, legal, political, legislation, improvement, guarantee.

1991 -ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan xalqı qədimlərdən bəri formalaşmış gələcək dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi. Müstəqillik elan edildikdən sonra artıq Azərbaycan Respublikası öz müstəqil siyasətini həyata keçirməyə başladı. Bu siyasət bütün sahələri əhatə etsə də, hüquq siyasətinin həyata keçirilməsi xüsusilə böyük əhəmiyyətli hesab edilirdi. Beynəlxalq təşkilatların da üzvünə çevrilməyi bacaran Azərbaycan Respublikası hüquq siyasətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı bəzi beynəlxalq sənədlərin də normalarına əməl etməklə demokratik dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsinə necə böyük diqqət yetirməsini sübut etdi. Bu cür tədbirlərin məntiqi nəticəsi kimi Konstitusiyanın qəbul edilməsi artıq bir zərurətə çevrilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabr ayının 12-də Konstitusiyasının qəbul edilməsi onun hüquqi dövlətə çevrilməsi yolunda atılmış

ən vacib addım idi. Məhz Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan dövlətinin hüquqi dövlət olduğu təsbit edilir. Hüquqi dövlət isə demokratik cəmiyyətə xas olan hüquqi prinsipləri tanıyan, həmin prinsipləri təmin və müdafiə edən, habelə öz fəaliyyətində hüququ rəhbər tutan və insan hüquqlarını və azadlıqlarını təmin etməyi özünün başlıca məqsədi hesab edən dövlətdir [3; s.48]. Hüquqi dövlətin qurulması prosesində əsas yer tutan elementlərdən biri isə qanunçuluq prinsipidir. Qanunçuluq özündə hər kəs tərəfindən normativ hüquqi aktlara dəqiq və dönmədən əməl olunmasını və realizə edilməsini ehtiva edən bir hüquqi rejimdir.

Hüquqi dövlətlə bağlı müddəanın reallığını təmin etmək üçün hüquqi islahatların yeni dalğası həyata keçirilməli idi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkədə demokratik dövlət və iqtisadiyyat, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna hüquqi əsas yaratdı.

1996-cı ilin aprelində Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası (AŞ) və onun üzvü olan dövlətlər arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandıqdan sonra həmin ilin iyununda Azərbaycan Respublikası AŞ Parlament Assambleyasında “xüsusi dəvət olunmuş qonaq” statusu aldı. Bundan sonra, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1996-cı ilin iyunu və 1998-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası ilə AŞ arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi tədbirləri haqqında sərəncamları mövcud əlaqələri xeyli intensivləşdirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan parlamenti dünyanın qabaqcıl ölkələrinin qanunverici orqan-

larının təcrübəsini öyrənməyə başladı. Parlamentin nümayəndələri Avropa Şurası sessiyalarında bir neçə dəfə iştirak etdilər. Bütün bunlar respublikada demokratik qanunvericiliyin formalaşmasına və inkişaf etməsinə münasib imkanlar açdı. Demokratik qanunvericiliyin formalaşması isə öz növbəsində hüquqi dövlət ideyasının realizə edilməsində başlıca faktor idi.

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin qəbul edilməsinin siyasi səbəblərindən biri isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il 18 oktyabr tarixindən etibarən beynəlxalq hüququn müstəqil subyekt kimi tanınması olmuşdur. Beynəlxalq hüququn subyekt kimi Azərbaycan Respublikası da müəyyən hüquqlara malik olmaqla yanaşı, bir sıra öhdəlikləri də öz üzərinə götürmüşdür. Bunlar elə öhdəliklərdir ki, yerinə yetirilməməsinə görə beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulmuş sanksiyalar tətbiq edilir və bu sanksiyalar milli qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sanksiyalardan fərqlənir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq qaydalarının dövlətlər tərəfindən pozulması halında əvvəlcədən müəyyən etdiyi sanksiyalarının icra etmə mexanizmi o qədər də güclü olmayan bir hüquq sahəsi kimi çıxış edir. Buna görə də bəzi alimlər hesab edir ki, beynəlxalq hüquq müstəqil bir hüquq sahəsi deyildir. Bütün hüquq sahələri kimi beynəlxalq hüquq da müəyyən etdiyi hüquq qaydalarını pozan subyektlərin məsuliyyəti prinsipini mənimsəmişdir. Hətta dövlətlərin məsuliyyəti prinsipi dövlətlərin bərabərliyi prinsipi qədər qədim bir prinsipdir [14; s.848]. Həmin prinsipin mövcudluğu bir sıra beynəlxalq məhkəmə instansiyaları tərəfindən də dəfələrlə ifadə edilmişdir. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin 1928-ci il tarixli Xarcuv fabriki qərarında “hər bir vəzifənin pozulmasının onun bərpası məsuliyyətini meydana çıxaracağı beynəlxalq hüququn prinsipi olduğu qədər ümumi hüquq anlayışının da bir nəticəsidir” ifadəsini istifadə etmişdir [10; s.34]. Buna görə də qeyd etmək olar ki, əgər məsuliyyət yoxdursa, hüquq da yoxdur [11; s.149-150].

Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə müəyyən olunmasının bir xüsusiyyətini mütləq vurğulamaq lazımdır. Belə ki, insan hüquqları sahəsindəki müqavilələrdə işlədilən “hər

kəsin ... hüququ vardır” konstruksiyası birbaşa fərdlərə deyil, dövlətlərə ünvanlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il martın 2-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlüyünə qəbul edilməsi müstəqillik dövründə beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi üçün atılmış ən böyük addımlardan biri olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası həm də BMT Nizamnaməsinə tərəfdar çıxmış oldu. BMT Nizamnaməsi isə insan hüquqları hüququnun tarixi inkişafının başlanğıcı kimi xarakterizə edilir [4; s.158]. Nizamnamənin 1-ci maddəsinə əsasən, irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi bəyan edilir. Qeyd edilən məqsəddən irəli gələrək Nizamnamənin 55 və 56-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş vəzifələr dəqiq və birmənalı şəkildə açıqlanmışdır. Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün isə daxili qanunvericilikdə bir sıra normaların müəyyən edilməsi zəruri idi. Qəbul ediləcək normativ hüquqi aktlar isə məhz BMT Nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş məqsədlərə və istiqamətlərə yönəlməli, dövlətin beynəlxalq arenada üzərinə götürdüyü öhdəliklərin tələblərinə uyğun olmalı idi.

Bu baxımdan türk müəlliflərdən Rona Aybay və Elif Oralın fikirləri maraq doğurur. Onlar qeyd edirlər ki, dövlət olmağın hüquqi nəticələrindən biri beynəlxalq hüququn subyekt olaraq öz hüquqlarını beynəlxalq səviyyədə irəli sürə bilmək və beynəlxalq səviyyədə qəbul etdikləri öhdəlikləri yerinə yetirmədikdə beynəlxalq məsuliyyət daşımaqdır. Xüsusi hüquqda fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlardan yararlı olmasına qarşı olaraq müəyyən məsuliyyət daşımalarının da mövcud olması kimi dövlətlərin də beynəlxalq səviyyədə müəyyən vəzifə və məsuliyyəti vardır. Bunun praktikadakı mənası dövlətin öhdəsinə götürdüyü vəzifələrini yerinə yetirməyə məcbur olmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq, dövlətin hüquqazidd hər hansı bir hərəkəti (hərəkətsizliyi) yerinə yetirməsi nəticəsində vurduğu zərərin əvəzini ödəməklə yüklü olması da gərəklidir. Beynəlxalq müqavilənin tələbləri ilə ziddiyyət yaradan və ya beynəlxalq bir yazılı qaydanı, yaxud yazılı olma-

yan bir qaydanı (adəti) pozan hərəkətlər beynəlxalq məsuliyyətə səbəb olur. Başqa sözlə, beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almayan dövlət beynəlxalq səviyyədə bu məsələdə haqqı nəzərə alınmayan dövlət, yaxud dövlətdənkənar “oyunçu” qarşısında (fikrimizcə, müəlliflər burada beynəlxalq təşkilatları nəzərdə tuturlar) məsuliyyət daşıyacaqdır [9; s.271-272]. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin prinsiplərini nəzərə almayaraq onları pozan dövlət bu hərəkətinin beynəlxalq hüquqa ziddiyyətini aradan qaldıran hər hansı bir səbəb aşkar ediləndə beynəlxalq səviyyədə məsuliyyət daşıyacaqdır. Bu siyasi səbəbdən dolayı da Azərbaycan Respublikası öz qanunvericiliyini təkmilləşdirməli idi və insan hüquqları sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məsələsi bu zaman daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsi ilə müəyyən edilmiş ümumi qaydalar çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar əsasında Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, hüquqi, demokratik islahatlar həyata keçirildi. Qanunların sivil dünya dövlətlərinin hüquqi dövlət quruculuğu ənənələrinə, beynəlxalq hüquq normalarına, Avropa Şurası və dünyanın demokratik qanunvericilik təsisatlarının tələblərinə uyğun hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında 1996-cı ilin fevral ayında xüsusi “Hüquqi İslahatlar Komissiyası” yaradılmışdı. Aparılan böyük təşkilatçılıq işi, respublikada həyata keçirilən demokratik ruhlu siyasi və iqtisadi islahatların səmərəli nəticələri Azərbaycanı Avropa Şurasına daha da yaxınlaşdırırdı. Bütün bunların məntiqi yekunu kimi Azərbaycan Respublikası 2001-ci il yanvar ayının 25-də Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul olundu [6; s.276-288].

Avropa Şurasına qəbul olunma ərəfəsində həyata keçirilən hüquqi islahatlar özündə əsas etibarilə insan hüquqlarının müdafiə və təmin olunma mexanizmlərini ehtiva edirdi. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş dövlətin ali məqsədinin yerinə yetirilməli olması idi.

XX əsrin sonlarında hüquqi dövlət ideyasının realizəsi məqsədlə ardıcıl surətdə yeni məcəllələr

qəbul edilməyə başlandı. Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsi də məhz bu dövrün “məhsulu” oldu. Onun qəbul edilməsinə qədər “Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” 1960-cı il dekabrın 8-də Azərbaycan SSR Qanunu ilə təsdiq edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə qüvvədə idi. Həmin məcəllə isə 2000-ci il sentyabr ayının 1-dən qüvvədən düşmüş hesab edildi.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyinin, habelə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyin inkişafında 14 iyul 2000-ci ildə təsdiq edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş yeni Cinayət-Prosessual Məcəllə böyük bir tarixi hadisəyə çevrilmişdir. Belə ki, həmin tarixədək qüvvədə olmuş Cinayət-Prosessual Məcəllə tətbiq olunduğu 40 ilə yaxın dövrdə xeyli əlavə və dəyişikliklərə məruz qalsa da, cəmiyyətdə baş verən kəskin yeniləşmənin tələblərinə cavab verə bilmirdi. Çünki sovet dövrü ilə müstəqillik dövrünün hüquqi əsasları arasında kəskin fərqlər mövcud idi. Sovet hüquq ideologiyasının bütün əlamətlərini özündə əks etdirən əvvəlki CPM insan hüquq və azadlıqlarının müasir konsepsiyasına tam cavab verə bilmədiyi üçün ölkəmizdə həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatlarının hüquqi bazisini təşkil edə bilməzdi.

Ümumiyyətlə, hüquqi islahat anlayışının özü hüquqla, daha dəqiq desək, hüquq normalarının xarici ifadə forması olan hüquq mənbələri ilə bağlı olan bir anlayışdır. Bir fəaliyyət olaraq hüquqi islahatın konkret anlayışı olmasa da, onun əsas mahiyyəti qanunun və ya digər aktın əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşdırılmasından ibarətdir [13; s.12].

Həmin dövrdə həyata keçirilən hüquqi islahatlar zamanı qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsinə xüsusi önəm verildi. Bunun isə 2 mühüm səbəbi var idi. Birincisi, müddəalar bir aktda toplansa, onlara çatımlılıq daha asan olardı. İkincisi isə məcəllələşdirmə prosesinin yalnız müddəaların bir yerə toplanmasını deyil, həm də onların yenilənməsini özündə ehtiva etməsi idi. Bu baxımdan İngiltərə və Uels Hüquq Komissiyasının sədri Lord Skarmanın fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir ki, “məcəllə öz sahəsi daxilində qanunu formulə et-

mək məqsədini güdən əvvəllər çıxarılmış qanunların əhatəli şəkildə toplanmış mənbəyidir. Bununla belə, bu cür bir araya gətirmə müddəaların eyni zamanda təkmilləşdirilməsini də zəruri etdiyindən konsolidasiyadan, qanunvericiliyimizin dili ilə desək, inkorporasiyadan onu fərqləndirir” [13; s.13].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, 1960-cı ildə təsdiq edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllənin qəbulundan keçən 40 il ərzində ona önəmli miqdarda əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Belə olduqda isə məsələyə tarixi təfsir metodu vasitəsi ilə yanaşsaq, müəyyən problemlər ortaya çıxırdı. Belə ki, tarixi təfsir metodunun özündəki düşüncə latınca bu cümlə ilə ifadə olunur: “*animus hominis est anima scripti*”. Yəni, bir mətni yazan şəxsin niyyəti, o mətnin mənasıdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, qanunvericinin normaya verdiyi əsas məna axtarılmalıdır, təfsirdə də ancaq zamanın qanunvericisinin iradəsi üstündür [7; s.82]. Lakin bu nəzəriyyə tərəfdarlarının son fikri ilə razılaşmaq olmur. Amma bu nəzəriyyədə həqiqət payı ondan ibarətdir ki, CPM-ə 40 il kimi uzun bir müddətdə edilən əlavə və dəyişikliklərin müəlliflərinin ictimai münasibətlərə yanaşma tərzidə dəyişdiyindən, cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinə də yanaşma tərzidə dəyişmişdir. Bunda 1991-ci ildə qazanılmış müstəqilliyin də əhəmiyyətli rolu vardır. Buna görə də yeni məcəllələşdirilmiş aktın qəbulu artıq zərurətə çevrilmişdi.

Yeni Cinayət-Prosessual Məcəllənin qəbulunu şərtləndirən digər hüquqi amil isə Konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməli olması zərurəti idi. Həmin dövrdə qəbul edilmiş digər normativ-hüquqi aktlardan (xüsusilə “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunundan) da aydın olur ki, müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi bir tendensiya halını almışdır. Məhz Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin qəbulu zamanı da bu fakt özünü göstərmiş və yeni cinayət-prosessual qanunvericilikdə təsbit edilən müddəalarla cinayət prosesinin gedişində insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə mexanizmlərinin genişləndirilərək onların təmin edilməsi məqsədi güdülmüşdür.

Qüvvədən düşmüş CPM-in 18-ci maddəsində qeyd edilirdi ki, müqəssir özünü müdafiə etmək hüququna malikdir. Lakin hər hansı bir hüququnun realizə edilməsi üçün, yəni onun sadəcə kağız üzərində qalmaması üçün müəyyən təminatlar sisteminə malik olması zəruridir. Qeyd edilən hüququn təmini üçün isə məcəllədə nəzərdə tutulurdu ki, müstəntiq, prokuror və məhkəmə müqəssirin ona elan edilmiş ittihamdan qanunla müəyyən edilən üsul və vasitələrlə özünü müdafiə edə bilməsi imkanını və onun şəxsi və əmlak hüquqlarının mühafizəsini təmin etməyə borcludur. Sonralar müttəhimin müdafiə hüququnun təmin edilməsi vasitələrinin təkmilləşdirilməsi prosesində müdafiəçiyə olan hüquq daha da inkişaf etdirildi və artıq vətəndaşların şübhəli şəxs qismində saxlanıldığı və ya həbs edildiyi vaxtdan müdafiəçi ilə təmin olunması imkanı qanunda öz əksini tapdı.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müdafiə hüququ mahiyyət etibarilə tək müdafiəçiyə malik olmaq imkanı ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Beynəlxalq hüquqi aktlarda (İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 8-ci maddəsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin I bəndi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin I hissəsi) məhkəmə müdafiəsi müstəqil məhkəmə tərəfindən ədalətli məhkəmə baxışı əsasında hüquqların səmərəli bərpası kimi başa düşülür. Bu isə məhkəmə prosesində çəkişmənin, tərəflərin bərabərliyinin, o cümlədən onlar tərəfindən prosessual fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı mənafeələrinin müdafiəsi üçün kifayət qədər prosessual səlahiyyət verilməsini nəzərdə tutur [5; s.337].

Qüvvədən düşmüş CPM-də cinayət işinin əlavə istintaqa qaytarılması məhkəmənin yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri kimi müəyyən edilirdi. İşin əlavə istintaqa qaytarılması çəkişmə, məhkəmənin qərəzsizliyi prinsiplərinə və təqsirsizlik prezumpsiyasına ziddir. Bu halda məhkəmə icraatında olan işi əlavə istintaqa qaytarmaqla təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyini şübhə altına alaraq cinayət təqibi orqanına təqsirləndirilən şəxsin təqsirinin sübuta yetirilməsi üçün əlavə imkan yaradır (müsbət haldır ki, yeni CPM-in 318-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş məhkəmə baxışının hədlə

rinin müəyyən edilməsi ilə bu problem aradan qaldırılmışdır). Bu cür halın mövcudluğu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir çox maddələrinin, xüsusilə də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsip və şərtlərini özündə təsbit edən 127-ci maddəsinin tələblərini pozurdu. Bu isə Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş normativ hüquqi aktların iyerarxiyası tələblərinə cavab vermədiyindən digər qanunvericilik aktları kimi, CPM-in də Konstitusiyaya uyğunlaşdırılmasını zərurətə çevirirdi.

Cinayət-prosessual hüquq münasibətləri cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar və fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yarandığından həmin şəxslər barəsində cəmiyyətdə müəyyən bir fikrin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, insan barəsində qətimkan tədbiri kimi həbs tətbiq edildikdə cəmiyyətdə ona qarşı müəyyən mənfi münasibət yaranır və o, həbsdən azad edildikdən sonra da bu cür münasibət qalmaqda davam edir. Bəzi hallarda şəxsin həbs edilməsi, cəzaya məhkum edilməsi və digər prosesual hərəkətlərin edilməsi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların səhvi və ya sui-istifadəsi ucbatından baş verir və şəxsin barəsində qanunsuz və əsassız prosesual hərəkətlərin edilməsi və prosesual qərarların qəbul olunması ilə nəticələnir. Bu isə sonradan həmin şəxslərin cəmiyyətə yenidən uyğunlaşmasında problemlərə səbəb olur. Çünki cəmiyyətin düşüncəsində həmin şəxs “təqsirli” biri olaraq qalır və cəmiyyət üzvləri onunla münasibətlərdən yayınmağa çalışırlar. Bu isə həmin şəxsin layiqli həyat şəraiti ilə təmin olunmasının qarşısını alır. Çünki insan sosial varlıqdır və yalnız digər insanlarla münasibətlər zamanı o özünü ifadə edə və xoşbəxt hesab edə bilər. Bu baxımdan filosof Aristotelin fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir ki, insan təbiət etibarilə sosial heyvandır, buna görə də sosial olmayan bir şəxs ya bizdən aşağı pillədədir, ya da insandan daha böyükdür. Cəmiyyət fərddən öncə gələn bir şeydir. Həm cəmiyyətdə ortaq yaşamaı davam etdirə bilməyən, həm də cəmiyyətlə əlaqəsini kəsərək özü özünə yetərli olan və bu səbəblə də cəmiyyətə qatılmayan hər kəs ya bir canavar, ya da bir tanrıdır [15].

Yuxarıda qeyd edilənlərə görə, dövlət cinayət prosesini həyata keçirən orqanların səhvi və ya

sui-istifadəsi nəticəsində cəmiyyətdə mənfi qarşılanan şəxslərin cəmiyyət içərisində nüfuzunun bərpa edilməsi üçün müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməlidir. Çünki sosial inkişafı özü üçün prioritet hesab edən dövlət üçün onun hər bir vətəndaşı dəyərlidir və onun hüquq və azadlıqları, həmçinin layiqli həyat şəraiti təmin edilməlidir. Bu müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12 və 16-cı maddələrinin təhlilindən irəli gəlir və onların cinayət prosesual qanunvericilikdə də təsbit edilməsi vacib məsələdir. Buna görə yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləyə bu cür müddəalar daxil edilmişdir. Cinayət törətməkdə təqsiri olmayan hər hansı bir şəxsin cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxsləri tərəfindən və ya hakimlərin özbaşına hərəkətlərinin nəticəsində qanunsuz olaraq şübhə altına alınmasının, ittiham və ya məhkum edilməsinin mümkün olmamasını Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur.

Bu məqsəddən də irəli gələrək cinayət-prosessual qanunvericiliyin bir çox normalarında onun realizəsi üçün tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu normalardan ən önəmlisi Cinayət-Prosessual Məcəllənin 36-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddə bəraət qazanmış şəxsin pozulmuş hüquqlarının bərpasının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu norma ümumi prinsip kimi nəzərdə tutulduğundan cinayət mühakimə icraatının istənilən mərhələsində hüquqi qüvvəyə malikdir. Cəmiyyətdə əmin-amanlığı və harmoniyanı təmin etmək üçün məhkəmənin müəyyən etdiyi ekvivalent kompensasiyanın subyektiv hüquqlarını bərpa olunmasını iddia edən subyektin əqlabətən gözləntilərinə maksimum uyğunluğunu təmin etmək lazımdır [12].

Bu cür normalar həm cinayət-prosessual qanunvericiliyin digər normalarında, həm də beynəlxalq aktlarda nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 8-ci maddəsinə əsasən, hər bir insan Konstitusiyasının və ya qanunun ona verdiyi əsas hüquqların pozulması zamanı həmin hüquqların səlahiyyətli milli məhkəmələr tərəfindən təsirli şəkildə bərpa olunması hüququna malikdir. “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 14-cü

maddəsinə əsasən, əgər şəxs hansısa cinayətə görə məhkəmənin qəti qərarı ilə məhkum olunmuşsa və haqqında çıxarılmış hökm məhkəmə səhvi buraxıldığını şəxsiz təsdiq edən yeni aşkar edilmiş bir cəhətə əsasən sonradan ləğv edilmiş, yaxud o əfv olunmuşsa, onda göstərilən naməlum cəhətin tamamilə, yaxud qismən onun təqsirindən üzə çıxarılmadığı sübut edilməzsə, belə ittiham əsasında cəza çəkmiş şəxs qanuna əsasən kompensasiya alır.

Barəsində səhv qərar çıxarılmış şəxsin cəmiyyətdəki nüfuzunun bərpa edilməsi məqsədilə yeni Cinayət-Prosessual Məcəllə ilə əlavə təminatlar da nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür təminatların cinayət prosesini həyata keçirən orqanların bir hüququ kimi deyil, vəzifəsi kimi müəyyən olunması isə onun icra edilməsini daha real bir prosesə çevirir. Məsələn, CPM-in 59.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə tərəfindən bəraət verilmiş, həmçinin barəsində cinayət təqibinə xitam verilmiş şəxsin tələbi ilə:

1) Məhkəmə və ya istintaq orqanı iki həftə müddətində bu barədə həmin şəxsin əvvəlki və ya hazırkı iş yerinə, təhsil aldığı yerə, yaşayış yerinə məlumat verməlidir;

2) Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi ləkələyən cinayət təqibi haqqında məlumatlar dərc edən kütləvi informasiya vasitəsi vətəndaşın təqsirsizliyini şübhə altına almadan bir ay müddətində iş üzrə yekun qərarı haqqında məlumat verməlidir.

Lakin bunlara baxmayaraq, yeni CPM-in bəzi müddəalarında müəyyən qədər anlaşılmazlıqlar mövcuddur. Belə müddəalardan biri CPM-in 280.4-cü maddəsidir. Həmin maddədə qeyd edilir

ki, cinayət işi üzrə icraata CPM-in 39.1.1, 39.1.2, 39.1.11 və 39.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarla əlaqədar xitam verildikdə barəsində cinayət işi üzrə icraata xitam verilmiş şəxsin təqsirsizliyini şübhə altına alan müddəaların qərara daxil edilməsinə yol verilmir. CPM-in 39.3-cü maddəsinə əsasən, CPM-in 39.1.1, 39.1.2 və 39.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət təqibi bəraətverici əsaslarla xitam verilmiş hesab olunur. Lakin CPM-in 280.4-cü maddəsi CPM-in 39.1.11-ci maddəsinə də (cinayət qanunu müddəalarının qüvvəsinə görə şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi üçün əsaslar olduqda) özündə əsas kimi təsbit etdiyindən mübahisə yaranır. Belə ki, kommentariya müəllifləri tərəfindən qeyd edilən maddə şərh edilən zaman CPM-in 39.1.11-ci maddəsinin də cinayət təqibinə xitam verilməsinin bəraətverici əsası olduğu qeyd edilmişdir [8; s.826]. Lakin bu mövqe ilə qətiyyət rəziləşməyə olmur. Çünki CPM-də bəraətverici əsaslar dəqiq şəkildə müəyyən edilmişdir. Buna görə də CPM-in 280.4-cü maddəsinin mətninin dəqiqləşdirilməsi zəruridir. Bunun üçün ya həmin maddədə göstərilən əsas (CPM-in 39.1.11-ci maddəsi) onun mətnindən çıxarılmalı, ya da cinayət təqibinə xitam verilməsinin digər əsasları da həmin maddəyə artırılmalıdır. Amma, fikrimizcə, birinci variant daha əlverişli və doğrudur. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, bəraətverici əsaslarla cinayət təqibinə xitam verildikdə qərara barəsində iş üzrə icraata xitam verilmiş şəxsin tam təqsirsiz olduğunu əsaslandırmaq, ona bəraət verən müddəalar daxil edilməlidir [8; s.827].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. URL: <http://e-qanun.az/framework/46950>
3. Cəfərov, İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli / İ.Cəfərov. – Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı, – 2013. – 723 s.
4. Hüseynov, L.H. Beynəlxalq hüquq / L.H.Hüseynov. – Bakı: Qanun, – 2012. – 367 s.
5. İbayev, V. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri / V.İbayev. – Bakı: Qanun, – 2004. – 769 s.
6. Qaffarov, T. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / T.Qaffarov. – Bakı: Elm, – c. 7. – 2008. – 605 s.

7. Mehdiyev, F. Hüquq nəzəriyyəsi / F.Mehdiyev, E.Quliyev – Bakı: Gənclik, – 2018. –431 s.
8. Mövsümov, C.H. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H.Mövsümov, B.C.Kərimov, Ə.H.Hüseynov – Bakı: Digesta, – 2016. – 1335 s.
9. Aybay, R. Kamusal uluslararası hukuk / R.Aybay, E.Oral – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, – 2016. – 472 s.
10. Gişi, S. Uluslararası Sürekli Adalet Divanının Chorzow fabrikası kararı ve uluslararası sorumluluk // Erzincan: Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, – 2016. №20(3-4), – s. 15-43.
11. Pirim, C.Z. Uluslararası sorumluluk hukukunda devletlerin ağırlaştırılmış sorumluluğu: Kuramsal bir değerlendirme // İstanbul: Public and Private International Law Bulletin, – 2012. №32 (2), – s. 147-182.
12. Кузьмин А.В. Механизм правосознания: уголовно-процессуальные аспекты. <http://www.iaaj.net/node/235>
13. Changing the law: A practical guide to law reform / Commonwealth Secretariat – London: Marlborough House, – 2017. – 240 p.
14. Daillier, P. Droit international public / P.Daillier, F.Mathias, A.Pellet – Paris: LGDJ, – 2009. – 1772 p.
<http://www.stuarduncan.name/autism/humans-are-social-beings-so-if-youre-not-social-what-are-you/>

Асиф Гадиров

**Политические и правовые основы принятия нового Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики
Резюме**

В статье рассматривается политическая и правовая основа для принятия нового Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики. В статье подчеркивается необходимость постоянного совершенствования правовой политики государств. Уголовное судопроизводство важна в этом отношении в этом отношении. Статья содержит мнения о том, как государства должны выполнять обязательства, учитывая эти вопросы.

Gadirov Asif Xanoglan

**Political and legal bases of adoption of the new Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan
Summary**

The article examines the political and legal basis for adoption of the new Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. The article emphasizes the need to constantly improve the legal policy of states. Improved regulation of the manner of the proceedings is of great importance in this regard. The article contains views on how the states must fulfill the obligations, taking into account these issues.

ƏLƏKBƏR ALLAHVERDİYEV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
"Kriminalistika" kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

AZƏRBAYCANDA KRİMİNALİSTİKA ELMİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin bütün sahələrində aparılan islahatlar, özünü elm-təhsil ocaqlarında da göstərmişdir. Bu istiqamətdə Polis Akademiyasında təhsil sisteminin, tədris üsullarının və elmi-texniki vasitələrin, bir sözlə onun maddi-texniki bazasının müasir tələblər səviyyəsinə uyğun təmin edilməsinə şərait yaranmışdır.

Hər bir elmin yaranma tarixi və inkişaf mərhələsi olduğu kimi, kriminalistika elminin də özünəməxsus inkişaf tarixi vardır. Bir sıra başqa hüquq elmləri kimi kriminalistika elmi də ilk dövlət və hüquq yaranan vaxtdan meydana gəlmiş və zaman-zaman inkişaf etmişdir.

Qərbi Avropanın, Amerikanın və Asiyanın inkişaf etmiş dövlətlərində kriminalistika 100 ildən çox inkişaf tarixinə malikdir. Adları bütün dünyada məşhur olan böyük kriminalist alimlər: H.Gross, F.Halton, A.Bertilyon, R.Qeys, E.Lokar və bir çox başqaları məhz bu ölkələrdə yaşayış fəaliyyət göstərmişlər.

Hələ XIX əsrin axırlarından başlayaraq Avropanın bir çox ölkələrində elmin və texnikanın tərəqqisi özünü xüsusilə göstərirdi. Dünyanın qabaqcıl ölkələrində elmin və texnikanın inkişafı ilə bərabər bu dövr cəmiyyətə professional və mütəşəkkil cinayətkarlıq kimi hadisələri də "bəxş" etmişdir. Cinayətkarlıq nəinki kəmiyyət baxımından, həmçinin texniki əlaqə və s. vasitələrlə təchiz olunaraq keyfiyyət baxımından da dəyişilirdi.

Ona görə də kəmiyyətə artmaqda olan cinayətkarlığa qarşı mübarizənin yeni metod və vasitələrinin tətbiqinə ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlığa qarşı mübarizəsinin səmərəli və effektiv

təşkil olunması zəminində Avstriyanın məhkəmə müstəntiqi, sonradan universitet professoru Hans Qrossun XIX əsrin axırlarında kriminalistika adlandırdığı yeni elm sahəsi yaranmağa başladı. Kriminalistika məhfumunun hərfi mənası, latın sözü olub "crimen" - deməkdir. Bəzi mənbələrdə isə bu sözün mənası "criminalis" latın sözü olub, cinayətə aid olan kimi işlədilir.

Müxtəlif dövrlərdə işlədilmiş bu kimi ifadələrin təhlili onu göstərir ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin daha mühüm metod və vasitələrini işləyib hazırlanmasına, cinayətkarlıqla bağlı məsələlərin həllinə yönəlmiş kriminalistika elminin inkişaf edib, formalaşmasına zərurət yaranmışdır.

1882-ci ildə Paris polis prefekturasının əməkdaşı Alfons Bertilyon bədənin bütün hissələrinin ölçüləri eyni olan adamların olmamasını sübut edən Belçikalı statist Ketleyə əsaslanaraq, cinayətkarların antropometrik qeydiyyatının aparılmasını təklif etdi.

Bertilyonun fikrincə, antropometrik qeydiyyatın tətbiqinin mahiyyəti, cinayətkar təkrar tutularkən onun şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün insan bədəninin on bir (11) hissəsinin ölçüsünü qeyd etməkdən ibarət idi. Tez bir zamanda inkişaf etmiş ölkələrdə "bertilyonaj" adlanan cinayətkarların qeydiyyatı və eyniləşdirilməsi metodu geniş yayılmağa başladı.

Lakin bu metodun tətbiqi uzun çəkmədi. Rusiyada antropometrik metodum çatışmamazlıqları ortaya çıxdı, insan bədəninin böyüməsi ilə əlaqədar ölçülərinin dəyişməsi sübut olundu. Tədricən "bertilyonaj"ın tətbiqi daha dəqiq və sadə üsulla icra edilən daktiloskopik metodla əvəz edilməyə başlandı.

A.Bertilyon tərəfindən 1902-ci ildə ilk dəfə barmaq izinin tədqiqi ilə cinayətkarın şəxsiyyəti müəyyən edilərək, Lokar və digər məsləkdaşları-

nın səyi nəticəsində daktiloskopik qeydiyyatın əsası qoyulmuşdur.

Fransa texniki polis prefekturası tərəfindən tədqiq olunan əl-barmaq izlərinin ilk nümunələri.

1894-cü ildə İngiltərədə daktiloskopiya cinayətkarların qeydiyyatı kimi istifadə edilməyə başlanmış, bir qədər sonra isə, 1906-cı ildən Rusiyada bu metod cəzaçəkmə yerlərində tətbiq olunmuşdur.

1909-cu ildə Rus kriminalisti V.İ. Lebedev ilk dəfə daktiloskopiya istifadə etmişdir. Elə həmin vaxtlarda polis idarələrinin daktiloskopiya bürolarının təşkil edilməsi haqqında Rusiya DİN sirkuiyar vermişdir. 1914-cü ildə Millətlərarası Polis Konqresi daktiloskopiyanı qeydiyyatın ən mühüm metodu kimi qəbul etdi.

Ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif elmi metodların meydana gəlməsi onu göstərirdi ki, artıq kriminalistika formalaşır və öz təcrübə mənbələrini yeniləri ilə əvəz edərək inkişaf dövrü keçirir.

Azərbaycan Respublikasında keçmiş Sovetlər birliyinin dağılmasınadək kriminalistika elmi və bir sıra ekspert mərkəzləri formalaşmışdır. Ölkəmiz keçmiş SSRİ dövlətinin tərkibində olduğu müddətdə kriminalistikanın elm və tədris mərkəzlərində inkişafı paralel gedirdi. Rusiya Federasiyanın əldə etdiyi nailiyyətlər ümumi xarakter daşıyırdı.

Ümumilikdə Rusiyada Sovet kriminalistikası-

nın tarixi R.S. Belkin tərəfindən iki mərhələyə ayrılır:

Birinci mərhələ 1917-ci ildən 1930-cü ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə Sovet kriminalistikası elm kimi meydana çıxmış və empirik materiallar cəmləşdirilərək ümumi elmi nəzəriyyə yaranmışdır.

İkinci mərhələ 1940-cı ildən 1950-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə xüsusi kriminalistika nəzəriyyəsi işlənib hazırlandı. Həm də bu dövr müasir kriminalistika elminin inkişafı üçün böyük bir təkən verdi.

Kriminalistikanın yaranması, inkişaf etməsi ilə yanaşı ekspert kriminalistik müəssisələrinin və elmi-tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyətləri də genişlənməyə başlamış, onların cinayətlərin açılmasında rolları nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

Rusiyada ilk kriminalistik laboratoriya 1989-cü ildə Sankt-Peterburqda rus alimi E.F. Burinski tərəfindən yaradılmışdır.

Ölkəmizdə kriminalistika elmi və onun mühüm sahəsi olan əl-barmaq izlərinin cinayətlərin açılması və araşdırılmasında tətbiqi Sovetlər birliyi dövrünə təsadüf edir. Elə həmin dövrdə 1948-ci ildə K. Sarıcalınskaya tərəfindən (BDU-nun

müəllimi işləmiş) Azərbaycanda ilk dəfə xətsü-naslıq və trasoloji ekspertizalar keçirilərək kriminalistikanın əsası qoyulmuş və BDU-da tədris edilməyə başlanmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 il ərzində kriminalistika fənni üzrə Azərbaycan dilində dərslik olmamışdır.

1999-cu ildə professor K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə Azərbaycan dilində "Kriminalistika" dərs vəsaitinin nəşr olunması, mühüm tarixi əhəmiyyətə malik oldu.

1 iyun 1956-cı ildə, sonradan Azərbaycanın məşhur alim kriminalistlərləndən biri olan professor C.H.Mövsumovun daxil olduğu Ədliyyə Nazirliyinin Bakı elmi-tədqiqat kriminalistik laboratoriyası yaradılmışdır.

Laboratoriyanın rəhbəri F.E.Davudov digər ekspert mütəxəssislərinin işinin təşkili ilə tanış olmağa və lazımı texniki bazanın yaradılmasına uzun müddət vaxt sərf etmişdir. Həmin laboratoriyada xəttin və sənədlərin texniki tədqiqatı üzrə ilk ekspertiza keçirilmişdir.

Azərbaycan Nazirlər Sovetinin qərarı ilə 15 dekabr 1960-cı ildə qeyd olunan laboratoriyanın əsasında Respublika Nazirlər Sovetinin Hüquq komissiyası nəzdində Azərbaycan Məhkəmə Ekspertizasının Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradıldı.

1961 - ci ildə F.E.Davudov Azərbaycan Məhkəmə Ekspertizasının Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru vəzifəsinə təyin olunur. Həm də bununla yanaşı o, ADU-da kriminalistika fənnini tədris edirdi. Nəinki Azərbaycanda, həm də Sovetlər birliyinin qabaqcıl kriminalistlərləndən biri olan F.E.Davudov həmin illərdə məhkəmə ekspertizasının təşkilatı və elmi əsasları barədə çoxlu məqalələr dərc etmişdir. 1965-ci ildə "Cinayətlərin xəbərdar edilməsində məhkəmə ekspertizası və ekspert müəssisələrinin rolu", 1967-ci ildə "Məhkəmə ekspertizasının təşkilatı və prosesual problemlərinin inkişafı", 1972-ci ildə "Ölkənin ekspert müəssisələrində işin təşkili" və s.

Kriminalistika elminin yeni konsepsiyası R.S.Belkin tərəfindən 70-ci illərdə işlənib hazırlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, kriminalistlərin əksəriyyəti ümumi kriminalistika nəzəriyyəsinin yeni strukturunu dəstəklədi. Sonradan onun tərəfin-

dən üç cilddən ibarət "Sovet kriminalistika kursu" daha da təkmilləşdirildi.

Keçmiş ittifaq miqyasındakı bu kimi yeniliklər Azərbaycana da sirayət edirdi. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru vəzifəsində F.E.Davudovdan sonra işləyən İ.Ə.Əliyev məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin kriminalistika və kriminologiya problemlərinin orijinal konsepsiyası ilə çıxış etdi.

O, 80-cı illərin əvvəllərində cinayətlərin xəbərdar edilməsi və ekspert profilaktikası istiqamətində elmi araşdırmalar aparmışdır.

İ. Ə. Əliyev hesab edirdi ki, məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsi aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır: ümumi nəzəriyyənin metodoloji əsasları; ekspert fəaliyyətinin obyektləri, subyektləri və məsələləri; ekspert fəaliyyətinin strukturunda metod və metodikalar; məhkəmə ekspertizasının infrastrukturası və prosesual funksiyası; məhkəmə ekspertizasının fərdi nəzəriyyəsi. O, hər bir hissənin ayrılıqda strukturunu da təklif edirdi. İ.Ə.Əliyevin bu konsepsiyası bir sıra rus kriminalistləri tərəfindən də qəbul edilirdi.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 iyul 1991-ci il tarixli 239 sayılı qərarı ilə Azərbaycan ETMEİ-nin bazasında Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri İnstitutu (indi MEM adlanır) yaradıldı.

Son vaxtlar MEM-də kriminalistikanın nəzəri və metodoloji problemləri ilə əlaqədar elmi-tədqiqatlar aparılır. Yaxın keçmişdə MEM-ə tanınmış alim F.M.Cavadov uzun müddət rəhbərlik etmişdir. O, İnstitutun müasir tələblər səviyyəsində fəaliyyət göstərməsinə, yeni elmi-texniki vasitələrlə təminatına geniş yer vermiş və məhkəmə ekspertizası nəzəriyyəsinin ən aktual problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

Hələ 1930-cu illərin ortalarında keçmiş milis idarələrinin nəzdində kriminalistika laboratoriyaları yaradılmışdır. Sonralar daxili işlər idarələrinin strukturunda müxtəlif ekspertizaların keçirilməsi üçün elmi-texniki şöbələr fəaliyyət göstərmişdir.

1981-ci ildən Azərbaycan Respublikası DİN-in nəzdində ekspert kriminalistika şöbəsi (EKŞ) fəaliyyətə başlamışdır. 18 may 1992-ci ildə Azər-

baycan Respublikası DİN-in əmri ilə Ekspert Kriminalistika İdarəsi (EKİ) yaradılmışdır. Həmin vaxtdan etibarən BBPI-də, Sumqayıt, Gəncə şəhər daxili işlər idarələrində, Naxçıvan MR DİN-də ekspert kriminalistika şöbə və bölmələri EKİ-nin tabeliyində fəaliyyət göstərir.

EKİ təşkil olunduqdan sonra bir sıra yeni növ ekspertiza tədqiqatları da aparılmağa başlanmışdır. İdarədə 20 növ ekspertiza üzrə tədqiqatlar aparılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 30 iyun 2001-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin əsasnaməsinin və strukturunun təsdiq edilməsi haqqında" Fərmanı ilə həmin İdarə "Kriminalistik Tədqiqatlar İdarəsi" (KTI) adlandırılmışdır.

Kriminalistika elminin inkişafında mühüm xidmətləri olmuş professor K.Q.Sarıcalinskayanın rəhbərliyi ilə 1980-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsində "Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası" kafedrası

təşkil olundu.

Hələ 1975-ci ildə K.Q.Sarıcalinskayanın C.H.Mövsumovla birlikdə azərbaycan dilində nəşr edilmiş "Kriminalistika texnikası" kitabının dərs vəsaiti kimi həm elmin inkişafında və tədris olunmasında böyük rolu olmuşdur. BDU-nun "Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası" kafedrasında bu sahədə tədris-təlim işləri ilə bərabər elmi-tədqiqat işləri də aparılırdı.

1921-ci ildən Azərbaycan Daxili İşlər Komissarlığının qərarı əsasında milis orqanları üçün komandir kadrları hazırlayan Milis Məktəbi, 1957-ci ildən isə orta hüquq təhsilli hüquqşünas kadrları hazırlayan Bakı Xüsusi orta Milis məktəbinin bazasında 1992-ci ildə Polis Akademiyası təsis olundu. Polis orqanları üçün ixtisaslı kadrların hazırlanmasında kriminalistika elminin müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, DİN-in Polis Akademiyasında 1992-ci ildə "Kriminalistika" kafedrası yaradıldı.

Hazırda akademiya kriminalistika elminin nəzəri biliklərin və təcrübəli vərdiş və bacarıqlarının təhsilalanlara aşılması üçün yeni texnologiyalarla təchiz olunmuş, iki kriminalistik laboratoriya və "Kriminalistik təlim şəhərciyi" fəaliyyət göstərir. Kafedranın əməkdaşları tərəfindən tədris olunan fənlər üzrə dərslik, dərs vəsaitləri və digər tədris-metodik vəsaitlər hazırlanmış, həmçinin respublikanın və xarici ölkələrin hüquq jurnalla-

rında məqalələr dərc olunmuşdur. Kafedranın nəzdində fəaliyyət göstərən kursant elmi cəmiyyəti xətti üzrə, xüsusi proqram əsasında inspektor-kriminalist ixtisası üzrə hazırlıq kursu fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrün elmi-texniki tərəqqisinə baxmayaraq, hələ ki, ən etibarlı tədqiqat növü qismində əl-barmaq izlərinin yalnız papilyar naxış izlərinin tədqiqatı çıxış edir.

Qeyd etməliyik ki, cinayət hadisəsi yerində ən çox aşkar edilən izlərdən biri də əl-barmaq izləridir. Ona görə də ölkəmizdə əl-barmaq izlərinin aşkar edilməsi, tədqiqata yararlı formada çatdırılması, müasir avadanlıqların vasitəsi ilə tədqiq edilməsinə dair biliklərin artırılmasına mütəmadi olaraq fikir verilir.

Eyni zamanda hadisə yerində aşkar edilmiş əl-barmaq izlərinə əsasən cinayət törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi, sübutların tədqiqi, toplanmış məlumatların sistemləşdirilməsi məqsədilə KTİ-də məlumat baza xarakterli daktiloskopiyaya aid olan “NEC” (Yaponiya istehsalı), Papillon-44M (Rusiya istehsalı), ballistikaya aid olan “Arsenal” (Rusiya istehsalı), DNT laboratoriyası, o cümlədən yeni avadanlıq və məlumat sistemləri istifadə edilir.

Qeyd edilən yeni texniki-kriminalistik vasitə və metodları öyrəmək üçün akademiya təhsilənlərinin biliyinin genişləndirilməsi, təcrübə bacarıq və vərdişlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə KTİ-nin laboratoriyalarında əvvəlcədən planlaşdırılmış əlavə dərslər keçirilir. Həmçinin “Kriminalistika” kafedrasının əməkdaşları DİN-in təcrübəli müstəntiq, təhqiqatçı və inspektor-kriminalistləri ilə mütəmadi təcrübə mübadiləsi apararaq, əldə olunmuş müsbət nəticələri tədris prosesində istifadə edirlər.

Son vaxtlar qəsdən törədilmiş cinayətlərlə əlaqədar hadisə yerində ənənəvi izlərə nisbətən az rast gəlindiyindən, bioloji materialların aşkarlanması və DNT tədqiqatının köməyi ilə şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hadisə yerindən aşkar edilmiş bioloji materialların müayinə edilməsində DNT tədqiqatı dəqiqliyi ilə seçilir və şəxsiyyətin eyniləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

1984-cü ildə ingilis mütəxəssisi A.Ceffris tərəfindən əsas qoyulmuş bu metoddan dünya təcrübəsində və Azərbaycanda cinayət və mülki işlərin araşdırılmasında geniş istifadə olunur. Ölkəmizdə 2010-cu ildən fəaliyyət göstərən DNT tədqiqatının tətbiqi ilə şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinə əsasən eyniləşdirilməsi, qan qohumluğu, cinsi mənsubiyyəti, bədən hissələrinin eyni şəxsə mən-

subluğu, irsi xəstəliklərin olub-olmaması və s. müəyyən olunur. DNT tədqiqatı zamanı bioloji mənşəli materiallar: qan, sperma, tüpürçək, tər və orqanizmin digər ifrazatları, tük, dırnaq, sümük, toxumanın mikroskopik qəşintisi və s. nümunələr götürülür.

Polis Akademiyası ölkəmizin digər təhsil ocaqları ilə yanaşı, ƏN MEM ilə də elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və gənc mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarının artırılması istiqamətində sıx əməkdaşlıq edir.

“Kriminalistika” və “Məhkəmə ekspertizası” fənlərindən nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirmək məqsədi ilə müvafiq mövzular üzrə MEM-in təcrübəli əməkdaşları tədris prosesinə dəvət edilir və təhsilənlərə daktiloskopiya sahəsində tətbiq olunan müasir texniki üsul və vasitələrin imkanları barədə ətraflı məlumat verilir. Buna əyani misal MEM-də daktiloskopik tədqiqatlarda istifadə edilən böyük qabaritli obyektlərin yeni metodla işlənməsini təmin edən MVC-3000 buxarlandırıcı kamerasını, ballistik, trasoloji, o cümlədən daktiloskopik tədqiqatlarda izlərinin aşkar olunması üçün yüksək intensivli Crime-lite LED işıq mənbəyini, Latent əl-barmaq və ovuc izlərinin işlənməsi və qeydiyyatı üzrə DCS-3 rəqəmsal sistemini göstərmək olar.

Qeyd etməliyik ki, kriminalistika elminin tədris edilməsinin kursant və dinləyicilərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol vardır. Kriminalistika kafedrası yarandığı gündən etibarən tədrisin keyfiyyətini artırmaq və müasir dövrün tələblərinə uyğun ixtisaslı polis kadrlarının hazırlanması məqsədilə Azərbaycan dilində fənn üzrə çoxlu tədris vəsaitləri hazırlanmış, elmi məqalələr dərc edilmiş və elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır.

Kafedrada kriminalistika və məhkəmə ekspertizası sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. İxtisasartırma və təcrübə mübadiləsi məqsədilə kafedranın əməkdaşları respublikamızın və xarici ölkələrin ixtisaslı mütəxəssisləri ilə birgə DİN-in Polis Akademiyasında və Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində təşkil olunan treninqlərdə, eləcə də

Türkiyə, Rusiya, Belarus, Ukrayna, Serbiya, Fransa və digər ölkələrdə kriminalistika və məhkəmə ekspertizası sahəsində konfranslarda, elmi seminarlarda və digər tədbirlərdə fəal iştirak edirlər. COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar bu istiqamətdə tədbirlər onlayn formatda həyata keçirilir.

Hazırkı dövrdə cinayətkarlıqla mübarizənin daha mütəşəkkil aparılması üçün kriminalistika elminin metod və vasitələrinin mütəmadi təkmil-

ləşdirilməsi tələb olunur.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində respublikamızda cinayətkarlığa qarşı mübarizəni yüksək səviyyədə həyata keçirmək məqsədilə Polis Akademiyasında kriminalistika fənninin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq tədis edilməsi, müasir texniki-kriminalistik vasitə və metodlarla təminatı daim diqqət mərkəzindədir.

UOT 34:349.2

MAYİS ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və ekoloji hüquq kafedrasının professoru, hüquq üzrə elmlər doktoru
e-mail: aliyev.mayis@mail.ru

MÜLKİ HÜQUQ

HƏRBİ QULLUQÇULARIN PENSİYA TƏMİNATI HÜQUQUNUN PRAKTİK ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: hüquq, pensiya, yaş, sığorta, dövlət, hərbi, qulluçu

Ключевые слова: право, пенсия, возраст, страхование, государство, военный, служащий

Key words: law, pension, age, insurance, state, military, employee

Mələumdür ki, müasir cəmiyyətdə bütün sosial təminat sisteminin əsasını (“nüvəsini”) pensiyalar təşkil edir. Pensiyalar müəyyən qrup insanların, yaşlı nəslin, əlillərin və ailə başçısını itirənlərin həyatı tələbatlarının təmin olunmasına, onların itirdikləri əmək haqqı və digər gəlirlərin kompensasiya olunmasına yönəldilmişdir. Pensiyaya hüquq pensiya yaşına çatma, əlilliyin müəyyən edilməsi və ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar yaranır.

Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı məsələsi “Hərbi qulluqçularının pensiya təminatı haqqında” 29 aprel 1992-ci il tarixli qanunun qüvvədən düşməsi ilə əlaqədar hazırda “Əmək pensiyaları haqqında” qanunla tənzimlənir. Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı qanunun yaşa görə əmək pensiyası bölməsində verilmişdir.

Yaşa görə pensiya hüquq münasibətlərini tənzimləyən normaların məcmusu pensiya hüququnun ən böyük institutunu təşkil edir və hüquq ədəbiyyatında pensiyaların daha geniş yayılmış növü kimi xarakterizə olunur [10, s. 31]. Belə ki, statistik məlumatlara əsasən Azərbaycan Respublikasında 2020-ci il 1 yanvar vəziyyətinə pensiyaçıların təxminən 59 faizini yaşa görə pensiyaçıları təşkil edir. Pensiyanın bu

növü bir sıra ölkələrdə (Fransa, Rusiya Federasiyası və s.) “qocalığa görə”, digər ölkələrdə isə (Ukrayna, Türkiyə, Belarus, Azərbaycan Respublikası və s.) “yaşa görə” adlanır [10, s. 31]. Hüquq ədəbiyyatında da pensiyanın bu növünün adı ilə bağlı iki fikir mövcuddur. M.L.Zaxarov və E.Q.Tuckova hesab edirlər ki, yaş senzi yalnız qocalığa görə pensiya üçün xarakterik deyildir. Bəzi digər pensiyalar da bir sıra hallarda müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra təyin olunur. Məsələn, 20 ildən az xidmət ili olan hərbi qulluqçulara xidmət illərinə görə pensiya müəyyən şərtlər daxilində onlar xidmətdən buraxıldıqları gün 45 yaşına çatıbsa, ailə başçısını itirməyə görə pensiya vəfat edənin yaşlı ailə üzvlərinə (ata, ana, ər, arvad) onlar pensiya yaşına çatdıqda (kişilər 60, qadınlar 55 yaşına) təyin edilir. Buna görə də pensiyanın bu növünün ənənəvi olaraq “qocalığa görə” adlandırılması düzgündür [7, s. 214].

V.S.Andreyev isə qoca olmayan vətəndaşların, xüsusilə güzəştli şərtlərlə pensiya yaşından əvvəl pensiya alan qadınların qocalığa görə pensiyaçı adlandırılmasına mənfi münasibət bildirmişdir [5, s. 170-171]. Q.Q.Paşkova da pensiyanın bu növünün “qocalığa görə” adlandırılmasının əleyhinə çıxış edərək qocalığı tibbi, bioloji kateqoriya kimi qiymətləndirir. Belə ki, qocalıq ayrı-ayrı insanlarda orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərindən, həyat tərzinin şəraitindən və obrazından və digər faktorlardan asılı olaraq müxtəlif yaşlarda yaranır. Buna görə də qocalıq və pensiya hüququnu müəyyən edən yaş əksər hallarda üst-üstə düşür [11, s. 42]. N.A.Solyankina göstərir ki, yaşa görə pensiyaçıların böyük əksəriyyəti

yəti pensiya təyin olunduqdan birinci 5 ildə əmək qabiliyyətli olmaqla əmək fəaliyyətlərini davam etdirirlər və pensiya ilə yanaşı əmək haqqı da alırlar. Buna görə də yaşlı insanların hissələrini və ləyaqətini təhqir etməmək üçün Belarus Respublikasında qocalığa görə deyil, yaşa görə pensiya müəyyən edilmişdir [14, s. 38]. Hesab edirəm ki, pensiyanın bu növü “yaşa görə” adlandırılması daha məqbuldur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsi bu növ pensiyaların təyin olunmasını şəxsin qocalığı ilə deyil, müəyyən yaş həddinə çatması ilə əlaqələndirmişdir və buna görə də bu növ pensiyalar yaşa görə adlandırılmalıdır.

Fikrimizcə, pensiyanın bu növünün yaşa görə adlandırılmasını təklif edən alimlər daha düzgün mövqə tutmuşlar. Hüquq ədəbiyyatında yaşa görə pensiyaya müxtəlif anlayışlar verilmişdir. N.A.Solyankina yaşa görə pensiyayı “qanunla müəyyən olunmuş yaşa çatmış və zəruri əmək stajına malik şəxslərə keçmişdə qazanılmış əmək haqqına nisbətli müəyyən edilən məbləğdə ömürlük təyin olunan aylıq ödənc” kimi xarakterizə etmişdir [14, s. 38]. K.A.Kutepova, A.Q.Stepanov, V.B.Savostyanova “qocalığa görə pensiyayı qanunla müəyyən edilmiş yaşa çatmış və azı 5 il sığorta stajına malik vətəndaşlara aylıq dövlət ödənişi” adlandırır [10, s. 23; 12, s. 220].

Qanunda yaşa görə pensiyaların anlayışı göstərilməsə də bütövlükdə əmək pensiyasının anlayışı qeyd edilmişdir. Belə ki, Qanunda nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığortaolunan şəxslərin pensiya təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əmək haqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanların ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə vətəndaşlara aylıq pul ödənişi pensiya kimi xarakterizə olunur. Fikrimizcə, yaşa görə pensiyalara R.İ.Mürşüdvətərfəndən verilmiş aşağıdakı anlayış daha düzgün və kompleks hesab edilə bilər: “Yaşa görə pensiyalar qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış, qanunvericiliklə müəyyən olunan pensiya kapitalına və ya sığorta stajına, yaxud qulluq stajına malik şəxslərə keçmişdə aldıkları əmək haqqına, ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqına və ya sığorta stajının davamiyyətinə, yaxud keçmişdə tutduqları vəzifəyə uyğun olaraq Fond tərəfindən təyin edilən, məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti hesabına ömürlük ödənilən aylıq

ödəncdir [3, s. 137]”.

Bu növ pensiyaların spesifik əlamətlərinə də hüquq ədəbiyyatında geniş yer verilmişdir. K.B.Dobromislov, E.E.Maçulskeya, M.N.Əliyev həmin əlamətlərə haqlı olaraq ilk növbədə bu pensiyaların yalnız qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatan şəxslərə təyin olunmasını aid edirlər. İkincisi, bu növ pensiyanın təyinatı şəxsin müvafiq sığorta stajına malik olması ilə əlaqələndirilmişdir. Üçüncüsü, bu pensiyalar ömürlük təyin olunur [2, s. 240; 6, s. 119].

V.Ş.Şayxatdinov isə həmin əlamətlərə onun pensiyaçıların yaşayışının əsas və ya əsas vəsait mənbələrindən biri olmasını da əlavə etmişdir [16, s. 156]. Fikrimizcə, yaşa görə pensiyaların spesifik əlamətlərinə onun ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqları ilə əlaqəli olmasını da əlavə etmək olar.

“Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 9.5.1-ci maddəsinə əsasən hərbi xidmətdən buraxılanadək 20 təqvim ili və daha çox hərbi xidmət etmiş hərbi qulluqçuların yaşa görə pensiya hüququ vardır.

Qeyd etmək istərdik ki, “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsinə uyğun olaraq 2004-cü il sentyabrın 1-dək xidmətdən buraxılanadək 20 il və daha çox hərbi xidmət və ya orqanlarda xidmət etmiş hərbi qulluqçular xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququna malik idilər. Həmin tarixdən Qanuna edilmiş dəyişiklik əsasında “20 il” sözləri “20 təqvim ili” sözləri ilə əvəz edilmiş, xidmətdən buraxılanadək 20 təqvim ili və daha çox hərbi xidmət və ya orqanlarda xidmət etmiş hərbi qulluqçuların xidmət illərinə görə pensiya hüququna malik olmaları müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda 2005-ci il sentyabrın 1-dək Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak dövrləri üçqat ölçüdə, “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa dəyişikliklər və əlavə edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 1 sentyabr tarixli Qanuna uyğun olaraq həmin tarixdən ikiqat ölçüdə hesablanır.

Qanunvericiliyin yuxarıda göstərilən normalarının tətbiqi məsələləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunda müzakirə olunmuş və Plenum bununla əlaqədar “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” və “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunlarının bəzi müddələrinin zamana görə tətbiq edilməsi baxımından şərh edilməsinə dair” 2014-cü il 27 mart tarixli xüsusi qərar qəbul etmişdir.

Qərarla göstərilir ki, Konstitusiyada və beynəlxalq-hüquqi aktlarda əksini tapan sosial təminat hüququ qanunla müəyyən edilmiş hallarda və hədlərdə pensiya almaq hüququnu da ehtiva edir. Şəxsi, iqtisadi və siyasi hüquqlardan fərqli olaraq sosial hüquqların, o cümlədən pensiya hüququnun səmərəli həyata keçirilməsi dövlətin bu hüquqları təmin edə biləcək maliyyə imkanları ilə əlaqəlidir.

Bununla belə, Plenum hesab edir ki, şəxsin pensiya hüququnun əldə edilməsi ilə bağlı yeni hüquqi tənzimlənmənin qüvvəyə minməsinə qədər qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq qaydada əldə edilmiş pensiya hüququ saxlanılmalıdır.

Bu baxımdan Plenum qeyd edir ki, 2004-cü il 1 sentyabr tarixli Qanun qüvvəyə mindiyi günədək (yəni 2004-cü il 13 sentyabr tarixinədək) xidmət illərinə görə güzəştli şərtlərlə ömürlük pensiya hüququ əldə etmiş hərbi qulluqçulara pensiyanın təyin edilməsi həmin hüququn əldə edildiyi zaman qüvvədə olan “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq həyata keçirilməlidir.

Plenum “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavə edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 1 sentyabr tarixli 728-IIQD nömrəli Qanunu qüvvəyə mindiyi günədək xidmət illərinə görə güzəştli şərtlərlə ömürlük pensiya hüququ əldə etmiş hərbi qulluqçulara pensiyanın təyin edilməsi həmin hüququn əldə edildiyi zaman qüvvədə olmuş “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq həyata keçirilməsini, Qanunun 20.14.1-ci maddəsi ilə hərbi qulluqçuların pensiyasına qulluq stajına görə əlavələr hesablanarkən

“Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il 29 aprel tarixli Qanunu qüvvədə olduğu dövrdə hərbi xidmət və ya orqanlarda xidmət etmiş hərbi qulluqçulara hərbi xidmətin güzəştli sayılan hissəsinin nəzərə alınmasını qərara almışdır.

Beləliklə, 2004-cü il sentyabrın 1-dək 20 il xidmət müddətinə malik olan hərbi qulluqçuların və xüsusi rütbəli şəxslərin də Qanunun 9.5.1-ci maddəsinə əsasən yaşa görə pensiya hüququ vardır.

“Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 9.5.2-ci maddəsinə əsasən hərbi xidmətdən yaşa görə buraxılmış, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirmiş şəxslərin yaşa görə pensiya hüququ vardır. Bu halda yaşa görə pensiya hüququnun qazanılması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl olunması tələb edilir:

- hərbi qulluqçu hərbi xidmətdən qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatması ilə əlaqədar tərxis olunmalıdır;
- 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajına malik olmalıdır;
- tələb olunan ümumi iş stajının azı 12 il 6 ayını hərbi xidmət dövründə toplamalıdır.

Birinci haldan fərqli olaraq bu halda hərbi qulluqçu hərbi qulluqdan qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatması ilə əlaqədar tərxis olunmalıdır. Həqiqi hərbi xidmətdə olmanın son yaş həddi isə “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 39-cu maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddəyə əsasən həqiqi hərbi xidmətdə olmağın son yaş həddi müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları, gizirlər və miçmanlar üçün 45 yaş, kiçik zabitlər üçün 48 yaş, mayor, polkovnik-leytenant və onlara müvafiq hərbi rütbələri olan zabitlər üçün 48 yaş, polkovnik və ona bərabər hərbi rütbəsi olan zabitlər üçün 53 yaş, ali zabitlər-general-mayor, kontr-admiral, general-leytenant, vitse-admiral üçün 58 yaş, general-polkovnik, admiral rütbəsində olan zabitlər üçün 63 yaş müəyyən edilmişdir. Beləliklə, bu halda yaşa görə pensiyaya hüquq qazanmaq üçün hərbi qulluqçu ilk növbədə göstərilən yaş həddinə çatmalıdır.

Həmin maddəyə əsasən hərbi qulluqçuların hə-

həqiqi hərbi xidməti davam etdirməsini istisna edən əsaslar olmadıqda onlar həqiqi hərbi xidmətdə olmağın son yaş həddinə çatanaqədək həqiqi hərbi xidmətdə qala bilərlər.

Həqiqi hərbi xidmətdə olmağın son yaş həddinə çatmış hərbi qulluqçular dinc dövrdə ehtiyata və ya istefaya buraxılırlar (zabitlər, gizir və miçmanlar, müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları həqiqi hərbi xidmətdə olmağın son yaş həddinə çatdıqda güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiya almaq hüququnu əldə etmərlərsə, öz arzuları ilə həqiqi hərbi xidmətlərini bu hüququ əldə edənə qədər davam etdirə bilərlər).

Yaşa görə pensiya hüququna malik olma üçün onların həm də təqvim müddəti üzrə 25 il ümumi iş stajı olmalıdır. Pensiya hüququ müəyyən olunarkən birinci halda olduğu kimi bu halda da iş stajının güzəştli qaydada hesablanması tətbiq edilmir. Eyni zamanda pensiya hüququnu qazanmaq üçün hərbi xidmətdə qulluq stajına görə tələb edilən azı 12 il 6 ay staj da ümumi iş stajı ilə əlaqələndirilmişdir. Ümumi iş stajı təqvim hesabı ilə nəzərə alındığına görə hərbi xidmətdə qulluq stajı da təqvim müddəti ilə hesablanır. Məsələn, Azərbaycan Ordusunda xidmət edən gizirin 45 yaşı 2020-ci il martın 20-də tamam olmuş və bununla əlaqədar hərbi xidmətdən tərxis olunmuşdur. Həmin tarixə 26 təqvim ili sığorta stajı olmaqla hərbi qulluqda 18 il qulluq stajını 12 təqvim ili ərzində toplamışdır. Hərbi xidmətdə təqvim üzrə 12 il 6 ay qulluq etmədiyi üçün Qanunun 9.5.2-ci maddəsinə əsasən yaşa görə pensiya hüququ yaranmır.

“Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 9.5.3-cü maddəsinə əsasən hərbi xidmətdən xəstəliyinə və ya səhhətinin məhdud imkanlarına, habelə ştatların ixtisarına görə buraxılmış və buraxıldığı gün 45 və daha çox yaşı, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirmiş şəxslərin güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiya hüququ vardır. Bu halda yaşa görə pensiyanın təyin edilməsi üçün aşağıdakı şərtlərə əməl olunması tələb edilir:

- hərbi xidmətdən xəstəliyinə və səhhətinin məhdud imkanlarına, habelə ştatların ixtisarına görə buraxılmalıdırlar;
- hərbi xidmətdən buraxıldıqları gün 45 və

daha çox yaşı olmalıdır;

- 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajına malik olmalıdırlar;
- tələb edilən ümumi iş stajının azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirməlidirlər.

“Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 42.0.2-ci maddəsinə əsasən hərbi qulluqçular hərbi həkim komissiyası tərəfindən həm dinc dövrdə, həm də müharibə dövründə həqiqi hərbi xidmətə yarırsız sayıldıqda hərbi xidmətdən hərbi uçotdan çıxarılmqla xəstəliyə görə istefaya buraxılırlar. Həmin Qanunun 41.0.4-cü maddəsinə əsasən hərbi qulluqçular ştatların ixtisarı və təşkilati tədbirlər ilə əlaqədar xidmətdə onlardan istifadə etmək mümkün olmadıqda həqiqi hərbi xidmətdən ştatların ixtisarına görə ehtiyata buraxılırlar. Bu hərbi qulluqçuların güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiya hüququnun yaranması üçün onların ehtiyata buraxıldığı gün 45 və daha çox yaşı olmalıdır. Eyni zamanda 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olmalı və bu müddətin azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirməlidirlər. Pensiya hüququnu qazanmaq üçün hərbi xidmətdə qulluq stajına görə tələb edilən azı 12 il 6 ay staj da ümumi iş stajı ilə əlaqələndirilmişdir. Ümumi iş stajı təqvim hesabı ilə nəzərə alındığına görə hərbi xidmətdə qulluq stajı da təqvim müddəti ilə hesablanır. Həmin şərtlərdən hər hansı biri yerinə yetirilmədikdə yaşa görə pensiya təyin edilmir.

“Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 9.6-cı maddəsinə əsasən hərbi qulluqçulara yaşa görə pensiya hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra təyin oluna bilər. 2017-ci il iyulun 1-dən etibarən pensiya təyin olunduqdan sonra hərbi xidmətə qəbul olunmuş sabiq hərbi qulluqçuların pensiyalarının məbləğinə pensiya təyin olunduqdan sonrakı dövrdəki təminat xərcliyinə görə yenidən baxılır. Həmin tarixədək isə pensiya təyin olunmuş hərbi qulluqçu yenidən hərbi xidmətə qəbul olunduqda onların pensiyalarının məbləğinə hərbi qulluğu dayandırdıqdan sonra axırıncı təminat xərcliyinə əsasən yenidən baxılırdı. Məsələn, hərbi hissənin qərargah rəisi 2012-ci il martın 1-də ordudan tərxis olunmuş və Qanunun 9.5.1-ci maddəsinə əsasən ona yaşa görə pensiya təyin olunmuşdur. Pensiya hesablanması üçün təminat xərcliyinə

liyi 2012-ci ilin fevral ayında qazandığı gəlir əsasında müəyyən edilmişdir. O, 2012-ci ilin 1 iyulunda yenidən hərbi xidmətə qəbul olunmuş, 2018-ci il avqustun 1-də hərbi hissə komandiri kimi ordudan tərxis olunmuşdur. Qanuna edilən dəyişiklik əsasında onun pensiyasının məbləğinə hərbi hissə komandiri kimi aldığı təminat xərcliyi əsasında baxılmır. Bu kateqoriyadan olan şəxslərin pensiyası yalnız fərdi hesablarının sığorta hissəsində qeydə alınmış pensiya kapitalına görə Qanunun 37.3.1-ci maddəsinə əsasən yenidən hesablanana bilər [3, s. 391].

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il Qanununda xidmət illərinə görə pensiya əmək pensiyasının növü kimi təsbit edilməmişdir. Xidmət illərinə görə əmək pensiyası yaşa görə əmək pensiyasına oxşar olsa da əsas fərqli cəhəti yaş həddi gözlənilmədən müvafiq xidmət illərinə malik olmaq pensiyası təminatının bu növü üçün hüququn yaranmasından ibarətdir. Yaşa görə əmək pensiyasında isə pensiya hüququnun yaranması üçün iki hüquqi fakt – müəyyən yaş həddinə çatma və müvafiq staja malik olmaq tələb olunur. Xidmət illərinə görə əmək pensiyasının ləğv edilməsinə baxmayaraq “Əmək pensiyaları haqqında” qanunun 9-cu maddəsində bir sıra kateqoriya şəxslər üçün – hərbi qulluqçular, prokurorluq orqanlarının işçiləri, mülki aviasiyanın uçuş və uçuş – sınaq heyətində işləyənlər, ədliyyə orqanlarının işçiləri üçün xidmət illərinə görə pensiya nəzərdə tutulmuş və qanunun yaşa görə əmək pensiyası hissəsində yerləşdirilmişdir. Həmin kateqoriya şəxslərin pensiya hüququnun yaranması üçün müvafiq xidmət illərinin olması kifayətdir ki, onlara yaş həddi gözlənilmədən pensiya təyin edilsin. Bu isə xidmət illərinə görə pensiyanın mahiyyətini özündə əks etdirir.

Hüquq ədəbiyyatında pensiyanın bu növü ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, V.S.Andreyev göstərirdi ki, bu pensiyalar peşəsi ilə əlaqədar fiziki cəhətdən çətinliklərlə müşayiət olunan şəxslər kateqoriyaları üçün (məsələn, akrobatlar, balet artistləri) maddi təminat formasıdır [5, s. 187-188]. M.L.Zaxarov və E.Q.Tuçkovaya görə isə xidmət illərinə görə pensiyaların tətbiq edilməsi başlıca olaraq müəyyən fəaliyyətin və xüsusi xidmət sahələ-

rinin xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Gərgin və məsuliyyətli iş uzun müddət yerinə yetirildikdən sonra, onun yerinə yetirilməsi müxtəlif səbəblərdən, məsələn, adi yaş dəyişikliklərinə görə, bir çox illər ərzində formalaşan psixoloji və emosional ağırlığa görə və s. həmişə mümkün olmur. Xidmət illərinə görə pensiyaların məqsədi belə vətəndaşları öz əvvəlki işini davam etdirmək zərurətindən azad etmək, eyni zamanda, bir qayda olaraq başqa aşağı maaşlı işə keçməklə və ya əmək fəaliyyətinə xitam verməklə əlaqədar itirilmiş əmək haqqını kompensasiya etməkdir [8, s. 292-293].

Xidmət illərinə görə pensiya yalnız müvafiq sahə üzrə staja görə müəyyən edilir. Bütövlükdə isə xidmət illərinə görə pensiyaların tətbiq edilməsi başlıca olaraq müəyyən fəaliyyətin və xüsusi xidmət sahələrinin xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Gərgin və məsuliyyətli iş uzun müddət yerinə yetirildikdən sonra, onun yerinə yetirilməsi müxtəlif səbəblərdən, məsələn, adi yaş dəyişikliklərinə görə, bir çox illər ərzində formalaşan psixoloji və emosional ağırlığa görə və s. səbəblərdən həmişə mümkün olmur. Belə ki, bəzi işçilər uzun müddət xüsusi şəraitdə işlədikdən sonra, bəzən yaşa görə pensiyaya çıxmaq üçün tələb olunan yaşa çatana qədər əlil olmadan əmək qabiliyyətlərini itirirlər. Məhz, buna görə pensiya təminatının bu növünə hüququn yaranması üçün yaş həddi heç bir hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Xidmət illərinə görə pensiyaların məqsədi kimi belə vətəndaşları əmək qabiliyyətinin azalması və ya itirilməsi ilə əlaqədar öz əvvəlki işini davam etdirmək zərurətindən azad etmək, eyni zamanda, bir qayda olaraq, başqa aşağı maaşlı işə keçməklə və ya əmək fəaliyyətinə xitam verməklə əlaqədar itirilmiş əmək haqqını kompensasiya etmək çıxış edir.

Xidmət illərinə görə pensiya növünün qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyində təsbit edilməməsi belə xarakterli mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, xidmət illərinə görə pensiya respublikamızda əmək pensiyalarının tarixən formalaşmış olan xüsusi bir növü olmuşdur. Bu pensiyaların təyin edilməsi üçün əsas qismində vətəndaşın müəyyən peşələrdə, vəzifələrdə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əmək fəaliyyəti və ya əməyin xüsusi şəraiti çıxış edirdi.

Yaşa görə pensiya təyinatının isə başlıca tələbi adından da görüldüyü kimi, şəxsin müəyyən yaş həddinə çatması hesab olunur. Yaşından asılı olmayaraq yaşa görə pensiya təyin edilməsini isə qanunvericiliyin ziddiyyətli məqamı saymaq olar. Göstərmək lazımdır ki, “Sığorta pensiyaları haqqında” Rusiya Federasiyası Qanununun 30-33-cü maddələri əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə onların yaşından asılı olmayaraq pensiya hüququnu tanıyır. Həmin Qanuna əsasən bu növ pensiyalar da qocalığa görə pensiya hesab olunur [15, s.68]. Belə ki, həmin Qanunda da pensiyanın növləri sırasında xidmət illərinə görə pensiyalar nəzərdə tutulmamışdır. Lakin mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu pensiyaların qocalığa görə adlandırılması onun mahiyyətinə uyğun deyildir və böyük çətinliklərlə təqdim olunur [4, s. 81-82]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 2014-cü il 27 mart tarixli qərarında göstəriləyi kimi, xidmət illərinə görə pensiyanın məqsədi əmək qabiliyyətinin azalması və ya itirilməsi ilə əlaqədar şəxsi öz əvvəlki işini davam etdirmək zərurətindən azad etməkdir. Məhz bu baxımdan xidmət illərinə görə pensiyanın təyin edilməsi üçün fərdin müəyyən yaş həddinə çatması faktı hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu ziddiyyət xidmət illərinə görə pensiyaların bərpa olunması ilə aradan qaldırılı bilər.

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.5-cü maddəsinə əsasən təminat xərcliyi hərbi qulluqçuların hərbi xidmətdən buraxıldığı günə aldıkları miqdarda (sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla) aylıq vəzifə maaşından, rütbə maaşından, xidmət illərinə görə əlavədən, ərzaq payı əvəzinə verilən pul kompensasiyasından, vəzifə maaşından hesablanan digər əlavələrdən (**büdcədən kənar vəsaitlər hesabına hesablanan əlavələr və digər ödənişlər istisna olmaqla**), artımlardan ibarət olan məbləğdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 27 avqust tarixli 135 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Təminat xərcliyinin hesablanması, hərbi xidmət müddəti və təminat xərcliyi barədə məlumatların təqdim olunması Qaydaları”nın 3-cü bəndinə əsasən hərbi qulluqçuların və xüsusi rütbəli şəxslərin hərbi xidmət müddəti və təminat

xərcliyi barədə məlumatlar qulluq etdiyi orqanların müvafiq qurumları tərəfindən tərtib olunur və əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün Fondun Xüsusi Şərtlərlə Təyinat üzrə Mərkəzi filalı təqdim edilir. Sözügedən Qaydaların 4-cü bəndinə görə əmək pensiyalarının yenidən hesablanması məqsədilə təminat xərcliyində baş verən artımlar barədə məlumatlar da həmin orqanlar tərəfindən XŞTMF göndərilməlidir. Respublikamızda əmək pensiyası avtomatlaşdırılmış qaydada təyin edilməsini nəzərə alaraq hərbi qulluqçulara və xüsusi rütbəli şəxslərə pensiya təyin edilməsi üçün məlumat vərəqəsinin qulluq etdiyi orqanların müvafiq qurumları tərəfindən verilməsinə dair norma Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 avqust 2007-ci il tarixli 135 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Təminat xərcliyinin hesablanması, hərbi xidmət müddəti və təminat xərcliyi barədə məlumatların təqdim olunması Qaydaları”ndan çıxarılmalı və bu məsələ DSMF-nin Xüsusi Şərtlərlə Təyinat üzrə Mərkəzi filalı tərəfindən EİS-də olan məlumatların mübadiləsi əsasında heç bir müraciət olmadan həyata keçirilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 1.0.4-cü maddəsində xüsusi rütbəli şəxslərin Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında xidmət edən xüsusi rütbəli şəxslər olması göstərilmişdir. Bu orqanların siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 avqust 2007-ci il tarixli 135 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Təminat xərcliyinin hesablanması, hərbi xidmət müddəti və təminat xərcliyi barədə məlumatların təqdim olunması Qaydaları”nda verilmişdir. Belə ki, Qaydaların 1-ci bəndinə əsasən xüsusi rütbəli şəxslərə Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi orqanlarında xidmət edən xüsusi rütbəli şəxslər aid olunur. Qanunun 3.3-cü maddəsinə əsasən Qanunda hərbi qulluqçuların pensiya təminatı üçün müəyyən edilən bütün güzəşt və imtiyazlardan xüsusi rütbəli şəxslər də istifadə edirlər. Həmin qanuna görə hərbi qulluqçuların pensiyası, təminat xərcliyi (pul təminatı) əsasında müəyyən edilir. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun 1.0.5-ci maddəsinə 30 noyabr 2018-ci il tarixli 1362-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanun [1] ilə **“digər əlavələrdən”** sözlərindən sonra **“büdcədənəknar vəsaitlər hesabına hesablanan əlavələr və digər ödənişlər istisna olmaqla”** sözləri əlavə edilmişdir. Eyni zamanda qulluq stajına əlavələri özündə əks etdirən 20.30-cu maddəyə isə aşağıdakı məzmununda əlavələr edilmişdir: Bu maddədə nəzərdə tutulan şəxslərin əmək pensiyalarına qulluq stajına görə əlavə hesablanarkən əməkhaqqına, dövlət məvacibinə və vəzifə maaşına büdcədənəknar vəsaitlər hesabına verilən ödənişlər nəzərə alınmır.

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 37.3.4-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 14 noyabr 2014-cü il tarixli qərarında göstərilir ki, qanunvericilikdə qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavənin alınması hüququnun qaydasını və şərtlərini müəyyən edərək, dövlət öz üzərinə bu hüququn təmin olunması kimi pozitiv öhdəliyi yalnız həmin hüquqa malik olan şəxslərin “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun müvafiq tələblərinə cavab verməsi şərti ilə götürmüşdür.

2019-cu ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən həmin dəyişiklik bəzi kateqoriya xüsusi rütbəli şəxslərin, əsasən də gömrük orqanları əməkdaşlarının pensiya təminatına mənfi təsir göstərmiş və onun məbləği eyni qulluq stajına malik olub qanuna edilmiş dəyişiklik qüvvəyə minənədək pensiyaya çıxmış şəxslərin pensiyasına münasibətdə kəskin surətdə aşağı düşmüşdür. Hesab edirik ki, bu hal humanizm, sosial ədalətlik və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi kimi fundamental hüquq prinsiplərinin kobud şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. İnsanın sosial təminat hüququnun başlıca müddəələrindən birini ifadə edən humanizm prinsipi dövlətin və cəmiyyətin əsas vəzifəsi kimi göstərilən hüquq və azadlıqlara əməl olunmasının təmin edilməsini, həmçinin hüququn müxtəlif sahələrinin normaları vasitəsilə insanların layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsini prioritet kimi göstərir. Sosial ədalət prinsipi isə əməyin ədalətli ödənilməsini və sosial yönümlü maliyyə vəsaitlərinin ədalətli bölgüsünü

nəzərdə tutur. Ayrı-seçkilik isə fərqli rəftarı əks etdirməklə analogi vəziyyətdə olan şəxslərdən birinin əlverişsiz vəziyyətə düşməsini özündə ifadə edir. 2019-cu ilin 1 yanvarından sonra gömrük orqanı əməkdaşlarına təyin edilmiş pensiya eyni staja malik olub həmin tarixdən əvvəl pensiya təyin edilmiş şəxslərə münasibətdə fərqli pensiya alanları əlverişsiz vəziyyətə salmışdır. Pul təminatının tərkibində büdcədənəknar vəsaitlər hesabına verilən ödənişlərin nəzərə alınmaması AR ƏM-nin əmək haqqı anlayışını özündə əks etdirən 154-cü maddəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Həmin maddəyə görə əmək haqqı dedikdə, müvafiq iş vaxtı ərzində əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş, işçinin gördüyü işə (göstərdiyi xidmətlərə) görə işgötürən tərəfindən pul və ya natura formasında ödənilən gündəlik və ya aylıq məbləğ, habelə ona edilən əlavələrin, mükafatların və digər ödəmələrin məcmusu başa düşülür. Bu anlayışdan göründüyü kimi əmək haqqının tərkibinə nəinki əlavələr, mükafatlar, həm də digər ödəmələr, məsələn, büdcədənəknar vəsaitlər hesabına verilən ödənişlər də daxildir. Eyni zamanda, 2019-cu ilin 1 yanvarından sonra pensiya təyin edilənə qədər pul təminatından məcburi dövlət sosial sığorta haqqı tutularkən büdcədənəknar vəsaitlər hesabına verilən ödənişlər nəzərə alınmışdır. Lakin pensiya təyin edilən zaman büdcədənəknar vəsaitlər hesabına verilən ödənişlərin pul təminatının tərkibində nəzərə alınmaması İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının) 14-cü maddəsinin pozulması kimi dəyərləndirilməlidir. Konvensiyanın 14-cü maddəsinə əsasən bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, dərindən rəngi, dil, din, siyasi və ya digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər hər hansı əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin edilə bilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bu müddəə ilə bağlı presedent hüququna görə Konvensiyanın 14-cü maddəsi üzrə məsələnin ortaya çıxmaması üçün analogi və ya əhəmiyyətli dərəcədə oxşar vəziyyətdə olan şəxslərlə rəftarda fərqləndirmə olmamalıdır. Belə fərqləndirmə ob-

yektiv və əqlabatan deyilsə, başqa sözlə, qanuni məqsədə yönəlmirsə, yaxud da istifadə olunmuş vasitələrlə həyata keçirilməli olan məqsəd arasında mütənasibliyin əqlabatan əlaqəsi yoxdursa, ayrışəklik hesab edilir (Ranqelov Almaniyaya qarşı iş üzrə 22 mart 2012-ci il tarixli qərar, §§ 85-86).

Sosial təminatın tədricən daha da aşağı səviyyəyə salınması AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin 1-ci və Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinin 3-cü bəndləri ilə ziddiyyət yaradır. Belə ki, Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinin 3-cü bəndinin tələbinə görə sosial təminat hüququnun effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə tərəflər sosial təminat sisteminin tədricən daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasına çalışmaq öhdəliyini öz üzərlərinə götürürlər. Həmçinin, AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I-ci bəndinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin I-ci bəndinə əsasən, hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Həmin maddənin III-cü bəndinə əsasən, hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin I-ci bəndinə əsasən Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. Həmin maddənin II-ci bəndinə əsasən, İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənasib olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, AR Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 5-ci hissəsinə görə bu Konstitusiyanın heç bir müddəsi insan və vətəndaş hü-

quqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəə kimi təfsir edilə bilməz.

Konstitusiyanın 149-cu maddəsinin I hissəsinə görə normativ hüquqi aktlar hüquqa və haqq-ədalətə (bərabər mənafələrə bərabər münasibətə) əsaslanmalıdır.

Göründüyü kimi “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa edilmiş dəyişiklik faktiki olaraq Konstitusiyanın bu müddəasını kobud şəkildə pozur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin VII hissəsinə əsasən fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquq məsuliyyətini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriyyə şamil edilir. Konstitusiyanın bu müddəasının məntiqinə görə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini pisləşdirən normativ hüquqi aktların geriyyə qüvvəsi olmamalıdır. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin VII hissəsi mənə təyin edilmiş pensiyanın büdcədən kənar vəsaitlər hesabına verilən ödənişlər də nəzərə alınmaqla yenidən hesablamağa hüquqi əsas yaradır və bu qanunun geriyyə qüvvəsi ilə bağlı nəzəri müddəaya tam şəkildə uyğun gəlir.

«Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquq və Azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» 24 dekabr 2002-ci il tarixli AR Konstitusiya Qanununun 1.1-ci maddəsinə görə AR Konstitusiyasının və bu Konstitusiya Qanununun heç bir müddəsi dövlət orqanları, təşkilatlar və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət və ya hərəkətlər üçün hüquqi əsas yaranan müddəə kimi şərh edilə və ya başa düşülə bilməz.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq 2019-cu ilin 1 yanvar tarixinədək pensiya təyin edilmiş hərbi qulluqçu və xüsusi rütbəli şəxslərə təyin edilmiş pensiyanın büdcədən kənar vəsaitlər hesabına verilən ödənişlər də nəzərə

alınmaqla yenidən hesablanması təmin edilməli və “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.5-ci maddəsinə 30 noyabr 2018-ci il tarixli dəyişiklik həmin taxindən sonra işə qəbul edilmiş çəxslərə şamil edilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti // - 2018, 26 dekabr, - № 292
2. Əliyev, M. Sosial təminat hüququ / M.Əliyev – Bakı: Adiloğlu, - 2007. - s. 240.
3. Mürşüdoğ, R. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun elmi və praktiki kommentariyası I hissə (1-20-ci maddələr)/ R.Mürşüdoğ - Bakı: Avropa, - 2020. - 490 s.
4. Азарова, Е. Постатейный комментарий к Федеральному закону “О трудовых пенсиях в Российской Федерации” / Е.Г Азарова, З.А. Кондратьева - Москва: Инфра-М - 2003. - с. 81-82
5. Андреев, В.С. Право социального обеспечения в СССР / В.С. Андреев - Москва: Юрид. лит., - 1987. - с. 170-171.
6. Добромыслов, К.В. Право социального обеспечения / К.В. Добромыслов, Мачульская Е.Е. – Москва: Книжный мир, - 2010. - с.119
7. Захаров, М.Л. Право социального обеспечения России / М.Л. Захаров, Э.Г.Тучкова – Москва: БЕК – 2002. - с.214
8. Захаров, М.Л., Право социального обеспечения России / М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова – Москва: Волтерс Клувер – 2005. - с. 292-293
9. Закон Украины «О пенсионном обеспечении» http://www.Prostopravo.com.ua/klub_yuristov/zakonodatelstvo/zakonu/zakon_o_ukrainu_pensionnom_obespeshenii
10. Кутепова, К.О. Все о пенсиях: виды, условия назначения, размер. / К.О.Кутепова, А.Г. Степанов - Москва: Омега-Л, - 2010. - с.31.
11. Пашкова, Г.Г. Право социального обеспечения . // - Томск, Издательский Дом Томского государственного университета, - 2018,- с, 42
12. Право социального обеспечения России (учебник)/ - Под редакцией К.Н. Гусова. – Москва: Издательство Проспект, - 2008.- с.220
13. Социальное обеспечение во Франции /- Парис – 2008.- с.36
14. Солянкина, Н.А. Право социального обеспечения / Н.А.Солянкина Минск: Тетра Системс, - 2011. - с.37.
15. Федеральный Закон «О страховых пенсиях». / Новосибирск:«Норматика», - 2018. - с.39-42
16. Шайхатдинов, В.Ш Право социального обеспечения / В.Ш. Шайхатдинов – Москва: Юрайт, - 2013. -с. 156
17. Yusif, A. Türkiyede sosyal güvenlik ve sosyal sığortalar / A.Yusif- İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti,- 2000. - s. 265-282

Маис Алиев

Практические аспекты права военнослужащих на пенсионное обеспечение Резюме

В статье исследованы практические аспекты права военнослужащих на пенсионное обеспечение. Автор исследуя пенсионное обеспечение военнослужащих с относительно требований законодательства о о трудовых пенсиях, указывал пути решения правовых проблем возникающих в этой сфере. Исследователь приходит к выводу что, целью пенсий за выслугу лет является

освобождения лица от необходимости продолжать выполнять свою предыдущую работу, связи с снижением или потерей трудоспособности. По мнению автора, существующие коллизии в законодательстве можно преодолеть путем восстановления пенсии за услуги лет

Mais Aliyev

**Practical aspects of the right of military
personnel to a pension
Summary**

The article explores the practical aspects of the right of military personnel to a pension. The author, studying the pension security of military personnel with regard to the requirements of legislation on labor pensions, pointed out ways to solve legal problems arising in this area. The researcher concludes that the purpose of seniority pensions is to relieve a person of the need to continue to perform previous work, due to reduction or disability. According to the author, existing conflicts in the legislation can be overcome by restoring the pension for the service of years.

NƏRMİN ABİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin hüquq
fakültəsinin dissertanti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ PROSESİNDƏ PROKURORUN İŞTİRAKININ HƏDDİ

Açar sözlər: mülki proses, iddiaçı, prokuror, iddia ərizəsi, cavabdeh, çəkişmə prinsipi, tərəflərin bərabərliyi, dispozitivlik.

Ключевые слова: гражданский процесс, истец, прокурор, исковое заявление, ответчик, принцип состязательности, равенство сторон, диспозитивность.

Key words: civil process, plaintiff, prosecutor, statement of claim, defendant, adversarial principle, equality of parties, discretion.

Məlum olduğu kimi, mülki prosesdən fərqli olaraq prokuror müasir hüquq nəzəriyyəsi və hüquqtəbiiyyətə fəaliyyətində cinayət prosesinin ən vacib iştirakçılardan biri hesab olunur. İctimai təhlükəli əməlin xarakterindən və ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq, cinayət təqibi xüsusi, ictimai-xüsusi və ya ictimai ittiham qaydasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CPM-nin 7.0.23-cü maddəsinə əsasən, prokuror - öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırma-ya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən və ya dövlət ittihamçısı qismində məhkəmədə ictimai, yaxud ictimai-xüsusi ittihamı müdafiə edən şəxsdir. Göründüyü kimi, hətta cinayət prosesual qanunvericilikdə prokurorun cinayət təqibinin bütün növləri üzrə deyil, ictimai və ictimai-xüsusi ittiham işləri üzrə iştirakı müəyyən edilib. Bildiyimiz kimi, xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi yalnız zərər çəkmiş şəxsin şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147, 148, 165.1 və 166.1-ci maddələrində göstərilən cinayətlər üzrə həyata keçirilir və məhkəmə müşavirə otağına gedənədək zərər çəkmiş şəxs təq-

sirləndirilən şəxslə barışdıqda ona xitam verilir.

Prokurorun xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibi fəaliyyətinə məhdudiyətin qoyulması nöqteyi-nəzərindən çıxış etdikdə mülki prosesdə prokurorun iştirakının mümkünlüyü və ya məqsədəuyğun olub olmaması məsələləri elmi müzakirələr üçün kifayət qədər geniş meydan yaradır. Axı, artıq təkcə beynəlxalq təcrübə deyil, milli qanunvericilik doktrinası da prokurorun mülki və kommertiya xarakterli xüsusi-hüquqi mübahisələrə müdaxilə etməsini yolverilməz sayır və hesab olunur ki, bu, mülki prosesin dispozitivlik və tərəflərin prosesual bərabərliyi kimi çox mühüm prinsiplərinə ziddir. Bu səbəbdən əksər xarici ölkələrin hüquq sistemləri üçün prokurorun cinayət-hüquqi sferadan kənarında mövcud olan hüquqi mübahisələrdə hər hansı şəkildə iştirak etməsi xas deyildir.

Dövlət orqanının prosesdə tərəf kimi iştirak etməsi tərəflərin prosesual hüquq bərabərliyinə mane olur. Təsadüfi deyildir ki, mülki prosesdə məhkəmə baxışının prinsiplərindən biri kimi qeyd olunmuşdur ki, məhkəmə yalnız tərəflərin təqdim etdikləri sübutları araşdırmalı və onlardan istifadə etməlidir (Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin 14.2-ci maddəsi). İnzibati hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələrin həlli ilə bağlı isə qanunvericilikdə qeyd olunur ki, məhkəmə proses iştirakçılarının izahatları, ərizə və təklifləri ilə, onların təqdim etdikləri sübutlarla və işdə olan digər materiallarla kifayətlənməyərək, mübahisənin düzgün həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün faktiki halları xidməti vəzifəsinə görə araşdırmağa borcludur. Məhkəmə, eyni zamanda, müstəqil şəkildə öz təşəbbüsü ilə və ya proses iştirakçılarının vəsatətinə əsasən digər zə-

ruri sübutları toplamağa borcludur. Məhkəmə tərəflərdən əlavə məlumat və sübutlar tələb edə bilərlər (Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 12.1 və 12.2-ci maddələri).

Milli hüquq sistemimizdə prokurorun mülki prosesdə iştirakına, bir tərəfdən, dövlətin müdafiəyə ehtiyacı olan, yəni qeyri-müəyyən şəxs kateqoriyasına aid olan vətəndaşların hüquq və qanuni mənafələrini, o cümlədən ictimai mənafeyi qorumaq, bu qrup şəxsləri məhkəmə təminatına almaq mövqeyində durması kontekstindən haqq qazandırılırsa, digər tərəfdən, hüquqi müdafiənin sovet ənənəsindən qalmış və illər ərzində bəzi kritik situasiyalar təcrübəsində, sınaqlarda özünü doğrultmuş üsulu kimi baxmaq lazımdır. Etiraf etmək lazımdır ki, sovet hüquq sistemində prokuror qeyri-müəyyən sayda olan şəxslərin hüquq və qanuni mənafələrinin müdafiəsinin əsas subyektlərindən biri kimi çıxış etmişdir. Özü də bu proses yalnız məhkəmədə iddia qaldırmaq üsulu ilə (yəni, vasitəli) deyil, həmçinin məhkəmənin bilavasitə köməyi, iştirakı olmadan, yalnız özünün səlahiyyəti və imkanları ilə (yəni, birbaşa) də həyata keçirilmişdir.

Prokurorun mülki prosesdə iştirakı birbaşa çəkişmə prinsipi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməli olan məsələlərdən biridir. Çünki çəkişmə prinsipi mülki-prosessual hüquq normalarının realizəsinin məzmunu və xüsusiyyətlərini müəyyən edən əsas müddələrdən biridir. Buna görə də ədəbiyyatda obrazlı şəkildə çəkişmə prinsipinin məhkəmə prosesinin “canı” olduğu qeyd edilir (16, s. 52). Çəkişmə mülki prosesin klassik prinsiplərindən sayılır. Çəkişməyə həm də cinayət prosesinin forması kimi baxılır. Cinayət prosesi öz tarixi inkişafı boyunca 4 formadan keçərək (ittiham, axtarış (inkvizisiya), qarışıq (axtarış-çəkişmə), çəkişmə), sonda çəkişmə prosesi formasında möhkəmlənmişdir.

Çəkişmə prinsipinin tarixi çox qədim olsa da, hüquqi kateqoriya kimi onun elmi səviyyədə araşdırılmasının əsasını qoymuş ilk müəllifin alman alim N.T.fon Genner olduğu qeyd edilir (12, s. 24). Qarşımıza çəkişmə prinsipinin tarixi və xüsusiyyətləri haqqında bəhs etməyi ayrıca məqsəd kimi qoymadığımızdan, burada onun üzərində xüsusi olaraq dayanmağı məqsəduyğun hesab et-

mirik və yalnız onu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, bu prinsipin əsasında tərəflərin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyini nəzərdə tutan konstitusion müddəa dayanır və başlıca ideyası tərəflərin məhkəmə qarşısında çəkişməsi və məhkəməni öz mövqələrinə inandırmaqdan ibarətdir. Sovet hüquq nəzəriyyəsinə çəkişmə anlayışı məlum olsa da, ona qərbdə mövcud olan çəkişmə formasında deyil, əsas məqsədi cinayət işləri üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə yönəlmiş sosialist prinsiplərindən biri kimi baxılmış, əsas ünsürlərinin (prosessual funksiyaların bölgüsü, bu funksiyaların məzmunu, tərəflərin bərabərliyi və s.) yalnız göstərilən məqsədə - obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə xidmət etdiyi göstərilmişdir (1, s. 6).

M.S.Stroqoviç göstərmişdir ki, sovet məhkəməsi tarixində çəkişmə prinsipinin öz əhəmiyyətini itirdiyi heç bir nüans olmamışdır. Məhkəmə sisteminin müəyyən mərhələ və ya hallarında çəkişmə prinsipi ilə bağlı bəzi məhdudiyətlər mövcud olsa da, bunlar sovet cinayət prosesinin rəhbər başlanğıc və prinsiplərindən biri olaraq çəkişmənin əhəmiyyətini heç bir zaman azaltmamışdır (14, s. 75). Bununla belə, sovet hakimiyyəti dövründə çəkişmə prinsipinə sanki burjua prinsipi kimi bir baxışın mövcud olduğu həmişə hiss olunmuş və hətta bəzi hallarda tənqiddə məruz qalmışdır. Dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş respublikamızda müasir beynəlxalq standartlara cavab verən hüquq sisteminin yaradılması bu məsələ üzrə diskussiyalara son qoydu. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin VII bəndinə əsasən, ölkəmizdə məhkəmə icraatının çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi müəyyən olunmuşdur. Başqa sözlə, ölkəmizdə yalnız mülki işlər deyil, bütün kateqoriya işlər üzrə məhkəmə icraatının çəkişmə prinsipinə əsaslanması nəzərdə tutulmuşdur.

Çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi prinsipləri ilə yanaşı, prokurorun mülki məhkəmə icraatında iştirakı əvvəldən müasir dövrümüzədək cəmiyyət və dövlətin tələbatları və istiqamətlərinə uyğun olaraq vaxtaşırı hüquqi transformasiyaya məruz qalmışdır. Prokurorun mülki prosesdə iştirakı vəziyyəti bilavasitə prokurorluğun dövlət həyatında oynadığı rol ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan

prokurorluğun özünün bir hüquqi təsisat kimi hansı inkişaf mərhələsindən keçdiyinə nəzər yetirmək lazımdır. Uzun müddət ərzində tərkibində olduğumuz və dövlət orqanı kimi prokurorluğu bu ölkənin nümunəsində qəbul etdiyimiz Rusiyada onun inkişaf tarixi ilə bağlı ənənəvi olaraq aşağıdakı dövrlər fərqləndirilir: 1) islahata qədərki prokurorluq (1722-1864-cü illər); 2) islahatdan sonrakı prokurorluq (1864-1917-ci illər); 3) Sovet İttifaqının prokurorluğu (1922-1991-ci illər); 4) sovet dövrünün prokurorluğu (1991-ci ildən sonrakı illər).

Bu yerdə nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiyada prokurorun mülki məhkəmə icraatında iştirakı 1775-ci ildə aparılmış quberniya islahatlarından sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrdə prokurorun status baxımından təbiəti elə olmuşdur ki, bir tərəfdən, qanunların icrası üzərində nəzarət orqanı, digər tərəfdən, xəzinə və bəzi kateqoriya işlər üzrə nümayəndə qismində fəaliyyət göstərmişdir. Xəzinə mənafeyinə toxunan bütün işlərdə prokuror iştirak etmişdir. Dövlətin “gözü” sayılan prokurorlar həmçinin sosial baxımdan müdafiyyə ehtiyacı olan şəxslərin, ruhi xəstələrin və öz mənafeələrini müstəqil surətdə müdafiə edə bilməyən şəxslərin hüquqlarını müdafiə etmişlər (8, s. 12). Əslində 1864-cü il islahatlarına qədərki prokurorluq orqanı avtoritar rejimlərə xas olan qeyri-məhdud səlahiyyətə malik olmuşdur ki, burada məqsəd mürəkkəb dövlət mexanizminin ali hakimiyyətin nəzarətindən çıxarmasına nail olmaq və ali hökmdar tərəfindən məmurların ixtiyarına təqdim olunmuş səlahiyyət və imkanlardan sui istifadələrin qarşısını almaqdan ibarət olmuşdur.

Rusiya İmperiyasının ilk mülki-prosesual məcəlləsi kimi qəbul edilən 20 noyabr 1864-cü il tarixli “Mülki mühakimə icraatı nizamnaməsi”ndə prokurorun mülki prosesdə iştirakı halları daha dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Rusiyada 1861-ci ildə təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi fonunda qəbul edilmiş bu sənəd demək olar ki, Avropa məcəllələrinin müddəalarına uyğun idi. Prokurorun ali məhkəmə instansiyası sayılan Senatda işlərə baxılmasında iştirak etmək hüququ olsa da, dövlətin və cəmiyyətin mənafeyi naminə iddia qaldırmaq hüququ nəzərdə tutulmamışdı. Çünki dövlətin mülki dövriyyədən kənar mövcud

olan iqtisadi və sosial funksiyaları buna ehtiyac duymurdu. Mülki prosesdə ictimai əsaslara yer verimirdi. Bununla belə, prokurorun ictimai maraq kəsb edən mülki işlərdə iddiaçı və ya cavabdeh qismində çıxış etmək hüququ olmuşdur. Lakin bu zaman prokuror ayrı-ayrı idarə və ya şəxslərin deyil, qanunun gücünü müdafiə etmişdir. Başqa sözlə, 1864-cü il Nizamnaməsi prokurorun dövlət mənafeyinə toxunan istənilən məsələ üzrə mülki prosesə qatılmaq imkanını aradan qaldırmış, yalnız dövlət xəzinəsi ilə bağlı olan qanunsuz məhkəmə aktlarının ləğv edilməsi ilə bağlı Senatın Kassasiya Departamentinə müraciət etmək hüququnu təsbit etmişdir (11, s. 114). 1864-cü il Nizamnaməsi ilə Rusiya mülki prosesində çəkişmə və tərəflərin bərabərliyi prinsiplərinin, məhkəmə orqanları ilə prokurorluğun qarşılıqlı əlaqələrinin dəqiq sərhədlərinin əsası qoyulmuşdur.

Prokurorun mülki prosesdə bu statusda iştirakı Rusiyada sovet hakimiyyətinin qurulmasınadək davam etmişdir. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər əvvəlcə çarizmdən miras qalmış qanunlardan imtina etdilər. Lakin yeni hüquq sistemini qısa zaman ərzində yaratmaq mümkün olmadığından, 1917-ci ilin noyabrında və 1918-ci ilin martında məhkəmələr haqqında verilmiş 1 və 2 nömrəli dekretlər ilə çar Rusiyasının inqilabi hökumət tərəfindən ləğv olunmamış və inqilabi hüquqi düşüncəyə zidd olmayan qanunlarından istifadə olunmasına icazə verildi. Eyni zamanda inqilabi hüquqi düşüncə hüququn ümumi prinsiplərini əvəz etməyə başladı. Lakin «Məhkəmələr haqqında» 1918-ci ilin 20 iyulunda verilmiş 3 nömrəli dekret ilə devrilmiş hökumətin qanunlarına istinad edilməsi qadağan edildi (5, s. 88).

Çar Rusiyasının prokurorluq sistemi sosialist dövlətinin tələblərinə cavab vermədiyi üçün ləğv edildi və maraqlıdır ki, bu sistemin hətta aşağı rütbəli prokuroru sovet prokurorluğu sisteminə transfer edilmədi. Bolşeviklərin rəhbəri V.İ. Lenin dövlətin zəruri hallarda mülki işlərə müdaxiləsinin genişləndirilməsini məqsədmüvafiq hesab etdiyindən, sovet hakimiyyətinin qəbul olunmuş ilk mülki və mülki prosesual məcəllələrində prokurorun zəhmətkeşlərin və dövlətin mənafeyi naminə təşəbbüskarlıq və fəallıq göstərmək imkan

ları tanınmışdı. Sovet mülki qanunvericiliyi dövlətin və cəmiyyətin mənafeyinə zidd məqsədlə bağlanan əqdləri etibarsız hesab edirdi. Azərbaycan SSR-in 1964-cü il 11 sentyabr tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 40-cı maddəsində prokurorun prosesdə iştirakı nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, dövlət mənafeyinin və ya ictimai mənafeyin, yaxud vətəndaşların hüquqlarının və qanunla mühafizə edilən mənafeyinin qorunması tələb etdikdə, prokurorun başqa şəxslərin hüquqlarının və qanunla mühafizə edilən mənafeyinin müdafiə olunması üçün ərizə ilə məhkəməyə müraciət etmək və ya prosesin hər hansı bir mərhələsində işə qarışmaq hüququ olmuşdur. Qanunla nəzərdə tutulan və ya məhkəmə tərəfindən zəruri hesab edilən hallarda prokurorun mülki işə baxılmasında iştirakı məcburi sayılmışdır. İşdə iştirak edən prokurorun materiallarla tanış olmaq, etirazlar vermək, sübutlar təqdim etmək, sübutların tədqiqində iştirak etmək, vəsatət vermək, işə baxılarkən meydana çıxan məsələlər üzrə rəy vermək, habelə qanunla nəzərdə tutulan sair prosesual hərəkətlər etmək hüququ olmuşdur. Başqa şəxsin mənafeyini müdafiə üçün prokurorun verdiyi ərizədən imtina etməsi bu şəxsin işə mahiyyəti üzrə baxılmasını tələb etmək hüququndan məhrum etməmişdir (3).

Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki-Prosessual Məcəlləsində prokurorun nəinki iştirak etdiyi işlər üzrə məhkəmə icraatında, məsələn, kassasiya məhkəməsində iştirak edən şəxslərin izahatlarından sonra qətnamənin qanuni və ya əsaslı olub olmaması barədə rəy vermək hüququ olmuş (maddə 315), yaxud məhkəmənin vətəndaşın xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya vətəndaşın vəfat etdiyini elan etmək haqqındakı işə prokurorun məcburi iştirakı ilə baxmaq hüququ olmuş (maddə 259), həmçinin məhkəmələrin qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələrindən, qərarlarından və qərarlarından protest vermək hüququ olmuşdur. Beləliklə, prokuror mülki prosesdə üç şəkildə iştirak etmişdir: 1) hər hansı şəxsin və ya orqanın mənafeyini müdafiə etmək məqsədi ilə məhkəməyə iddia ərizəsi verməsi; 2) iş üzrə rəy vermək məqsədi ilə mülki prosesə qatılma; 3) məhkəmə aktlarını yenidən baxılması prosesində iştirak etmək.

Ümumiyyətlə, 1964-cü il Mülki-Prosessual

Məcəlləsinin nəzərdən keçirilməsi belə deməyə əsas verir ki, prokuror mülki məhkəmə icraatında kifayət qədər geniş prosesual hüquqlara malik olmuşdur. Sovetlər İttifaqında prokurorluğun ictimai həyatın bütün sferaları üzrə total nəzarət etmək imkanı olduğundan, çəkişmə prinsipi mahiyyət etibarlı ilə mövcud olmamış, mülki proses məhkəmə səciyyəsinə daha çox istintaq xarakterini daşımışdır.

Sovetlər İttifaqının dağılması, ictimai quruluşun dəyişməsi çəkişmə prinsipi mövzunu yenidən aktuallaşdırdı. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş yeni Mülki-Prosessual Məcəlləsində çəkişmə prinsipi əsas müddələrdən biri kimi müəyyən edildi, ədalət mühakiməsinin çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilməsi təsbit olundu. MPM-nin 1.3-cü maddəsinə əsasən, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı tərəflər çəkişmə prinsipini pozan qanunvericilik aktları qəbul edilə bilməz. MPM-nin 9.3-cü maddəsinə görə isə, hakim bütün hallarda prosesin çəkişmə prinsipini təmin etməli, öz qərarını yalnız tərəflərin çəkişmə prinsipinə əsasən müzakirə etdiyi dəlillərlə, onların verdiyi izahatlarla, sənədlərlə əsaslandırılmalıdır. Mülki prosesual qanunvericilikdə məhkəmə icraatı gedişində digər hərəkətlərin də çəkişmə prinsipinə uyğun həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir. Məsələn, MPM-nin 99.1-ci maddəsinə görə, ekspertiza çəkişmə prinsipinə riayət olunmaqla keçirilir.

Bununla belə, qanunverici mülki məhkəmə icraatında prokurorun iştirakı institutundan imtina etməyə tələsməmiş, müəyyən dəyişikliklər və yeniliklər ilə bu mexanizm öz qüvvəsini saxlamışdır. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, ölkədə, xüsusən, ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından sonra start götürməyə başlayan məhkəmə-hüquq islahatları məhkəmələrin müstəqilliyinin təmin edilməsində və prokurorluğun məhkəmələrin üzərində nəzarət funksiyasının ləğv edilməsində mühüm rol oynadı. İslahatlar nəticəsində Azərbaycan Prokurorluğu, eyni zamanda, inkişaf etmiş dünya dövlətlərin bu qəbildən olan qurumlarına məxsus musbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən, prokurorluğun müasir dövrdə fəaliyyət istiqamətlərinə dair Avropa Şurasının, Beynəlxalq Proku-

rorlar Assosiasiyasının və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların müəyyən etdiyi standartlara cavab verən, dövlətçiliyin maraqlarına, qanunun aliliyinin təmin olunmasına və insan hüquq və azadlıqlarının umdə dəyər kimi qorunmasına xidmət edən dövlət təsisatı kimi yeni məzmunfəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında prokurorluğun yeri məhkəmə hakimiyyəti sistemində müəyyən edilmişdir. Konstitusiyanın 133-cü maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işləri başlayır və istintaq aparır; məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir; məhkəmədə iddia qaldırır; məhkəmə qərarlarından protest verir.

Azərbaycan Respublikasının “Prokurorluq haqqında” 7 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə prokurorluq üzərində məhkəmə nəzarəti müəyyən edilmiş, qanunun 45-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdıran prosessual hərəkətlərin prokurorluq tərəfindən həyata keçirilməsinə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hallarda məhkəmənin qərarına əsasən yol verilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, prokurorluq sovetlərdənəminin məqsəd, vəzifə və funksiyalarından azad edilmiş, fəaliyyətinin demokratik prinsip, formavə metodları müəyyən edilmiş, sistemi və təşkili müasirbeynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənmişdir. Onun əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- cinayət işi başlayır və ibtidai istintaq aparır, habelə korrupsiya ilə bağlı cinayətlər üzrə cinayət işinin başlanmasını və ya istintaqın aparılmasını təmin etmək məqsədilə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirir;

- cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərlik edir və qanunlara riayət edilməsini təmin edir;

- təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir;

- məhkəmədə iddia qaldırır (ərizə verir), mülki və kommərsiya mübahisələrinə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak edir;

- məhkəmədə cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak edir, dövlət ittihamını müdafiə edir;

- məhkəmə qərarlarından və səlahiyyətli orqanın (vəzifəli şəxsin) inzibati xəta haqqında iş üzrə qərarlarından və ya qəraradlarından protest verir;

- Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə uyğun olaraq inzibati xəta haqqında iş üzrə icraata başlama haqqında qərar qəbul edir;

- məhkəmələr tərəfindən təyin edilmiş cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak edir (6).

Göründüyü kimi, qanunvericilik prokurorun məhkəmədə iddia qaldırmaq (ərizə vermək), mülki və kommərsiya mübahisələrinə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak etmək hüququnu tanıdığıdır.

Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 50.2-ci maddəsinə əsasən, dövlət idarə və təşkilatlarının və ya təsisçisi dövlət və ya dövlət idarəsi, yaxud təşkilatı olan hüquqi şəxslərin müvafiq müraciəti olduğu hallarda dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün iddia qaldırmış prokuror iddiaçı hesab edilir. MPM-nin 306-cı maddəsində bu müddəə konkretləşdirilir və qeyd edilir ki, prokuror dövlət idarə və təşkilatlarının və ya təsisçiləri dövlət və ya dövlət idarələri, yaxud təşkilatları olan hüquqi şəxslərin müvafiq müraciəti olduğu halda aşağıdakı işlər üzrə dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün ərizə verə bilər:

1) mülkiyyət hüququ üzrə əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun bərəsində sərəncam vermək haqqında işlər üzrə;

2) daşınar əşyanın sahibsiz hesab edilməsi və daşınmaz əşya üzərində dövlət mülkiyyəti hüququnun tanınması haqqında işlər üzrə.

Respublikamızın məhkəmə təcrübəsində qanunvericiliyin bu müddəalarına, əsasən, riayət edilir, lakin bəzi hallarda bu sahədə səhvlərə yol verildiyini müşahidə edirik. Keçmiş Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin A-0904/07 №-li iş üzrə 31 oktyabr 2007-ci il tarixli hökmü ilə C.D. Azərbaycan Respublikası CM-nin 182.3.2, 179.3.2, 308.2 və 188-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş cinayət əməllərini törətməkdə təqsirli bilinib məhkum edilmiş

dir. Məhkəmənin hökmü ilə həmçinin prokurorluğun iddiası təmin edilmiş, M.F. ilə Dövlət Əmlak Komitəsi arasında «G» müəssisəsi ilə bağlı 1998-ci il 27 aprel tarixli 10748 sayılı alqı-satqı və 1998-ci il 04 may tarixli Girov müqavilələri, Dövlət Əmlakının idarə olunması və özəlləşdirilməsi departamentinin 2004-cü il 23 fevral tarixli 001608 sayılı şəhadətnaməsi, 2004-cü il 07 avqust tarixli müqavilə, 2004-cü il 24 avqust tarixli 003350 sayılı R.A.-nın adına olan şəhadətnamə və onların nəticələri etibarsız hesab edilmiş, həmin əmlak üzərində dövlətin mülkiyyət hüququ bərpa edilməklə dövlət mülkiyyətinə qaytarılması qərar alınmışdır. Hökmün mülki iddia ilə bağlı olan hissəsi cavabdeh. M.A.-nın maddi mənafeyimə toxunduğundan və o, bunu qanunsuz və əsassız hesab etdiyindən, ondan apellyasiya şikayəti vermişdir. Apellyasiya Məhkəməsi apellyasiya şikayətini təmin etməmiş, I instansiya məhkəməsinin hökmünü dəyişdirmədən saxlamışdır.

Apellyasiya məhkəməsinin həmin qərarından verilmiş kassasiya şikayəti Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 27 yanvar 2009-cu il tarixli qərarı ilə qismən təmin edilmiş, Apellyasiya Məhkəməsinin qərarı ləğv edilmiş və iş yenidən baxılması üçün Apellyasiya Məhkəməsinə qaytarılmışdır. Ali Məhkəmənin qərarına əsasən, birinci instansiya məhkəməsinin heç bir əsas göstərilmədən iş üzrə verilmiş mülki iddianın tam həcmdə təmin edilməsi, bununla da C.D.-a məxsus olması, yaxud cinayət yolu ilə əldə edilməsi sübuta yetirilməyən, başqa vətəndaşların mülkiyyətində olan obyektlərin dövlət xeyrinə müsadirə edilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə, İnsan Hüquqlarının və Əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinə və Azərbaycan Respublikası CM-nin 51-ci maddəsinə (7 mart 2012-ci il tarixli 314-IVQD nömrəli Qanun ilə 51-ci maddə çıxarılmışdır, Ali Məhkəmənin qərarı isə 2009-cu ildə qəbul olunmuşdur – N.A.) uyğun deyildir. Ona görə növbəti apellyasiya baxışı zamanı məhkəmə işin halları ilə, o cümlədən, mübahisə edilən əmlakın özəlləşdirilməsi və alqı-satqısına dair hallarla yanaşı, həmçinin mülkiyyət hüququnun toxunulmaz olmasını tənzimləyən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası

sının 29-cu maddəsi, İnsan hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin, habelə mülki və cinayət-prosessual qanvericiliyin tələblərini nəzərə almalı və əsas götürməlidir.

Lakin Şirvan Apellyasiya Məhkəməsinin 25 may 2009-cu il tarixli qərarı ilə hökmün prokurorluq tərəfindən verilmiş mülki iddianın təmin edilməsi hissəsi dəyişdirilmədən saxlanılmış, apellyasiya qikayəti təmin edilməmişdir. Cavabdehin mövqeyinə görə, bu qərar qanunsuz, əsassız və ədalətsiz olduğundan və hüquq normaları düzgün tətbiq edilmədiyindən, kassasiya qaydasında ləğv edilməli və mülki iddia rədd edilməlidir. Belə ki, prokurorluğun mülki iddiası həm faktiki, həm də hüquqi cəhətdən qanunsuz və əsassız olmuşdur. Həm ibtidai araşdırma, həm də məhkəmə baxışı zamanı «G» adlanan obyektin Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin Mİ-ÜMK-nin 20 sentyabr 2002-ci il tarixli qətnaməsi əsasında (qətnamə Ali Məhkəmənin Mülki İşlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının dekabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə dəyişdirilmədən öz qüvvəsində saxlanılmışdır) cavabdehə məxsus olduğu, C.D.-un bu obyektə heç bir aidiyyətinin olmadığı təsdiqləndiyi halda, I instansiya məhkəməsi hökmüdə, Apellyasiya məhkəməsi isə yekun qərarında C.D.-un bu obyektə hədə-qorxu tətbiq etmək yolu ilə ələ keçirdiyini göstərmişdir. «G» obyektinin özəlləşdirilməsi və sonrakı taleyi ilə əlaqədar mülki mühakimə icraatı qaydasında çıxarılmış və qüvvədə olan yuxarıda qeyd edilən məhkəmə aktları ilə göstərilən obyektin özəlləşdirilməsi zamanı hər hansı qanun pozuntusuna yol verilməsi müəyyən edilməmiş, həmin obyektin bütövlüklə cavabdehin mülkiyyətinə verilməsi və əvəzində ondan F.M.-un xeyrinə obyektə olan pay məbləğində pulun tutulması qət edilmişdir. CPM-nin 65 və 141-ci maddələrinə əsasən, qeyd edilən məhkəmə qərarının həm ibtidai araşdırma orqanı, həm də məhkəmə üçün preyardisial əhəmiyyəti olduğundan, «G» obyektinin mülkiyyət məsələsi məhkəmə baxışının predmeti ola bilməzdi. Məlum olmuşdur ki, F. və M. «G» obyektinin əsas payçıları olmuş, lakin ortağ kimi birgə işləyə bilməmiş və aralarındakı mübahisə məhkəmə qaydasında

öz həllini tapmışdır.

Prokurorluğun iddiasına əsasən, «G» obyektinin özəlləşdirilməsi zamanı onun ilkin (start) qiyməti hesablanılarkən pilləkən qəfəsinin 23,35 kv.m. sahəsi yardımçı sahə kimi uçota alınmamış, nəticədə obyektin ilkin start qiyməti 2.556.700 AZM manat azaldılmışdır. Bu məlumat DİN-nin BMCQM-nin İstintaq şöbəsinin 76732 nömrəli cinayət işi üzrə təşkil edilmiş yoxlama komissiyasının 10 avqust 2006-cı il tarixli aktından götürülmüşdür. Lakin prokurorluq iddianı yazarkən akt-da göstərilən məlumatları düzgün göstərməmişdir. Belə ki, həmin aktda bəhs edilən obyektin özəlləşdirmə zamanı start qiymətinin düzgün təyin edilməməsi ilə dövlətə ödənilməli məbləğin 2556700 manat deyil, 1527,2 min AZM manat olması göstərilmişdir. İbtidai araşdırma zamanı kompleks məhkəmə mühasibat və tikinti-texniki ekspertizası təyin edilmişdir. İbtidai araşdırma orqanı ekspertiza rəyinin müəyyən hissəsini subut kimi qəbul etmiş, digər hissəsini isə heç bir əsas olmadan, hüquqi qiymət vermədən subut kimi qəbul etməmişdir. Belə ki, ekspertlərin rəyinə görə «G» müəssisəsinin özəlləşdirilməsi zamanı dövlətə vurulmuş ziyanın məbləği 1527,2 min AZM, yəni 305,43 AZN manat olmuşdur.

Cavabdeh ifadəsində bəhs edilən obyektin C.D.-a deyil, özünə məxsus olduğunu göstərib və bunu təsdiq edən müvafiq sənədləri cinayət işinə əlavə etsə də, prokurorluq bu xüsusata əhəmiyyət verməmişdir. İbtidai araşdırma zamanı onun mülki cavabdeh qismində tanınmağı barədə qərar qəbul edilməmiş, CPM-nin 93-cü maddəsinin tələbləri pozulmuş, mülki cavabdeh üçün nəzərdə tutulmuş hüquqları həyata keçirməkdən məhrum edilmişdir. Belə ki, CPM-də şahid ilə mülki cavabdehin statusları fərqlidir, mülki cavabdehin şahiddən fərqli xeyli mühüm hüquqları vardır ki, ibtidai araşdırma zamanı və I instansiya məhkəməsində onları həyata keçirməkdən məhrum edilmişdir. Mülki cavabdeh qismində ilk dəfə Ali Məhkəmənin 26 fevral 2008-ci il tarixli qərarı əsasında Apellyasiya məhkəməsində dindirilmişdir.

Ümumiyyətlə, prokurorluğun qeyd edilən obyekt üzrə iddia qaldırmaq üçün nə hüquqi, nə də ki, faktiki əsası olmamışdır. Əgər iddia güya dövlətə vurulmuş 305,43 AZN manat ziyanın ödənil-

məsi niyyəti ilə qaldırılmışdırsa, o, dəfələrlə bu pulu tələb edilən anda ödəməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Lakin nə ibtidai araşdırma, nə də məhkəmə baxışları zamanı bu müraciətinə cavab verilməmiş və bu pulun bəhanə olması aydın olmuşdur. İddia ərizəsində prokurorluq Mülki Məcəllənin 338-ci maddəsinə istinad etmişdir. Halbuki «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və həmin qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2005-ci il tarixli qanununa əsasən bu norma Mülki Məcəllədən çıxarılmışdır.

Azərbaycan Respublikası CPM-nin 179.3-cü maddəsinə əsasən, məhkəmə tərəfindən mülki iddia üzrə qərar iddianın predmetindən asılı olaraq mülki qanunvericiliyin və digər qanunvericilik sahələrinin normalarına əsasən qəbul edilməlidir. Belə olan halda iş üzrə verilmiş mülki iddiaya dair məhkəmə qərarında söhbət qeyd edilən obyektlərlə əlaqədar bağlanmış əqdlərin etibarsız hesab edilib edilməməsindən getməlidir. Mülki Məcəllənin 337.1-ci maddəsinə əsasən, yalnız bu Məcəllədə müəyyənləşdirilmiş şərtləri pozmaqla bağlanmış əqd etibarsız hesab edilir. İddia ərizəsində bu maddəyə formal olaraq istinad edilmiş, Məcəllənin konkret hansı şərtlərinin və ya maddəsinin pozulması və buna görə əqdlərin etibarsız hesab edilməsi göstərilməmişdir.

Bu məsələ apellyasiya məhkəməsinin 25 may 2009-cu il tarixli qərarında da öz əksini tapmamışdır. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 179.2-ci maddəsinə əsasən, mülki prosessual qanunvericiliyin normaları cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinə zidd olmadıqda və mülki iddia üzrə icraatda zəruri olan qaydalar bu Məcəllədə nəzərdə tutulmadıqda mülki prosessual qanunvericiliyin normalarının tətbiqinə yol verilir. Prokurorluq isə iddia verərkən cinayət-prosessual qanunun müəyyən etdiyi qaydalardan kənara çıxaraq Azərbaycan Respublikası MPM-də nəzərdə tutulan iddia ərizəsinin forması və məzmununa riayət etməmiş və MPM-nin 150-ci maddəsinin tələblərini pozaraq iddia ərizəsinə heç bir sənəd əlavə etməmişdir.

Birinci instansiya və Apellyasiya Məhkəmələri isə iddia ərizəsinin mümkünlüyü məsələsini MPM-nin 151-ci və CPM-nin 184-cü maddələrini nəzərə almadan həll etmiş, iddia ərizəsinə mahiyyəti üzrə baxılmamışdır. Məhkəmə iclaslarında iddiaçının özü və ya səlahiyyətli nümayəndəsi iştirak etməmişdir. Məhkəmədə iştirak edən prokurora belə səlahiyyət verilməsini təsdiq edən sənəd verilməmişdir, o, iddianı yox, C.D.-va elan olunmuş maddələr üzrə dövlət ittihamını müdafiə etmişdir ki, bu isə tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsiplərinin pozulması deməkdir.

Prokuror iddia ərizəsini CPM-nin 181.7.1-ci maddəsi qaydasında verdiyini qeyd etmişdir. CPM-nin həmin normasında prokurorun təqsirləndirilən şəxsə və ya onun hərəkətlərinə görə cavabdeh olan şəxsə qarşı iddia vermək hüququna malik olması təsbit olunmuşdur. Lakin nə cinayət işində, nə də iddia ərizəsində mülki cavabdehin CPM-nin 181.7-ci maddəsində göstərilən qaydada C.D-un hərəkətlərinə görə cavabdehlik daşmasını təsdiq edən heç bir subuta rast gəlinməmişdir. Cinayət işinin materialları ilə tam sübuta yetirilmişdir ki, «G» obyektini özəlləşdirilərkən onun start satış qiyməti C.D.-un rəhbərlik etdiyi özəlləşdirmə komissiyası tərəfindən deyil, keçmiş Dövlət Əmlak Komitəsi (DƏK) tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Lakin «G» ilə əlaqədar qaldırılmış mülki iddia nə C.D.-va, nə özəlləşdirmə komissiyasına, nə də DƏK-nə verilməmiş, onu özəlləşdirmiş ilkin və sonrakı alıcılarına qarşı verilmişdir. Özəlləşdirmə haqqında qanunvericiliyə və «G» obyektinin alqı-satqı müqaviləsinə əsasən onun qiymətini satıcı, yəni DƏK müəyyən etmişdir, alıcı müəyyən etməmişdir ki, alqı-satqı müqaviləsinin ləğvi tələbi ilə DƏK-si çıxış etsin.

CPM-nin 181.7.1-ci maddəsi «dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün dövlət idarə, müəssisə və ya təşkilatının müraciəti olduqda» prokurora iddia qaldırmaq səlahiyyətini nəzərdə tutur. Prokuror iddia ərizəsində onu DƏK-nin 23 may 2007-ci il tarixli 11-1/3846 sayılı məktubu əsasında qaldırdığını göstərmişdir. Halbuki DƏK-nin məktubu ilə müəyyən olunmuşdur ki, əslində iddianın təşəbbüskarı Komitə deyil, Azərbaycan Respublikasının baş prokurorluğu olmuşdur. Digər tərəfdən, həmin məktubda iddia ərizəsində göstərilən ob-

yektlərin adı çəkilmir, onların üzərində dövlət mülkiyyət hüququnun bərpa olunması, satılması barədə heç nə deyilmir. Dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün iddia qaldırılmasını xahiş edən idarə və ya təşkilat başlanğıcdan öz təşəbbüsü əsasında prosesə cəlb edilməli, prosesdə tərəf kimi iştirak etməli idi. Lakin keçmiş Ağır Cinayətlərə dair işlər üzrə məhkəmədə DƏK tərəf kimi iştirak etməmiş, iddianı müdafiə etmək üçün məhkəməyə öz nümayəndəsini göndərməmişdir. Eyni hal Apellyasiya məhkəməsinin baxışlarında da baş vermiş, Apellyasiya Məhkəməsinin çoxsaylı rəsmi müraciətlərindən sonra onlar prosesə nümayəndə göndərmişlər. Yəni, DƏK prosesə öz təşəbbüsü ilə deyil, prokurorluğun təşəbbüsü əsasında, könülsüz qoşulmuşdur. Bu, Apellyasiya məhkəməsində nümayəndə qismində iştirak edən Dövlət Əmlakının İdarə edilməsi üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşı M.S.-nin ifadəsi ilə də subut olunmuşdur. O, məhkəmənin «prokurorluq tərəfindən verilmiş mülki iddianı müdafiə edirsinizmi, ona münasibəniz necədir?» sualına cavab olaraq bildirmişdir ki, «bu məsələni məhkəmənin öz ixtiyarına verir, məhkəmə hansı qərarı qəbul edərsə, qoy etsin, onun mülki iddianın təmin edilib edilməməsinə dair heç bir münasibəti yoxdur». Bu ifadə bir daha DƏK-nin qaldırılmış mülki iddianın təmin edilməsində heç bir marağının olmadığını göstərmişdir. Digər tərəfdən, idarə, müəssisə və ya təşkilat müflisləşdikdə, hüquqşunası olmadıqda və ya digər qanuni əsaslar səbəbindən öz mənafeyini müstəqil müdafiə etmək imkanı olmadıqda bu barədə prokurorluğa müraciət edə bilər. Dövlət Əmlakının İdarə edilməsi üzrə Dövlət Komitəsi isə məhkəmələrdə müstəqil iddia qaldırmağa, onu müdafiə etməyə imkanı olan hüquqşunas korpusuna, bu sahədə təcrübəsi olan struktur quruma, maliyyə mənbəyinə malik olan böyük bir təşkilatdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə əsasən hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz, əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Azərbaycan Respublikası MM-nin 203.3-cü maddəsinə əsasən, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əsaslarla həyata keçirilən tədbirlərdən başqa, əmlakın mülkiyyətçidən

məcburi alınmasına yol verilmir. Həmin tədbirlərə aşağıdakılar aid edilir: 1) öhdəliklər üzrə tutmanın əmlaka yönəldilməsi; 2) qanuna görə həmin şəxsə mənsud ola bilməyən əmlakın özgənəniləşdirilməsi; 3) sahənin alınması ilə əlaqədar daşınmaz əmlakın özgənəniləşdirilməsi, 4) təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlərin satın alınması; 5) rekvizisiya; 6) müsadirə. Prokurorluğun mülki iddiası əsasında məhkəmələrin qəbul etdiyi aktlar ilə xüsusi mülkiyyətdə olmuş «G» obyektini dövlət xeyrinə müsadirə olunmuşdur. Çünki nə iddiada, nə də məhkəmələrin qəbul etdiyi aktlarda onun dövlət mülkiyyətinə qaytarılması ilə əvəzində cavabdehə hansı miqdarda pulun və ya əmlakın verilməsi öz əksini tapmamışdır, əmlak bütövlüklə, əvəzsiz olaraq dövlətə geri qaytarılmışdır. Halbuki həmin əmlak külli miqdarda pul vəsaitinin hesabına özəlləşdirilmişdir.

Avropa Şurasının İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinə əsasən, hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs cəmiyyətin maraqları naminə, qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Avropa Məhkəməsinin Beyler Türkiyəyə qarşı (Beyler v. Turkey) məhkəmə qərarının 111-ci bəndində deyilir: «Konvensiyanın tanıdığı hüquq və azadlıqlardan istifadəyə istənilən müdaxilə Konvensiyanın 18-ci maddəsində göstəriləndi kimi qanuni məqsədlər güdməlidir. 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinə xas olan «ədalətli tarazlıq» prinsipi ümumi maraqların mövcudluğu ilə şərtlənir. Bundan başqa, xatırlatmaq lazımdır ki, 1-ci maddəyə daxil edilən müxtəlif normalar bir-birilə əlaqədən məhrum deyildir, ikinci və üçüncü cümlələr yalnız xüsusi hallardır. İkinci cümlənin tələb etdiyi «cəmiyyətin maraqları», həmçinin 2-ci abzasda xatırlanan «ümumi maraqlar» birinci cümlədə göstərilən prinsipdən doğur. Deməli, öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə etmək hüququnun həyata keçirilməsinə müdaxilə 1-ci maddənin birinci cümləsi mənasında həm də ictimai faydalı məqsəd güdməlidir».

Azərbaycan Respublikasının birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin mülkiyyət

hüququna müdaxiləsi tamamilə qanunsuz olmuş və ictimai faydalı məqsəd daşmamışdır. Halbuki Akimova Azərbaycana qarşı 19853/03 sayılı ərizə üzrə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 27 sentyabr 2007-ci il tarixli qərarının 44-cü bəndinə əsasən, hətta «mülkiyyət hüququndan maneəsiz istifadəyə dövlət orqanının hər hansı müdaxiləsi qanunsuz sayılmalıdır. Bundan başqa, demokratik cəmiyyətin təməl prinsiplərindən biri olan qanunun aliliyi Konvensiyanın bütün maddələrinə xas olan prinsipdir. «Qanun» və «qanuni» anlayışları mahiyyətə daxili qanunvericiliyinə istinad edir və qanunun keyfiyyətini bildirir və daxili qanunvericiliyin qanunun aliliyi prinsipinə uyğun olmasını tələb edir». Bununla da Konvensiyaya dair 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulan mülkiyyətdən maneəsiz istifadə hüququna qəsd edilməsinin əsası qoyulmuşdur. Beləliklə, prokurorluq tərəfindən əsassız qaldırılmış iddia əsasında Şirvan Apellyasiya Məhkəməsinin çıxardığı qanunsuz qərar ilə xüsusi mülkiyyətdə olmuş «G» müəssisəsi ilə bağlı alqı-satqı müqavilələri, şəhadətnamə və onların nəticələri qanunsuz olaraq etibarsız hesab edilmiş, həmin əmlak üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ qanunsuz ləğv edilmiş, dövlətin mülkiyyət hüququ bərpa edilməklə, dövlət mülkiyyətinə qaytarılmışdır (7).

Təcrübədə ayrı-ayrı hallarda hüquq normalarının tətbiqi sahəsində müəyyən səhvlər mövcud olsa da, milli qanunvericilik bütün hallarda mülki prosesdə prokuror nəzarətindən imtina etmiş, prokurorun yalnız məhkəmə baxışında iddiaçı və ya ərizəçi olduqda, məhkəmə aktlarından protest verə bilmək hüququ saxlanılmışdır. Ona görə də qanunda qeyd edilir ki, prokurorun protesti iştirak etdiyi iş üzrə onun tərəfindən apellyasiya instansiyası məhkəməsinə verilən şikayətdir və öz hüquqi mahiyyətinə, hüquqi nəticələrinə görə apellyasiya şikayətinə bərabər tutulur (MPM-nin 357.3-cü maddəsi).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, milli qanunvericiliyimizdə edilmiş bu mütərəqqi dəyişikliyə bütün sovet respublikalarında rast gəlinmir. Qazaxıstan və Belarusun mülki prosesual qanunvericilik aktlarında prokurorun mülki işlər üzrə qəbul olunmuş məhkəmə aktları üzərində nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyəti hələ də saxlanılmış

dir. Rusiya mülki prosesual qanunvericiliyində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, Rusiyanın 2002-ci il tarixli MPM-nin 45-ci maddəsinə əsasən, prokurorun qeyri-müəyyən sayda vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün, sağlamlıq vəziyyətinə, yaşına və digər üzrlü səbəblərə görə məhkəməyə müstəqil müraciət etmək imkanı olmayan şəxslər ilə bağlı məhkəməyə ərizə ilə müraciət etmək hüququ vardır (10).

Tam uyğun olmasa da, oxşar müddə Azərbaycan Respublikası CPM-nin 59-cu maddəsində təsbit edilib göstərilmişdir ki, dövlət orqanları, ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər başqa şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiəsi üçün onların xahişi ilə və yaxud digər şəxslərin mənafeələrinin müdafiəsi üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin mənafeələrinin müdafiəsi üçün maraqlı şəxslərin xahişi olmadan iddia qaldırıla bilər.

Ümumiyyətlə, prokurorun mülki prosesdə iştirakının təbəti ilə bağlı vahid mövqə yoxdur. Bəzilərinin fikrincə, bu iştirak ikili xarakter daşıyır, prokuror, bir tərəfdən, qeyri-müəyyən sayda vətəndaşların pozulmuş hüquqlarını, cəmiyyətin və dövlətin mənafeəsini müdafiə edir, digər tərəfdən, proses iştirakçılarının, o cümlədən məhkəmənin fəaliyyətində qanunçuluq rejiminə riayət edilməsinin qarantı sayılır. Bəziləri bu siyahıya prokurorun ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yardım etdiyini də daxil edir (9, s. 10).

Ədəbiyyatda belə bir maraqlı mövqə də ifadə olunub ki, prokurorluq orqanı dövlət büdcəsindən maliyyələşdirildiyi üçün dövlətin və cəmiyyətin mənafeəsi istiqamətində öhdəliklərin keyfiyyətli icrasını da məhz ondan gözləmək lazımdır. Bu baxımdan prokurorun mülki işlər üzrə qəbul edilmiş məhkəmə aktlarının qanunliyi üzərində sovet dövründə mövcud olmuş nəzarət funksiyasının bərpası məqsədəuyğun sayılmış və bu mövqə qeyd edilən sahədə qəbul edilən ədalətsiz məhkəmə aktlarının şəxsiyyətin və bütövlükdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə zərbə vurmaları ilə əsaslandırılmışdır (15, s. 70). Əlbəttə ki, biz bu mövqə ilə razılaşa bilmərik, ən azından ona görə ki, hakimlərin müstəqil olub, yalnız Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabe olmalarını nəzərdə tutan konstitusiya müddəaya ziddir. Digər tərəfdən, ölkəmizdə həyata keçirilmiş məhkəmə hüquq islahatları ilə demokratik və vətəndaş cəmiyyətinə xas olan institutlar formalaşdırılmış, prokurorluq orqanında beynəlxalq standartlara uyğun dəyişikliklər aparılmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, postsovet məkanının bəzi ölkələrində prokurorun nəzarət qaydasında məhkəmə aktlarından protest vermək hüququnun ləğv edilməsi və məhkəmə işlərinə müdaxilə hallarının kifayət qədər qəti şərtlər ilə məhdudlaşdırılması Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi tərəfindən də təqdir olunmuşdur (13).

Fikrimizcə, prokurorluq bütün hallarda hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan, qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanıdır. Prokurorun mülki prosesdə iştirakı başlıca olaraq dövlət mənafeəsinin müdafiəsinə yönəlmişdir. Mülki prosesdə prokuror prosesual münasibətlərin xüsusi subyekti kimi çıxış edərək dövləti təmsil edir və publik mənafeəni müdafiə edir. Eyni zamanda, hesab edirik ki, respublikamızda müasir şəraitdə prokurorun mülki prosesdə iştirakının hüquqi tənzihi konstitusiya və beynəlxalq qanunvericilik müddəalarına uyğundur. Belə ki, prokurorun mülki prosesdə tərəflərdən biri kimi iştirakına sosial cəhətdən müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin (əlilliyi, müxtəlif səbəblər üzündən fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar, yetkinlik yaşına çatmayanlar və s.), qeyri-müəyyən sayda vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin mənafeəsinin müdafiəsi baxımından zərurət vardır. Digər tərəfdən, sovet qanunvericiliyindən fərqli olaraq, qüvvədə olan qanunvericilik mülki prosesdə prokurorun iştirakını dəqiq müəyyən olunmuş çərçivə ilə məhdudlaşdırmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, cəmiyyətimizin ənənəvi problemləri, əhalinin bəzi kateqoriyası arasında sosial baxımdan kəskin təbəqələşmənin mövcudluğu, aztəminatlı vətəndaşlar üçün hüquqi xidmətlərin bir sıra hallarda əlçatan olmaması və digər hallar prokurorun mülki prosesdə bəzi kateqoriya işlər üzrə tərəflərdən biri kimi çıxış etməsi mövqeyinin qorunub saxlanılmasına haqq qazandırır.

İstifadə olunmuş mənbələr:

1. Abbasova F.M. Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində çəkişmə prinsipinin həyata keçirilməsinin nəzəri və praktiki problemləri: hüquq e. d-ru e. dər. a. üçün təq. ol. dis-nın avtoreferatı. AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İn-tu. B., 2011 - 54 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası / <http://www.e-qanun.az/framework/897>
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı, 1998, 192 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi / <http://e-qanun.az/framework/46945>
5. Əliyev N.K. Tibb işçilərinin peşə cinayətlərinə görə məsuliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi: qanunvericiliyin inkişaf tarixi kontekstində / "Qanun" elmi hüquq jurnalı. № 03 (281), 2018. S. 84-97.
6. "Prokurorluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/5229>
7. Şirvan Apellyasiya Məhkəməsinin arxivli. İş № 1 (106)-70/2009.
8. Аликов В.Р. Развитие законодательства об участии прокурора в гражданском процессе России XVIII - XX веков // Дисс. канд. юр.наук. МГЮА., М., 2001, 164 с.
9. Гадиятова М.В. Участие прокурора при рассмотрении гражданских дел судами: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. 28 с.
10. "Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации" от 14.11.2002 N 138-ФЗ (ред. от 08.12.2020, с изм. от 02.03.2021 / http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/
11. Казанцев С.М. История царской прокуратуры. СПб: 1993, Изд. СПбГУ – 216 с.
12. Медведев И.Р. Объяснения сторон и третьих лиц как доказательство в гражданском процессе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2008, 30 с.
13. Постановление ЕСПЧ Бацанина против России / <https://roseurosud.org/r/st-6/st-6a1/postanovlenie-espch-batsanina-protiv-rossii>
14. Строгович М.С. Избранные труды. В 3-х т. Т.2.: Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве. М., 1992, 398 с.
15. Халатов С.А. К вопросу о роли прокурора в рассмотрении судами гражданских дел: теория и судебная практика // Закон, 2017, № 3. С. 77-89.
16. Ярков В.В. Принципы административного судопроизводства: общее и особенное // Закон. 2016. № 7. С. 52-60.

Нармин Абыева**Пределы участия прокурора в гражданском процессе Азербайджанской Республики**

Представленная статья посвящена комплексному исследованию, по вопросу о пределах участия прокурора в гражданском процессе Азербайджанской Республики. В статье анализируются различные точки зрения по этому вопросу, мнения ведущих ученых процессуалистов, также используется материалы правоприменительной практики. Отмечается, что в отличие от советского законодательства, действующее законодательство Азербайджанской Республики ограничивает участие прокурора в гражданском судопроизводстве четкими границами. В гражданском судопроизводстве прокурор выступает, как особый субъект процессуальных отношений, представляя государство, и защищая общественные интересы.

Narmin Abiyeva

Limits of participation of the prosecutor in the civil procedure of the Republic of Azerbaijan

The presented article is devoted to a comprehensive study on the scope of the participation of the prosecutor in the civil process of the Republic of Azerbaijan. The article analyzes various points of view on this issue, the opinions of leading scholarly proceduralists, and also uses materials of law enforcement practice. It is noted that, in contrast to the Soviet legislation, the current legislation of the Republic of Azerbaijan limits the participation of the prosecutor in civil proceedings with clear boundaries. In civil proceedings, the prosecutor acts as a special subject of procedural relations, representing the state and protecting public interests.

ELNUR HÜMBƏTOV

Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi,

İnsan hüquqları və informasiya hüququ üzrə YUNESCO kafedrası

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim,

Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi, prokuror

e-mail: elnur_88@inbox.ru

HƏRƏKƏT AZADLIĞI İNSTİTUTU MÜASİR HÜQUQ DOKTRİNASINDA, AZƏRBAYCAN VƏ RUSİYA QANUNVERİCİLİYİNDƏ

Açar sözlər: beynəlxalq-hüquq standartları, beynəlxalq hüquq normaları, hərəkət azadlığı hüququ, Rusiya Federasiyasının qanunları, Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası, Rusiya Federasiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi, subyektiv hüquq, obyektiv hüquq, yaşayış yeri, hüquq institutu.

Ключевые слова: международно-правовые стандарты, нормы международного права, право на свободу передвижения, Законы Российской Федерации, Законы Азербайджанской Республики, Конституция Азербайджанской Республики, Конституция Российской Федерации, Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации, субъективное право, объективное право, место жительства, институт права.

Key words: international legal standards, norms of international law, the right to freedom of movement, The laws of the Russian Federation, The laws of the Republic of Azerbaijan, The Constitution of the Republic of Azerbaijan, The Constitution of the Russian Federation, The Code of Criminal Procedure of the Russian Federation, subjective law, objective law, place of residence, institute of law.

Bu tədqiqat işinin əvvəlki fəslində nəzərdən keçirilən hərəkət azadlığı hüququnun inkişaf tarixinin icmalı belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, əgər hərəkət azadlığı varlıq kimi insanın malik olduğu təbii azadlıqda genetik şaxələnməklə subyektiv hüquq

kimi Azərbaycanda və Rusiyada hələ Orta əsrlərdə əmələ gəlmişsə, onda müvafiq obyektiv hüquq institutunun formalaşması və inkişafı yavaşdılmış (ləngidilmiş) sürətlə getmişdir.

Bu, hərəkət azadlığı hüququnun normativ komponentinin təkamülünü ləngidən bütöv bir sıra sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi amillərin təsiri ilə şərtlənir. Belə amillər sırasına, fikrimizcə, birincisi, bütün Şərqi Avropa regionu üçün yalnız XIX əsrin sonunda cəmiyyət üzvünə xas olan çevikliklə kapitalist sistemi tərəfindən qəti olaraq sıxışdırılan feodal-təhkimçilik münasibətlərinin uzunmüddətli hakimiyyətinin xarakterik olmasını aid etmək olar (həm şaquli, həm də üfüqi) [1].

Rus alimlərinin göstərdiyi kimi, Rusiya qanunvericiliyində hərəkət azadlığı institutunun inkişafına mənfi təsir göstərən ikinci amil Rusiya dövlətinin siyasi quruluşu hesab olunur. Bu quruluşda Şimal-Qərbi Rusinin (Novqorod və Pskov) ticarət respublikalarının *veçe institutuna* (Qədim Rüsədə xalq yığıncağı) xas olan zəif demokratik ənənələr mütləqiyyət dövlətçiliyinin formalaşması prosesində praktik olaraq tamamilə sarsıdılmış və üzünün bütün təzahürlərində ictimai həyatı özünə tabe etdirmiş avtoritar-bürokratik sistemlə sıxışdırılıb çıxarılmışdır [2]. Nəticədə, bu və ya digər fərdlərin və sosial qrupların onlara məxsus təbii hərəkət azadlığını realizə etməyə edilən istənilən cəhdlər (məsələn, XVI-XVII əsrlərdə özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmış və yekunda Rusiyanın cənub və cənub-qərb sərhədlərində kazak dövlətlərinin yaranmasına gətirib çıxartmış kazak hərəkətləri) qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilmiş qadağanlarla toqquşaraq icazə verilməyən

davranış sahəsinə sıxışdırılmışdır ki, bu da həm müvafiq davranışın özünün, həm də onun daşığı-cılarının qeyd alınmasına səbəb olmuşdur [3].

Nəhayət, əvvəlki iki amillə sıx bağlı olan və əhəmiyyətli dərəcədə onlarla şərtlənən üçüncü amil, fikrimizcə, cəmiyyətə xas olan və onda mövcud olan sosial siyasi qeyri-azadlıqların [4] yüksək səviyyəsindən irəli gələn hüquqi nihilizmdir [5]. Bununla əlaqədar A.E.Çernokovun baxışları ilə razılaşmamaq olmaz. Onun sözlərinə görə: «Dövlət hakimiyyətinin müxtəlif sosial qruplara daimi təzyiqi, onların qismən və ya tam qeyd alınması yalnız rəsmi təsisatlardan çıxan hüququn mənfi obrazının formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Formalaşan yeni hüquq sisteminin cəzalandırıcı tərkibi (XVIII əsrdə – E.N.) obyektiv olaraq hüquq düşüncəsinin artmasına və qanunçuluğun möhkəmlənməsinə köməklik göstərmədi» [6].

Hüquqa belə nihilist münasibət (o cümlədən də hərəkət azadlığı hüququna) subyektiv-hüquqi səviyyədə onlardan müxtəlif növ sui-istifadə edilməsini doğurmaya bilməzdi. Bu da, öz növbəsində, yeni-yeni qadağalar tətbiq edən dövlət tərəfindən cavab reaksiyası doğurdu. Bundan başqa, hüquq düşüncəsinin inkişaf etməməsi özündə hər kəs üçün vahid və bərabər hərəkət azadlığı hüququ təsbit edən ümumi normaların yaranmasına səbəb olmadı. Bunun əvəzinə, gördüyümüz kimi, uzun müddət şəxs silki vəziyyətindən birbaşa asılı olaraq ona azad hərəkət etmək imkanı verən çoxlu hüquqi imtiyazlar mövcud idi.

Ənənəvi hüquq düşüncəsinin göstərilən xüsusiyyəti, o cümlədən B.N.Mironov tərəfindən qeyd olunmuşdur. Onun sözlərinə görə: «Ümumi, mücərrəd, formal ifadə olunmuş hüquq normasının anlayışı... hədsiz zəif inkişaf etmişdir: belə anlayış konkret savadsız və azsavadlı adamlar üçün xarakterik olan hisslə ziddiyyət təşkil edirdi. Hər bir halın öz izahı və spesifikasiyi vardı, ona uyğun hazır həlli seçmək qeyri-mümkün idi. Ona görə də mücərrəd, konkret şəraitdən ayrılmış qaydalar və prinsiplər... tətbiq edilmirdi» [7].

Nəticədə qanunvericilikdə hərəkət azadlığı hüququ institutu yalnız XX əsrin başlanğıcında təşəkkül tapmağa başlayır, həm də onun sonrakı inkişafı müvafiq olaraq 1917 və 1920-ci illər hadisələri və Sovet İttifaqında totalitar diktaturanın

qurulması ilə dayanmışdır. Sovet İttifaqı yalnız sözdə sovet vətəndaşlarının hərəkət azadlığı hüququnun olmasını tanımış, realıqda isə onu tamamilə inkar etmişdir. Ona görə də hərəkət azadlığı hüququ institutunun rəsmiləşdirilməsi yalnız Sovet ittifaqının devrilməsi və postsovet ölkələrində totalitarizmdən demokratiyaya keçid üçün sosial, iqtisadi, siyasi və hüquqi zəminlər yaranması ilə mümkün olmuşdur. Belə zəminlərin təməli, ilk növbədə, 1993-cü il Rusiya Federasiyası və 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyalarının qəbul edilməsi və bu ölkələrin hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət kimi bəyan edilməsi ilə qoyulmuşdur.

Fikrimizcə, demokratiya və hər bir insana məxsus olan prioritet insan hüquq və azadlıqları sırasında nəzərdə tutulan hərəkət azadlığı arasında mövcud sıx əlaqənin olması şübhə doğurmur. Həqiqətən, bütün üzvlərinin azadlığına əsaslanan açıq mülki cəmiyyətin qurulması hərəkət azadlığının ardıcıl realizəsi və onun tanınması olmadan qeyri-mümkündür. Bu, görünür, xüsusi mülkiyyət hüququ ilə yanaşı, müasir dünyada demokratiya və azadlığın əsaslandığı məhək daşı sırasına aiddir.

Bununla bərabər, göstərilən hal insan azadlığının təmin edilməsi vasitəsi kimi xüsusi mülkiyyətin əhəmiyyətini ədalətli şəkildə qeyd edən, lakin əlavə olaraq məkanda öz iradəsi ilə hansısa məhdudiyətlər olmadan azad hərəkət etmə imkanında ifadə olunan onun təzahürünün ikinci təməlini nəzərdən qaçıran hüquq və sosial-fəlsəfi ədəbiyyatda lazımi dərəcədə işıqlandırılmadı. Belə ki, N.A.Çetverninin sözlərinə görə, «Azadlıq və mülkiyyət – mahiyyətcə eyni şeylərdir. İnsanın azadlığı yalnız mülkiyyət institutunun formalaşdığı cəmiyyətdə mümkündür, yəni həyat fəaliyyəti resurslarının mənimsənilməsi belə münasibətlər qaydası... hüququn hakimliyi, hüquqi tipli sosial institutların dominantlıq təşkil etməsi yalnız cəmiyyət üzvlərinin təxminən 2/3-si özünə hüquqi azadlıq qaydaları üzrə (bu cəmiyyətin standartları üzrə) firavanlıq təmin etmək qabiliyyətində olan yerlərdə və onlardan təxminən yarısı, gəlirləri maddə işləməməyə imkan verən mülkiyyət obyektlərinə sahib olduqda mümkündür» [8].

Bununla belə, Rusiyada xüsusi mülkiyyət hü-

ququ kifayət qədər gec inkişaf etmişdir: belə ki, geniş yayılmış fikrə görə, müvafiq kateqoriyanın özü ilk dəfə yalnız XVIII əsrin ikinci yarısında, yəni II Yekaterinanın 1767-ci ildə imzaladığı «Əmr»də təzazür etmişdir [9]. Lakin nəticədə bu hüquq dövlət tərəfindən edilən özbaşına müdaxilədən praktiki olaraq heç bir müdafiə ilə təmin olunmamaqla lazımi hüquqi təminatlarla malik deyildi.

Təsadüfi deyil ki, öz işlərində Rusiya və Qərbi Avropanın sivilizasiyalı inkişaf yollarının kardinal (əsaslı) fərqlənməsinin səbəblərini geniş və ətraflı təhlil edən R.Payps yazır: «Rusiya tarixinin gedişinə təsir göstərən heç bir digər ayrıca götürülmüş hal nə üçün Rusiyanın siyasi və iqtisadi inkişafının Avropanın getdiyi yoldan yayınmasına yaxşı izah verə bilmir, çünki bu o demək olardı ki, Rusiyada mütləqiyyət dövrünə, əksər Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, hökmdar hakimiyyətinə əngəl kimi xidmət etməyə qabil olan xüsusi mülkiyyət olmadı» [10].

Analoji nöqtəyi-nəzər A.E.Çernokov tərəfindən də söylənilmişdir. Onun sözlərinə görə, «Yalnız real əmlakla sahib olma mülkiyyəti olmayanlarla müqayisədə insanı hakimiyyət qarşısında daha az asılı vəziyyətdə qoyur. Öz əmlakına sərbəst surətdə sərəncam verən tamhüquqlu mülkiyyətçilər (Rusiya və Azərbaycanda – E.N.) elə də çox deyildi» [11].

İqtibas edilmiş fikirlər mühüm iradlar doğurmur. Bununla bərabər, əlavə etmək istərdik ki, yalnız tək-cə xüsusi mülkiyyət, onun bütün mühtəmlüyünə baxmayaraq, cəmiyyətdə insanın azadlığının yetərli təminatı hesab olunmur. Həqiqətən, şəxs yalnız təminat verilmiş azad yerdəyişmə hüquqi imkanına sahib olduğu qədər azad hesab edilə bilər (o cümlədən formal-hüquqi nöqtəyi-nəzərdən).

Riskli də olsa təxmin edək ki, xüsusi mülkiyyət, hətta məntiqi olaraq, özü-özünə insanın yerdəyişmə azadlığına tələbatı zəruriliyini yaratmır. Daha çox o, mülkiyyətçi olan şəxsin şüurunda «özünün-özgənin» psixoloji və mədəni müxalifətini yaratmaqla, orada «özünün» mülkiyyətçinin məkanda tutduğu yerlə uzlaşır, mülkiyyətçini onun tutduğu yerə bağlayır [12]. Deyilənlərin doğruluğuna «özünün» ərazisini, kənar müdaxilə-

dən qorumaqla, nişanlayan heyvanların nümunəsində əmin olmaq olar [13].

Bütün deyilənləri nəzərə almaqla belə bir nəticə çıxara bilərik ki, hərəkət azadlığı hüququ xüsusi mülkiyyət hüququ ilə yanaşı, insan azadlığının, o cümlədən sosial həyatda azadlığın əsaslandığı təməl əsaslar sırasına məxsusdur. İnsanın təbii (şəxsi) hüquq və azadlıqları adlandırılan kateqoriyalar sırasına aid edilən hərəkət azadlığı hüququnun tək-cə dövlətdaxili (milli) hüququn konstitusional-hüquqi normalarında deyil, həm də bu hüququn «insan hüquqlarına həsr edilmiş bütün əsas beynəlxalq-hüquqi aktlarla təsbit olunduğu» beynəlxalq hüquq normalarında tanınması təsadüfi deyildir.

Bu hal, öz növbəsində, hərəkət azadlığı hüququ və ondakı müxtəlif hüquqi normaların nisbəti hüquq institutunun sahəvi mənsubiyyəti problemini ortaya qoyur. Bu zaman hərəkət azadlığı hüququ dedikdə, subyektlərin onlara məxsus hərəkət-azadlığı hüququnun realizəsi prosesində yaranan hüquq münasibətlərini tənzimləyən qarşılıqlı əlaqəli hüquqi normaların nizamlanmış məcmusu başa düşülür. Xülasə edilmiş tərif bütövlükdə elə bir hüquq institutu kateqoriyasının ümum-nəzəri şərhindən irəli gəlir ki, onu ənənəvi olaraq «bir və ya bir neçə hüquq daxilində obyektiv olaraq xüsusiləşən, yaxın növ münasibətlərin böyük bir qrupunu tənzimləyən qarşılıqlı əlaqəli hüquq normalarının məcmusu adlandırmaq olar» [14].

Lakin demək lazımdır ki, hüquq institutlarının obyektiv xarakteri haqqında məsələ (hüquq sistemi çərçivəsində ümumiyyətlə və Rusiya hüququ çərçivəsində xüsusən digər struktur bölmələrində olduğu kimi) nəzəri-hüquqi ədəbiyyatda mübahisəli məsələlər sırasına aiddir və ilk baxışda göründüyü kimi heç də birmənalı həll olunmur. Nəzəriyyəçilər arasında digər nöqtəyi-nəzər də müəyyən dəstəyə malikdir (ilk dəfə V.K.Rayxer tərəfindən söylənilən) [15]. Bu baxışa görə hüquq sistemi və onun institutları müstəsna olaraq elmi məqsədlər üçün istifadə edilən normativ materialın sırf doktrinal ümumiləşdirilməsini ifadə edir.

Belə ki, A.V.Mitskeviçin sözlərinə görə hüquq sahələri sisteminin hüquqi konstruksiyası «ilk növbədə, verilmiş cəmiyyət üçün qanunauyğun olan hüquq strukturunun, həm də qanunvericilik

normativ aktlarının mətninin surətlərinin çıxarılmasını deyil, onun məzmununun strukturunun, mücərrəd xülasə edilmiş hüquqi normaların öyrənilməsi əsasına xidmət edir. Ona görə də «hüquq sistemi» anlayışı həm bizdə, həm də xaricdə doktrinal elmi kateqoriyadan başqa heç nə deyildir, onu qanun yaradıcılığı praktikası və qanunvericilik sistemi müşayiət etməlidir (lakin bu həmişə baş vermir)» [16].

Fikrimizcə, söylənilən nöqtəyi-nəzərin bir çox aspektləri ilə tamamilə razılaşmaq olar. O cümlədən bu, «hüquq sistemi» və «qanunvericilik sistemi» anlayışlarının oxşar olmamasına da aiddir ki, o da məntiqli olaraq davranışın və cəmiyyətdə mövcud olan normaların zahiri ifadəsi və təsbitinin tarixən formalaşmış üsullarından biri olan pozitiv hüququn normativ tənzimləyicilərindən biri kimi obyektiv hüquq fenomenlərinin oxşar olmasından irəli gəlir [17]. Lakin kifayət qədər aydındır ki, hüquq elmi, doktrina, həmçinin, sistemi obyektiv surətdə mövcud olan və cəmiyyətin özünə müxtəlif növ sosial subyektlərin (adamların, onların kollektivlərinin, təşkilatların və i.) və onlar arasındakı əlaqələrin nizamlanmış məcmusu kimi xas olan sistemlilik təzahürlərindən biri kimi çıxış edən hüquqi normaların təsbitinin yalnız mümkün üsullarından birini ifadə edir. Buna görə də bu münasibətləri tənzimləyən hüquqi normalar, J.L.Berjalın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «bu, bir-birindən ayrılan və bir-birindən asılı olmayan normalar deyildir. Onlar bir-birilə müəyyən qaydada qarşılıqlı təsirdə olur, qruplaşır, öz iyerarxiyalarını yaradırlar» [18].

Başqa sözlə, hüquq institutlarının təşkilinin əsasında (hərəkət azadlığı institutu da daxil olmaqla) o rəngarəng və bir-birini qarşılıqlı şərtləndirən sosial əlaqələr dayanır ki, onlar cəmiyyətdə onun tarixi inkişaf prosesində toplanır, inkişaf edir və şəkillərini dəyişirlər. Bunun sayəsində həm obyektiv mənada, həm də onun bütün institutları müxtəlif vaxtlarda qəbul edilmiş qanunlarda və digər mənbələrdə təsbit edilən müxtəlif normaların xaotik olmayan dəstini ifadə edir. Onların üzvi vəhdəti, tamlığı canlı orqanizmlərin tamlığı ilə tamamilə müqayisə edilə bilər [19].

Belə üzvi tamlığa obyektiv hüquq sistemində xas olan tarazlıq xassəsi şahadət verir. Tarazlıq,

S.S.Alekseyevin sözlərinə görə, «hüququn ona istiqamətlənməsidir ki, insanların həyatında bərabər şərtlərlə məsuliyyət yükünün bərabər daşınması, insanların həyatında ekvivalentlik prinsipi, subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərində müqavilə metodunun prioritetliyi, çəkilməni və digər hüquqi kateqoriyalarda – «ədalət» anlayışı ilə ifadə olunan hər şey təsdiq edilsin» [20]. Bununla belə, fikrimizcə, hüququn tarazlığı sosial tənzimləyici kimi yalnız hüquqa ictimai münasibətləri tənzimləməyə, onları bərabərlik, ekvivalentlik, çəkişmə və i. əsaslarda qurmaqla, imkan verən xarici funksional təyinatla malik deyildir.

Əgər belə ifadə etmək mümkündürsə, hüququn tarazlığının daxili funksional aspekti də az əhəmiyyətə malik deyildir. İstənilən digər orqanizmə oxşar olaraq hüquq sistemi öz daxili halının dinamik saxlanması qabiliyyətinə və ya başqa sözlə desək, homeostaza malikdir. Hüququn sistemi kimi bu homeostatikliyi təkcə onun daxili stabilliyini və müxtəlif səviyyəli struktur həlqələrinin nizamlılığını təmin etmir, həm də hüquq vasitəsilə yaradılan ictimai qaydanın mövcud olmasının zəruri şərti hesab olunur.

Bütün deyilənlərdən, öz növbəsində, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, əgər bütövlükdə nəzərdən keçirilən hüquq sistemi özünə məxsus «canlı» orqanizmi ifadə edərsə, onda həmin orqanizmin orqanları özünə müxtəlif sahə mənsubiyyətini birləşdirən müxtəlif hüquq institutlarıdır. Məhz hüquq institutu (fərqləndirilməsi xeyli dərəcədə şərtiylə həyata keçirilən hüquq sahələrindən fərqli olaraq – buna sübut kimi, fikrimizcə, bütöv onilər ərzində aparılan hüquq sisteminin sahəvi diferensiasiyasının meyarları haqqında uğursuz müzakirələr xidmət edir) hüquq sistemində üzvi şəkildə xas olan struktur həlqəsi kimi çıxış edir, halbuki sahələr daha çox normativ materialın təşkilinin yetərli rahatlığı məqsədilə seçilən qanunvericilik sisteminin struktur vahidləri hesab olunur [21].

Bax buna görə də çətin ki, hüquq sistemi çərçivəsində sahəvi və sahələrarası institutların mövcudluğu haqqında, bir çox nəzəriyyəçilərin etdiyi kimi, danışmaq məqsəduyğun olsun [22]. Həqiqətən, istənilən hüquq institutu özünə müxtəlif sahə mənsubiyyətli normaları birləşdirir ki, onların da əyani nümunəsi kimi tərkibinə beynəlxalq,

konstitusiyaya, mülki, inzibati, cinayət, prosessual və bir sıra digər hüquq sahələrinin normaları daxil olan mülkiyyət hüququ tək sırf sahə institutu olan institut xidmət edə bilər [23].

Hərəkət azadlığı institutu da daxil olmaqla, fikrimizcə, istisnasız olaraq bütün hüquq institutlarına xas olan oxşar komplekslik, integrativlik bəzi hüquqsünaslar tərəfindən qeyd edilmişdir. Belə ki, xüsusən, J.L.Berjelin sözlərinə görə, «İnstitutlar nəzəriyyəsiindən istifadə eyni bir hüquqi fenomenin bütün dağınıq elementlərinin uçotunu aparmağa imkan verir. Belə ki, inzibati qaydalar, vergi qaydaları, ictimai həyat qaydaları, ticarətin aparılması qaydaları və ya nikahın bağlanması qaydalar birlikdə toplanmış olur; bu qaydalarda şəxsin bütün aspektləri, bütün əmlak aspektləri iştirak edir; bu qaydalar birləşərək müvafiq mülki və ya cinayət sanksiyalarını və vəzifələri formalaşdırır... Yalnız hüquq institutu anlayışı eyni bir sosial hadisənin çoxsaylı tərəflərini vahid kompleksdə yığmağa və müvafiq olaraq onu yaxşı başa düşməyə kömək edir» [24]. Hüquq institutlarının geniş mənada dərkini hüquqsünaslar arasında xüsusən O.S.İoffe dəstəkləmişdir. O, hüquq sistemlərinin istənilən elementini və onların birliyini, bu sistemin özündən başlayaraq və ayrı-ayrı hüquq normalarında qurtarmaqla, institut kimi tədqiq etmişdir.

Yuxarıda söylənilən ümumnəzəri təsəvvürlər, fikrimizcə, ümumi hüquq nəzəriyyəsi və hərəkət azadlığı hüququ institutu ətrafında sahəvi hüquq fənni sahəsində mütəxəssislər tərəfindən aparılan müzakirələrdə öz qəti təsdiqini tapır. Bu diskussiyalarda ilk olaraq diqqəti özünə çəkən, fikrimizcə, adı çəkilən institutun kompleks, sintetik xarakterinə etinasızlıq göstərməklə, onu hansısa hüquq sahələrindən birinə, ilk növbədə, konstitusiyaya hüquq sahəsinə sərt şəkildə aid etməyə cəhd edən tədqiqatçıların əsərlərində kifayət qədər inamlı realizə əldə etməmiş hüquq sistemində bu institutun yerini yetərincə ardıcıl şəkildə aşkar etmək cəhdidir.

Məsələn, hərəkət azadlığı institutunun nəzəri aspektlərini tədqiq etmiş S.V.Penkin bu hüququ həm geniş, həm də dar mənalarda başa düşməyi təklif edir. Geniş mənada, ən yüksək ümumiləşdirmə səviyyəsi mənasında, göstərilən müəllifin

fikrincə, ona konstitusiyaya hüququ çərçivəsində baxmaq lazımdır. Göstərilən halda onun əsas mahiyyət əlaməti dövlətdən, müvəqqətilikdən, hüquqi və digər hədd və şərtlərdən asılı olmayaraq azad ərazi hərəkəti məqamı hesab olunur. Bu halda azad hərəkət hüququ özünün vahid hüquq institutunu təmsil edir. Hərəkət azadlığı hüququnun, olma və yaşama yeri seçiminin beynəlxalq, yaxud milli (mülki, mənzil, cinayət hüquqları və s.) qanunvericilik normaları ilə tənzimlənməsindən asılı olaraq bu hüququn, S.V.Penkinin fikrincə, ayrıca götürülmüş dövlətin daxilində hərəkət azadlığı hüququ, olma və yaşayış yeri seçimi institutunu və ölkədən azad getmə və geriye maneəsiz qayıtma hüququ institutunu iki müstəqil hüquq institutu kimi fərqləndirmək lazımdır [25]. Bunun əksinə M.A.Limonova yazır ki, hərəkət azadlığı hüququ olma və yaşayış yerini seçmə konstitusiyaya, mülki və inzibati sahə hüquq normalarından ibarət olan, hərəkət azadlığı sahəsində insan və dövlət arasındakı münasibətləri tənzimləməyə qadir olan sahəvi hüquq institutunu ifadə edir [26].

Bütün əvvəl deyilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, hərəkət azadlığı hüququ haqqında hüququn hansısa bir sahəsinə məxsus olan institut kimi təsəvvür nəzəri cəhətdən qeyri-məhsuldar hesab olunur. Bu heç də təəccüblü deyil, axı, fikrimizcə, təkcə nəzərdən keçirilən institut deyil, həm də digər qalanları onun sahəvi ayrılmasına nisbətən hüququn sistemli təşkilinin daha təməl, dərin səviyyəsinə yaratmaqla, sahəvi hüquq çərçivələrinə yerləşmir. Sonuncu hal təkcə hüquq institutu anlayışını deyil, həm də bir sıra digər nəzəri kateqoriyaları yenidən mənalandırmağa kömək edir.

Həqiqətən, dövlət və hüquq nəzəriyyəçiləri hüquqi institutu və ya hüquq institutunu hüquq sistemi ilə əlaqəli nəzərdən keçirirlər. Bunu V.D.Perevalov «hüquq normalarının birləşməsi və diferensiasiyasını əks etdirən hüququn daxili quruluşu (strukturu) kimi [27] müəyyən edir ki, onlar da hüquq institutu, bir tərəfdən, hüquq sahəsi və yarımsahəsi arasında yerləşən elementlərdən biri, digər tərəfdən isə hüquq norması (hüquqi norma) kimi çıxış edir».

Hüquq elmində qeyd edilir ki, hüquq sisteminin ilkin elementi hüquq norması hesab edilir, hüquq normaları isə predmet-funksional əlamətinə

görə qarşılıqlı əlaqəli olmaqla, konkret növ ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi institut əmələ gətirir [28]. Hüquqi institut, A.F.Çerdontsevin fikrincə, hüquq sahəsinin hissəsidir. Əgər hüquq sahəsi ictimai münasibətlərin cinsini tənzimləyirsə, onda institut – bu cinsin daxilində müəyyən növ münasibətləri nizama salır. O, nümunə kimi başlıca olaraq onların dəyər ifadəsində (münasibətlərin cinsi) əmlak münasibətlərini tənzimləyən mülki hüquq sahəsini göstərir. Mülki hüququn podratı sığorta və digər belə institutları yalnız əmlak münasibətlərinin müəyyən hissəsini tənzimləyir [29].

Hüquq elmində hüquq institutuna dair hələlik hüquq institutunun hüquq normalarının çox böyük mücmusu olub-olmaması mənasında vahid fikir mövcud deyildir. Bir qisim müəlliflər hüquq institutunu "hüquq sahəsi ilə müqayisədə daha dar müqasibətlər qrupunu" tənzimləyən hüquq normalarının nisbətən kiçik qrupu kimi görməyə meyllidirlər [30], yəni o, sahənin tənzimləmə predmetinin [31] və ya hüquq institutundan fərqli olaraq hüquq normalarının daha böyük mücmusu hesab edilən hüquq sahəsi ilə müqayisədə [32] yalnız onun bir tərəfini ifadə edir. Digərləri hesab edirlər ki, hüquq institutları – bu, hüququn sahələri və yarım sahələri daxilində hüquq normalarının iri mücmusudur [33], "tənzimləmənin ümumi predmeti üzrə hüquq normalarının çox böyük birliyi" [34], hüquq institutlarının özü isə o qədər böyük ola bilər ki, subinstitutlara ayrıla bilər [35].

Elmi və tədris ədəbiyyatında hüquq sisteminin elementlərinin müəyyən edilməsinə dair də vahid yoxdur. Belə ki, bəzi müəlliflərin hüquq institutu hesab etdiklərini digərləri yarım sahə adlandırır. Məsələn, vergi hüququnu bəzi müəlliflər maliyyə hüququ institutu [36], digərləri yarım sahə hesab edir [37], üçüncü qisim müəlliflər isə vergi hüququnun müstəqil sahə olması barədə mövqeni əsaslandırır [38]. E.P.Qriqonis hesab edir ki, hüquq yarım sahəsindən fərqli olaraq hüquq institutu müvafiq hüquq sahəsi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır, müstəqil sahə kimi ayrılmağa meyilli deyildir və müstəqil sahə kimi ayrıla bilər [39].

Bundan başqa, hüquq yarım sahəsi hüquq sisteminin strukturunun mütləq elementi hesab olun-

mur, onlar yalnız daha iri sahələrdə fərqləndirilir [40]. Hüququn yarım sahələrə çevrilməsi meyli haqqında, xüsusən müvafiq məcəllənin qəbul edilməsinə şəhadət verir (məsələn, RF və Azərbaycan Respublikası Vergi, Mülki və s. məcəllələrinin qəbul edilməsi). Nəzərdən keçirdiyimiz hərəkət azadlığı hüququ, beləliklə, heç cür yarım sahə ola bilməz, lakin bu o deməkdir ki, o, hansısa bir hüquq sahəsinin institutu hesab olunur.

Hüquq institutları hüququn ayrı-ayrı sahələrini öyrənən mütəxəssislər tərəfindən həmin sahələrin çərçivəsindən fərqləndirilir. Şübhəsiz, hərəkət azadlığı hüququ, ilk növbədə, konstitusiya hüququ sahəsinə aiddir. Konstitusiya hüququnda institutlar adətən, konstitusiya hüququnun əsas mənbəyindən biri kimi Konstitusiyanın quruluşuna əsaslanmaqla, fərqləndirilir və institutlar sırasına konstitusiyanın fəsilərə bölünməsində öz əksini tapmayan, onun müddələrindən irəli gələn vətəndaşlıq haqqında normalara və seçki hüquq normaları əlavə edilir. Konstitusiya hüququ institutlarına aşağıdakılar aid edilir: konstitusiya quruluşunun əsasları; vətəndaşlıq; insan və vətəndaşın hüquqi statusunun əsasları; dövlət quruluşu; seçki hüququ; dövlət hakimiyyəti sistemi; yerli özünüidarəetmə sistemi [41].

Göründüyü kimi, konstitusiya hüququ institutları siyahısında hərəkət azadlığı hüququna yer verilməmişdir. O, həmçinin insan və vətəndaşın hüquqi statusunun əsasları institutunun subinstitutları (yarım institutları) və ya insan və vətəndaşın əsas, konstitusiya hüquqları sırasına daxil edilməmişdir. Belə ki, məsələn, S.M.Soxray və A.A.Klisis insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları institutunun yarım institutlarına aşağıdakıları aid edir: şəxsiyyətin hüquqi azadlıq və vəzifələri və onların realizəsi mexanizmləri; hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması həddləri; hüquq və azadlıqların realizəsi təminatı [42].

Yalnız təkcə konstitusiya hüququ sahəsində olan hüquq institutu hesab olunmamaqla, hərəkət azadlığı hüququ bütövlükdə və tamamilə hansısa digər hüquq sahəsinə məxsus institut da ola bilməz. Əlavə olaraq şübhə doğurmur ki, hərəkət azadlığı hüququnu tənzimləyən və xüsusən də bu hüququn bütün mümkün məhdudiyyətlərini nəzərdə tutan normalar konstitusiya hüququndan

başqa, digər hüquq sahələrində də vardır. Məsələn, hərəkət azadlığı hüququ sahəsində bəzi əsas qanunvericilik aktları – Rusiya Federasiyasının "Ruisya Federasiyası hüduqlarında Rusiya Federasiyası vətəndaşlarının hərəkət azadlığı, olma və yaşayış yerlərini seçmə hüququ haqqında" Qanunu və "Ruisya Federasiyasından getmə və Rusiya Federasiyasına gəlmə qaydaları haqqında" Federal qanun – əsasən, inzibati hüquqa aiddir, lakin inzibati hüquqda hərəkət azadlığı hüququ institutu hələlik heç kim tərəfindən fərqləndirilməmişdir.

Qaydaları cinayət-prosessual hüquqla tənzimlənen cinayət mühakimə icraatında prosesual məcburiyyət tədbirlərinin və ya cinayət-prosessual məcburetmənin daha geniş anlayışına aid edilən qətimkan tədbirlərindən biri qismində yaşadığı yerdən kənara çıxma haqqında iltizamnamə nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da, o cümlədən təhqiqatçının, müstətiqin və ya hakimlərin razılığı olmadan (Rusiya Federasiyası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 102-ci maddəsinin 1-ci bəndi) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin daimi və ya müvəqqəti yaşayış yerini tərk etməməsi barədə yazılı öhdəliyini bildirir. Eyni zamanda, hərəkət azadlığı hüququnun məhdudlaşdırılması cinayət-prosessual hüquqda heç bir müstəqil institut təşkil etmir. O, qətimkan tədbirləri və ya cinayət-prosessual məcburetmə institutlarına daxildir.

Bütün deyilənləri nəzərə almaqla, N.A.Limonova hərəkət azadlığı hüququnu sahəarası hüquq institutu hesab etməklə, öz mövqeyini onunla şərtləndirir ki, bu hüquq obyektiv mənada hüquq kimi başa düşülməlidir. Göstərilən müəllifin fikrincə, hərəkət azadlığı hüququnun digər dərk edilməsi, onun obyektiv hüquq kimi başa düşülməsidir. O yazır ki, vətəndaşları hərəkət azadlığı olma və yaşayış yerini seçmə subyektiv hüququ Konstitusiyada təsbit edilmiş, dövlət tərəfindən təminat verilmiş, istənilən fərdin hüquq realizəsi üzrə konkret hərəkətlər etməyə, göstərilən hüquqa əməl etmə vəzifələrini icra etməyi dövlətdən, bütün hüquqi və fiziki şəxslərdən tələb etməyə, eləcə də həmin vəzifələrin pozulması halında dövlətin və ya ictimaiyyətin müdafiəsinə müraciət etməyə dair real, daimi və özgəninkiləşdirilməyən səlahiyyətlər məcmusudur [43].

Fikrimizcə, hüququn əksər alimlər tərəfindən tanınan obyektiv hüquqa və ya obyektiv mənada hüquqa və pozitiv planda subyektiv hüquqa (subyektiv hüquqlar) bölünməsi tamamilə hərəkət azadlığı hüququ üçün də tətbiq edilə bilər. Hüququn obyektiv və subyektiv hüquqa bölünməsi çoxdan məlumdur. N.İ.Matuzov öz dövründə qeyd edirdi ki, hüquqda hələ qədimdən, bir tərəfdən, hamı üçün məcburi olan normaları, digər tərəfdən isə adamların həmin normaların əsasında və hüduqlarında qəbul edə biləcəyi və faktiki olaraq qəbul etdiyi konkret imkanları, səlahiyyətləri, hərəkətləri görürdülər.

Hüquqda iki tərəfin ayrılması və müvafiq olaraq bu anlayışların fərqləndirilməsinin iki əksətməsinin yaranması dərhal terminoloji təsbit qazanmadı. Bu və ya digəri əksər Avropa dillərində mahiyyətə eyni söz sinonimi kimi adlandırılmaqda davam etdi (hüquq – slavyan xalqlarında; haqq – türkdilli xalqlarda; recht – almanlarda; droit – fransız dilində; diritto – italyan; derecho – ispan, ture – latın dillərində və s.). Belə vəziyyət illüziya yaradırdı ki, söhbət müxtəlif əşyalar haqqında deyil, eyni bir hadisə haqqında gedir. Yalnız ingilis, eləcə də gürcü dillərində obyektiv və subyektiv hüquq müxtəlif terminlərlə ifadə edilir (müvafiq olaraq law və right; samartali və ufxleba). Qalan dillərdə hüquq sözü müvafiq sifətlə – "obyektiv" və "subyektiv" sözləri ilə birlikdə istifadə edilir [44].

Müasir dövlət və hüquq nəzəriyyətində obyektiv hüququn tərfi bütövlükdə hüququn tərfi ilə, adətən üst-üstə düşür [45]. R.A.Romaşov yazır ki, obyektiv hüquq – bu, hüquqi normaların sistemidir və sonra, əslində, hüququn ümumi tərəfini verir [46] E.P.Qriqonis obyektiv hüququ hüquq normalarının müəyyən məcmusu, məsələn, müəyyən dövlətin hüquq normalarının məcmusu (Rustya hüququ, fransız hüququ) və ya hansısa hüquq sahəsinə, institutuna, yarım sahəsinə aid olan normaların məcmusu (konstitusiyaya hüququ, mülki hüquqda və rəsəlik hüququ) kimi müəyyən edir [47].

Bu fikri davam etdirərək demək olar ki, obyektiv hüquqa nisbətən müəyyən xüsusilaşmış sahədə ictimai münasibətləri tənzimləyən, lakin hüquq sisteminin sahələrindən birinə tam səviyyədə aid

olmayan hüquq normalarının digər məcmusu da aid edilə bilər. Bu hal, yuxarıda göstəriləyi kimi, onunla şərtlənir ki, hüquq sahələri, məlum dərəcədə formal struktur vahidlər olmaqla, tənzimləmə predmetini təşkil edən münasibətlərə təsir göstərən institutların bütün çeşidlərini özündə yerləşdirməyə qadir deyildir. Bax buna görə də, istənilən institut, eləcə də hərəkət azadlığı hüququ institutu burada istisna təşkil etmir, obyektiv hüququn normaları ilə tənzimlənən münasibətlərdən törəməklə, həmişə özünə öz aralarında öz aralarında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrdə olan, bir-birini qarşılıqlı nəzərdə tutan və qarşılıqlı lazım olan ən müxtəlif sahə mənsubiyyətli normaları birləşdirir.

Bu mənada sahələrarası institutlar sırasına hərəkət azadlığı sahəsindəki ictimai münasibətləri və ya başqa sözlə hərəkət azadlığı hüququnu tənzimləyən hüquq normalarının məcmusunu da aid etmək olar. Obyektiv hüquq və ya obyektiv mənada hüquq kimi hərəkət azadlığı hüququ, beləliklə, müxtəlif hüquq sahələri mənbələrində: konstitusiya, inzibati, mülki, cinayət, cinayət-prosessual və i. hüquq sahələrində olan hərəkət azadlığı sahəsindəki ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusunu ifadə edir. Bundan başqa hərəkət azadlığı hüququ institutunu nəzərdən keçirməklə, obyektiv və subyektiv hüquqların nisbətində sahələrarası institutları kimi qeyd etmək lazımdır ki, hər cür obyektiv hüquq təkcə hüquqa malik olma qabiliyyətini deyil, həm də vəzifə daşımanı nəzərdə tutur. Deməli, hərəkət azadlığı hüququ özünün realizə səviyyəsində, həmçinin, dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən subyektiv vəzifələrlə şərtlənmişdir. Əgər hərəkət azadlığı hüququ şəxsi, müəyyən dərəcədə isə konkret şəxsin həm də özəl hüququ hesab edilirsə, onda hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması ictimai hüquqa aiddir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən (*analoji maddə RF Konstitusiyasında da*

vardır - E.H.), hərəkət azadlığı hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada məhdudlaşdırıla bilər. Digər nümunələr də göstərilə bilər: AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin 5-ci hissəsi; 56-cı maddəsinin 3-cü hissəsi; 69-cü maddəsinin 2-ci hissəsi; 71-ci maddəsinin 2 və 3-cü hissələri; "Dövlət sirri haqqında" AR Qanununun 23-cü maddəsi; "Hərbi xidmətin əsasları haqqında" AR Qanununun 154-cü maddəsi; "İcra haqqında" AR Qanununun 84 - 1.1-ci maddəsi; AR CPM-in 145.2.4-cü maddəsi; AR Mirqasiya Məcəlləsinin 9.3.1., 9.3.7, 9.4 və 9.5-ci maddələri; AR MRM-in 177.3-cü maddəsi; AR İXM-in 249-cu maddəsi və b. (*Oxşar müddəalar RF qanunvericiliyində də vardır* - E.H.)

Hərəkət azadlığı hüququ institutunun nəzərdən keçirilən xüsusiyyətləri, fikrimizcə, onunla əlaqədardır ki, o, istənilən digər normativ qurum kimi, tənzimlədiyi münasibətlərdən, eləcə də onların sosial zəmini hesab olunmaqla həm tarixi-genetik, həm də formal-məntiqi cəhətdən obyektiv hüquq normalarında əvvəl gələn bu münasibətlərin iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələrindən yaranır. Yuxarıda göstərilmişdir ki, bu hüquq institutunda hər bir insana biososial varlıq kimi doğulduğu andan, bu hüququn hansısa normativ aktla təminatlandırılmasından asılı olub-olmamasına baxmayaraq, məxsus olan hərəkət azadlığı subyektiv hüququ öz normativ təsbitini tapır.

Bununla bərabər, hər bir insana təbii məxsus olan hərəkət azadlığının tanınmasına və müdafiəsinə obyektiv tələbat bu hüququn ümumməcburi normalarda təsbitini tələb edir, bununla belə, müvafiq subyektiv hüququn universal xarakterini nəzərə almaqla, göstərilən normalar təkcə dövlətdaxili hüququn deyil, həm də beynəlxalq hüququn tərkibinə daxil olur. Bununla əlaqədar hərəkət azadlığı institutunda dövlətdaxili və beynəlxalq hüquqi normaların nisbəti problemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. (Интернет-ресурсы) Рено А. Эра индивида. К истории субъективности. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2002, 471 с. <http://www.twirpx.com/file/1268032/>; РуссоЖ.Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. <http://www.gumer.info/bogos->

lov_Buks/Philos/russo/ob_dog.php.

2. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Пер. с англ. М.: Независимая газета, 1993, 421 с.
3. Стариков Е.Н. Общество-казарма от фараонов до наших дней. Новосибирск: Сибир. хронограф, 1996, 419 с.
4. Хойман С.Е. Взгляд на правовую культуру предреволюционной России // Советское государство и право, 1991, № 1, с. 121-127.
5. Туманов В.А. О правовом нигилизме // Советское государство и право, 1989, № 10, с. 20-27.
6. Режим законности в современном российском обществе / Под ред. И.Л. Честнова. СПб.: ИВЭСЭП, 2004, 147 с.
7. **(Интернет-ресурсы)** Ортега-и-Гассет Х. Размышления о «Дон Кихоте». http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/gasset/raz_don.php.
8. **(Интернет-ресурсы)** Gavison Ruth. Privacy and the limits of the law. <http://www.gavison.com/a2658-privacy-and-the-limits-of-law>.
9. Шахрай С.М., Клишас А.А. Конституционное право Российской Федерации. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010, 656 с.
10. Пайпс Р. Собственность и свобода / Пер. с англ. М.: Моск. шк. полит.исслед., 2000, 415 с.
11. Режим законности в современном российском обществе / Под ред. И.Л. Честнова. СПб.: ИВЭСЭП, 2004, 147 с.
12. Завершинская Н.А. Оппозиция «своего» и «чужого» в современной культуре // Вестник Новгород. гос. ун-та им. Ярослава Мудрого. Серия «Гуманитарные науки», 2004. № 27, с. 41-47.
13. Германов А.В. От пользования к владению и вещному праву. М.: Статут, 2009, 699 с.
14. Общая теория государства и права. Академический курс / Отв. ред. М.Н. Марченко. В 3-х т, Т. 3. М.: Норма, 2007, 698 с.
15. Райхер В.К. О системе права // Правоведение, 1975, № 3, с. 65-70.
16. Тарасов Н.Н. Юридические конструкции в праве и научном исследовании (методологические проблемы) // Российский юридический журнал, 2000, № 3, с. 25-36.
17. Алексеев С.С. Общая теория права: Учебник. М.: Проспект, 2008, 565 с.
18. Бертельс Ж.Л. Общая теория права / Под общ. ред. В. И. Даниленко. М.: NOTABENE, 2000, 575 с.
19. Разуваев Н.В. Отраслевая дифференциация системы права: эволюционный подход / Правовая система России: реалии и проблемы модернизации: Сб. науч. ст. (по матер. Межвуз. науч. конф. посвящ., 15-летию юрид. фак. Северо-запад. ин-та упр. Рос. акад. народ. хоз. и гос. службы при президенте Рос. Федерации) / сост. Н. П. Пирожкова; Под общ. ред. А. А. Старовойтова. СПб., 2012, с. 93-102.
20. Алексеев С.С. Право: Азбука-Теория-Философия. Опыт комплексного исследования. М.: Норма ИНФРА-М, 1998, 710 с.
21. Разуваев Н.В. Отраслевая дифференциация системы права: эволюционный подход / Правовая система России: реалии и проблемы модернизации: Сб. науч. ст. (по матер. Межвуз. науч. конф. посвящ., 15-летию юрид. фак. Северо-запад. ин-та упр. Рос. акад. народ. хоз. и гос. службы при президенте Рос. Федерации) / сост. Н. П. Пирожкова; Под общ. ред. А. А. Старовойтова. СПб., 2012, с. 93-102.
22. Общая теория государства и права. Академический курс / Отв. ред. М.Н. Марченко. В 3-х т, Т. 3. М.: Норма, 2007, 698 с.
23. Право собственности: актуальные проблемы / Отв. ред. В. Н. Литовкин, Е.А. Суханов, В.В. Чубаров. М.: Статут, 2008, 730 с.

24. Бержель Ж.Л. Общая теория права / Под общ. ред. В. И. Даниленко. М.: NOTABENE, 2000, 575 с.
25. Пенкин С.В. Конституционное право человека на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства: история становления и юридическая природа: Дис. ... канд. юр. наук: Пенза, Пенз. гос. пед. ун-т, 2005, 177 с.
26. Лимонова Н.А. Право граждан Российской Федерации на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства и деятельность органов внутренних дел по его обеспечению (вопросы теории): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. Юрид. ин-т МВД РФ, М., 2000, 22 с.
27. Перевалов В.Д. Теория государства и права: Учебник. М.: Юрайт, 2013, 428 с.
28. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. М.: Юристь, 2004, 592 с.
29. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник. М.: Юристь, 2003, 393 с.
30. Теория государства и права: Учебник / Отв. ред. А.В. Малько. М.: КноРус, 2012, 400 с.
31. Ромашов Р.А. Теория государства и права. СПб.: Питер, 2006, 254 с.
32. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник. М.: Юристь, 2003, 393 с.
33. Григонис Э.П. Теория государства и права: курс лекций. СПб.: Питер, 2002, 317 с.
34. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. М.: Юриспруденция, 2000, 522 с.
35. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. М.: Юристь, 2004, 592 с.
36. Шухов Ф.Г. Финансовое право: курс лекций. СПб.: Лема, 2012, 150 с.
37. Химичева Н.И. Финансовое право. М.: Норма, 2005, 463 с.
38. Миляков Н.В. Налоговое право: Учебник. М.: Норма Инфра-М, 2008, 382 с.
39. Григонис Э.П. Теория государства и права: курс лекций. СПб.: Питер, 2002, 317 с.
40. Ромашов Р.А. Теория государства и права. СПб.: Питер, 2006, 254 с.
41. Луковская Д.И. Классификация прав и свобод человека и гражданина // История государства и права, 2007, № 15, с. 2-4.
42. Шахрай С.М., Клишас А.А. Конституционное право Российской Федерации. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010, 656 с.
43. Лимонова Н.А. Право граждан Российской Федерации на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства и деятельность органов внутренних дел по его обеспечению (вопросы теории): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. Юрид. ин-т МВД РФ, М., 2000, 22 с.
44. Матузов Н.И. К делению права на объективное и субъективное // Правоведение», 1971, № 2, с. 103-111.
45. Теория государства и права: Учебник / Отв. ред. А.В. Малько. М.: КноРус, 2012, 400 с.
46. Ромашов Р.А. Теория государства и права. СПб.: Питер, 2006, 254 с.
47. Григонис Э.П. Теория государства и права: курс лекций. СПб.: Питер, 2002, 317 с.

Эльнур Гумбатов

**Институт свободы передвижения в современной доктрине права,
Азербайджанском и Российском законодательстве**

Право на свободу передвижения принадлежит к числу основополагающих прав, составляющих содержание правового статуса личности как в общеправовом, так и в специальных (отраслевых) планах. Вот почему право на свободу передвижения представляет значительный интерес практически для всех юридических дисциплин. Между тем, среди всех основных прав и свобод человека данное право представляет наибольший интерес, поскольку его наличие обусловлено не только социальными, но и исходными биологическими потребностями человека. Подобно любому иному субъективному праву, право на свободу передвижения подлежит су-

дебной защите, причем эта защита осуществляется как национальной судебной системой, так и международными судебными органами.

Данная статья посвящена проблеме права на свободу передвижения, его защите как в российской, так и в азербайджанском праве. В этой связи рассматривается место и значение правовых стандартов в системе российского и азербайджанского законодательства. Автор анализирует российскую и азербайджанскую систему права, рассматривает вопрос ограничения права на свободу передвижения и выделяет критерии оценки допустимости ограничения рассматриваемого права.

Elnur Humbatov

The institute of freedom of movement in the modern doctrine of law of the Azerbaijani and Russian legislation

The right to freedom of movement relates to the fundamental rights that constitute the content of the legal status of a person both in the general and the specific (coherent) plan. Therefore, the right to freedom of movement is significant for practically all legal subjects. Simultaneously, this right has more theoretical importance among all human rights and freedoms, because its existence is conditioned by not only social but also its initial biological needs. In the same way as any other human rights law, the right to freedom of movement also relates to judicial protection, and this protection is implemented by the domestic judicial system, as well as by international judicial authorities.

This article deals with the problem of restricting the right to freedom of movement, his defense in Russian and Azerbaijani law. Therefore, it examines the place, and the importance of legal standards in Russian and Azerbaijani legislations, and their impact on Russian and Azerbaijani judicial practices. The author analyzes Russian, Azerbaijani and international jurisprudence relating to restrictions on the right to freedom of movement, and identifies the criteria for evaluating the admissibility of restrictions of the right to move.

MƏHƏMMƏD ƏKBƏROV

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Ağır

Cinayətlər Məhkəməsinin hakimi,

AZ-1000, Bakı şəhəri, Səməd Vurğun küç., 30

e-mail:court.akberov@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜASİR XARİCİ SİYASƏT FƏALİYYƏTİNDƏ «YUMŞAQ GÜC»ÜN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: yumşaq güc, milli təhlükəsizlik, milli maraqlar, xarici siyasət, diplomatiya, diaspora

Ключевые слова: мягкая сила, национальная безопасность, национальные интересы, внешняя политика, дипломатия, диаспора

Keywords: soft power, national security, national interests, foreign policy, diplomacy, diaspora

Giriş. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərindən etibarən müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində «yumşaq güc»ün rolunun artması müşahidə olunur. Dövlətlər öz milli maraqlarını həyata keçirmək məqsədilə getdikcə təsir mexanizmi kimi «sərt güc»ün rolunu məhdudlaşdırmağa, qeyri-zorakı vasitələrin imkanlarından daha geniş istifadə etməyə çalışırlar. «Yumşaq güc» metodlarından bütün dövlətlər öz milli dövlət maraqlarını uzunmüddətli perspektivdə daha rahat şəkildə təmin edirlər. Azərbaycan Respublikası tarixən olduğu kimi bu gün də öz xarici siyasət fəaliyyətində «yumşaq güc»dən daha geniş və təsirli şəkildə istifadə edir. Məqalədə tarixi və müqayisəli təhlil metodundan geniş istifadə edilib.

Beynəlxalq münasibətlər – beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən subyektlər arasında ideoloji, diplomatik, hərbi, mədəni və digər əlaqə və qarşılıqlı münasibətlər məcmusudur. Xarici siyasət isə dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə ümumi kursudur. Onun əsas məqsədi əhalinin maddi və mənəvi həyat səviyyəsinin, dövlətin iqtisadi və siya-

si qüdrətinin yüksəldilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin, milli suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, xaricdən dövlətin daxili işlərinə qarışmağa yol verməmək, beynəlxalq arenada dövlətin nüfuzunun və rolunun yüksəldilməsi, xarici aləmdə dövlətin müəyyən siyasi və iqtisadi mövqelərinin müdafiəsi və s. hesab edilir. Azərbaycan kimi gənc ölkə üçün balanslı və düşünülmüş xarici siyasət kursun hazırlanması milli dövlət suverenliyinin etibarlı şəkildə təmin edilməsinin əsas elementidir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü, xarici siyasətin perspektivli strateji vektorlarının işlənilməsi, milli və dövlət maraqlarının təmin edilməsi mexanizmlərinin yaradılması və inkişafı, habelə milli diplomatiyamızın formalaşması olduqca mürəkkəb beynəlxalq şəraitə təsadüf edib. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi və torpaqlarımızın 20 faizini işğal etməsi, bir milyondan artıq soydaşlarımızın qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, xarici qüvvələrin Azərbaycanı parçalamaq istəyi və bu istiqamətdə ölkəmizdə vətəndaş müharibəsi yaratmaqla sabitsizliyə nail olmaq cəhdləri – müstəqilliyinin ilk günlərindən milli dövlətçiliyimizi ciddi sınaq qarşısında qoymuşdur. 1993-cü ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ölkəmizdə təkrar siyasi hakimiyyətə qayıdışı qısa müddət ərzində ölkəmizi parçalanmaq təhlükəsindən xilas etmiş, milli təhlükəsizliyimizin dayaqlarını möhkəmləndirməyə müvəffəq olmuşdur.

Bu gün əminliklə söyləyə bilərik ki, ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyi, yüksək rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü iqtisadiyyatımızın forma-

laşması, zəngin təbii ehtiyatlarımız xarici siyasət kursumuzun əsas postulatlarının inkişafına, realizə metodlarının seçilməsinə və gələcək dünya nizamında dövlətimizin perspektivlərinin müəyyən edilməsinə həlledici təsir göstərməkdədir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası müstəqil və suveren dövlət olaraq, mümkün olan bütün yollar və vasitələrlə ölkənin milli-dövlət maraqlarını beynəlxalq institut və təşkilatlar, hüquq, diplomatiya, digər ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirməyə və qorumağa əsaslanan müstəqil xarici və daxili siyasət kursu həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının milli-dövlət maraqları cəmiyyətin və dövlətin həyati mühüm məsələlərdə, əsasən də inkişaf və təhlükəsizlik məsələlərində həmrəyliyi və konsolidasiyasını ifadə edir. Milli təhlükəsizliklə əlaqədar dövlətimizin strateji konseptual sənədlərində – «Milli təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında milli maraqlarımız «Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusu» kimi təqdim edilir [2]. Şübhəsiz ki, milli maraqlar beynəlxalq münasibətlərdə siyasi fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. H.Morqentau milli marağın əhəmiyyətini bu cür dəyərləndirirdi: «Yalnız bir imperativ kateqoriya, bir düşüncə meyarı, vahid hərəkət prinsipi mövcuddur: o da milli maraqdır» [12]. Subyektin dərk olunmuş tələbatı kimi müəyyən edilən maraq onun mövcudluğunun və fəaliyyətinin fundamental şərti hesab edilir. Deməli, maraq obyektiv – subyektiv kateqoriyadır. Bütün mənafehlərin əsasında subyektlərin və yaxud sosial birliklərin iqtisadi, siyasi, sosial şəraitlə şərtlənmiş obyektiv tələbatları və ehtiyacları durur. Siyasət isə bu tələbatların əsas realizə vasitəsidir.

2007-ci ildə qəbul edilmiş «Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası»nda Azərbaycan Respublikasının milli maraqları arasında «yumşaq güc»lə əlaqəli tələbatlar aşağıdakılar hesab edilir:

- azərbaycançılıq ideyasının təşviqi;
- vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması;
- demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatla-

rının inkişafı,

- global və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiya;

- təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının təmin edilməsi;

- dünya azərbaycanlıları arasında həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi;

- Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi [3].

Dünya miqyasında layiqli yer tutmaq üçün yalnız optimist niyyət və bəyanatlar kifayət etmir. Xaricdə yalnız formal olaraq deyil, eləcə də real tanınmaq üçün dövlətin, cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin milli maraqlarını qorumaq, ölkə daxilində və xaricdə respublikamızın nüfuzunu artırmaq üçün davamlı, məqsədyönlü və enerjili fəaliyyət tələb olunur.

Milli maraqların mahiyyəti və məzmununa dövlətin və cəmiyyətin daxili vəziyyəti və hazırkı inkişaf səviyyəsi, eləcə də dünya nizamının durumu təsir göstərir. Dünyanın hazırkı vəziyyəti anarxiya, münaqişə və böhranın yüksək səviyyəsi, eyni zamanda dövlətlərin xüsusilə iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə yüksək dərəcədə inteqrasiya, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə edilir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş toplantıda müasir dünyanın geosiyasi mənzərəsini belə təsvir etmişdir: «Biz il ərzində müxtəlif yerlərdə gərginliyin artmasını görürdük. Qanlı toqquşmalar, müharibələr, kütləvi etiraz aksiyaları, polis zorakılığı, insan haqlarının kobudcasına pozulması, demokratik dəyərlərin tapdalanması – bütün bunlar dünyanın demək olar ki, bütün yerlərində müşahidə olunurdu. Avropada, Asiyada, Latın Amerikasında, postsovet məkanında, bizim bölgəmizdə, Yaxın Şərqdə, dünyada gərginlik artır. Azərbaycan isə sabitlik məkanı kimi inkişaf edir. Azərbaycanda sabitliyin təminatçısı Azərbaycan

xalqıdır. Azərbaycan xalqının iradəsi Azərbaycanda sabitliyin əsas təminatçısıdır. Artıq 26 ildir ki, Azərbaycan sabitlik şəraitində yaşayır və bu illər ərzində ölkəmiz çox böyük inkişaf yolu keçmişdir. Deyə bilərəm ki, ölkəmiz əsrə bərabər inkişaf yolu keçmişdir və bu gün Azərbaycan dünyaya miqyasında güclü ölkələr sırasındadır» [11].

Azərbaycan tarixən daxili və xarici sabitlikdən məhrum, böyük geosiyasi oyunçuların maraqlarının qovşağında yerləşən Cənubi Qafaz regionunun tranzit dövlətidir. Z.Bzejnskinin təbirincə desək, Azərbaycan Orta Asiyayı Avropaya bağlayan strateji dəhlizdir. «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasında qeyd edilib ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində ölkənin enerji təhlükəsizliyi təmin edilmiş, Azərbaycan dünyada enerji daşıyıcılarının etibarlı ixracatçısına və regionun ən mühüm tranzit mərkəzinə çevrilmişdir [4]. Bundan əlavə, respublikanın daxili imkanları demoqrafik, infrastruktur və təbii ehtiyatlar baxımından regionun digər ölkələri olan Ermənistan və Gürcüstanla müqayisədə xeyli genişdir. Bunu nəzərə alan Azərbaycan dövləti öz fəaliyyətində balanslaşdırılmış çoxvektorlu siyasət yürütmək, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində iştirak etməklə öz maraqlarını ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr, integrasiya xarakterli strateji neft-qaz və nəqliyyat-kommunikasiya layihələri vasitəsilə həyata keçirir. Ölkəmiz beynəlxalq nüfuzunu artırmaqla öz milli-dövlət maraqlarının etibarlı şəkildə təmin edilməsinə çalışır.

Bunun üçün Azərbaycan dövləti diplomatiya və onun imkanlarından, xarici siyasətimizə getdikcə daha çox nüfuz edən «yumşaq güc» mexanizmlərindən geniş istifadə edir. Amerikalı politoloq və beynəlxalq məsələlər üzrə aparıcı ekspert Cozef Nayın fikrinə əsasən, «yumşaq güc» məcburiyyət və ya maliyyə resursları ilə deyil, öz mədəniyyətinin, dəyərlərinin və xarici siyasətinin cəlbediciliyinə görə digər dövlətlərlə münasibətlərdə istənilən nəticəni əldə etmək bacarığıdır [13]. Azərbaycanlı professor N.Məmmədov isə qeyd edir ki, Qərbdə «yumşaq güc» dedikdə, ilk növbədə dövlətlərin öz geosiyasi təsirini hərbi və iqtisadi gücə görə deyil, mədəniyyətə, siyasi ideologiyaya və proqnozlara görə təmin etməyə çalışdığı nəzərdə tutulur. Əgər «sərt güc» məcburet-

məyə əsaslanırsa, «yumşaq güc» də könüllü iştirakı nəzərdə tutur. Ancaq könüllü iştirakda da son məqsəd lider dövlətin mədəni meyarlarını qəbul etməkdən ibarətdir. Bu mənada söhbət məcburiyyətin növünün dəyişməsindən gedə bilər. Bir sözlə, geoasiyasətdə terminologiya dəyişsə də, təməl ideya və strateji məqsəd dəyişmir [7, s.37].

Bununla belə, «yumşaq güc» yalnız «ənənəvi güc»ün davamı deyil, əsasən ənənəvi diplomatiya çərçivəsində və onun hüduqlarından kənarında dövlət, ictimai qurum və təşkilatların uzunmüddətli siyasi fəaliyyəti olaraq, beynəlxalq aləmdə dövlətin müsbət imicini yaratmaq və digər ölkələrdə nüfuzlu dost icmalarını formalaşdırmaq yolu ilə öz milli maraqlarını qorumaq və təmin etmək istiqamətində atılmış tədbirlər məcmusu kimi qəbul edilir. Başqa sözlə desək, «yumşaq güc» – dövlətin yalnız maddi deyil, həm də mənəvi mədəniyyət və intellektual sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərə əsaslanaraq inam və rəğbət qazanılması yolu ilə öz maraq və yanaşmalarını həyata keçirməsidir.

Müasir Qərb cəmiyyətində bu gün "yumşaq güc"ün mürəkkəb konseptual modelləri hazırlanır. Onların aşağıdakı növlər var:

- iqtisadi "yumşaq güc" - dövlətin investisiya və maliyyə cəlbediciliyi;
- humanitar "yumşaq güc" (insan kapitalı yumşaq güc) - təhsil sisteminin, elmi və texnoloji fəaliyyətin cəlbediciliyi;
- mədəni "yumşaq güc" - dövlətin mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə tanınması; mədəniyyətlərarası əlaqənin genişlənməsi; milli dilin populyarlaşması; turistləri cəlb etmə;
- siyasi "yumşaq güc" - demokratiyanın siyasi institutlarının inkişafı; insan hüquqlarının qorunması;
- diplomatik yumşaq güc - danışıqlar prosesinin effektivliyi; təcavüzün qarşısını almaq imkanı; təhdidlərin zərərsizləşdirilməsi [14, c. 420-421].

Beləliklə «yumşaq güc» – KİV-in imkanlarından, müxtəlif humanitar və mədəni xarakterli mübadilələrdən və diplomatik təmaslar və diplomatik nümayəndəliklərin işindən, beynəlxalq təşkilatların tribunallarından, öz real imicini yaratmaq və təbliğ etmək üçün İnternetdən istifadə etməklə global informasiya məkanında məqsədyönlü işlə-

rin aparılması ilə ifadə olunur. Bu, mümkün qədər geniş məkanda və insanların ən geniş dairəsi arasında rəy və düşüncələrin idarə edilməsinə imkan verir.

«Yumşaq güc» mexanizmi, ilk növbədə, ölkə və dövlət ətrafında müsbət emosional atmosferin formalaşmasına xidmət edir ki, nəticədə cəzə, təsir və inandırma maraqların realizəsi imkanlarını asanlaşdırır. «Yumşaq güc»ün arsenalında onu uzunmüddətli perspektivdə olduqca təsirli edən bir çox müxtəlif texnologiya, strategiya və mexanizmlər mövcuddur. Məsələn, qismində, açıq fəaliyyət göstərən beynəlxalq təhsil sistemi – insanların və biliklərin sərbəst mübadiləsinə və vahid təhsil standartlarını təmin edən «Boloniya Prosesi»ni qeyd etmək olar. Həmçinin buraya insanların alt şüuruna təsir edən məhsulların - film, televiziya, media və s.-nin təbliği və tanıtılması ilə həyata keçirilən mədəni mübadiləni də əlavə etmək mümkündür. Siyasi xadimlərin reytinglə əlaqəli aksiyalarını, həmçinin çox vaxt xarici agentlər tərəfindən maliyyələşdirilən QHT-lərin fəaliyyətlərini və s. qeyd etmək mümkündür. Belə mexanizm və strategiyaların seçimi dövlətin daxili imkanlarından asılıdır və geosiyasi mövqeyi ilə şərtlənir.

Azərbaycanda bu anlayışın ilk normativ-hüquqi təsbitinə 2019-cu ildə rast gəlinib. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 12 aprel tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş **Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin Nizamnaməsinin** 3.1. maddəsində Mərkəzin vəzifələri müəyyən edilib. Həmin vəzifələr arasında Azərbaycan diasporunun, QHT-lərinin «yumşaq güc» və «publik diplomatiya»nın tərkib hissəsi kimi fəaliyyətini təhlil etmək və təkliflər hazırlamaq yer alıb (maddə 3.1.15) [9].

Bu gün bütün dövlətlər ərazi miqyasından və təsir imkanlarından asılı olmayaraq, getdikcə daha fəal şəkildə «yumşaq güc» alətlərdən istifadə etməyə çalışır.

Ölkəmizdə «yumşaq güc» və xalq diplomatiyasının ən təsirli institutları aşağıdakılar hesab edilir:

- Xarici İşlər Nazirliyinin strukturları - Mətbuat Xidməti İdarəsi, Humanitar və sosial əməkdaşlıq idarəsi; Azərbaycan Respublikasının Bey-

nəlxalq İnkişafa Yardım Agentliyi (AIDA), Azərbaycan Diplomatiya Akademiyası (ADA);

- Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Xaricdəki diaspor təşkilatları;

vətəndaş cəmiyyəti institutları – Heydər Əliyev Fondu, Vətən cəmiyyəti, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Avrasiyada Sosial Hərəkət və Yenilənmə üçün Təşəbbüs (İSAR) – Azərbaycan, Avrasiya Fondu, Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu (ACİYF-Azərbaycan), Counterpart International və s.;

- KİV - AZƏRTAC, Trend, Turan, İnterfaks-Azərbaycan, Diaspor TV, İnternet resursları;

- ölkəmizin qabaqcıl təhsil müəssisələri;

- dini institutlar - Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi və ölkəmizdə qeydiyyatdan keçmiş dini qurumlar (1 avqust 2015-ci ilin məlumatına görə, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində 632 dini qurum dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Onlardan 21-i qeyri-islam təmayüllüdür. Sonunculardan 12-si xristian, 6-sı yəhudi, 2-si bəhai və 1-i krişna şüuru dini icmasıdır).

Ölkəmizdə «yumşaq güc»ün və ya humanitar siyasətin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət, global və regional humanitar məsələlərin həllində məsuliyyətli və etibarlı tərəfdaş kimi qazanmış olduğu müsbət obrazının, eləcə də onun tarix və mədəniyyətinin, etnomədəni mənzərəsinin, potensialının, müxtəlif sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin təbliği;

- insan hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi, mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında bərabər-hüquqlu dialoqun qurulması üzrə beynəlxalq sazişlərdə Azərbaycanın iştirak imkanlarının genişləndirilməsi;

- ölkənin üzləşdiyi problemlər, xüsusilə Ermənistanın yürütdüyü işğalçılıq siyasəti və onun nəticələri, bu barədə həqiqətlərin, həmçinin münafişənin həllində Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması;

- regional və beynəlxalq problemlərin həlli, xalqlar və mədəniyyətlər arasında dialoqun qurul-

ması, universal dəyərlərin möhkəmləndirilməsi prosesində Azərbaycanın təcrübəsindən və imkanlarından səmərəli istifadə olunması;

- etnik, dini və siyasi zəmində ekstremizm təzahürlərinə, irqi ayrı-seçkiliyə, ksenofobiyaya, aqressiv millətçilik və separatizmə qarşı beynəlxalq mübarizədə Azərbaycanın fəal iştirakı və dəstəyinin təmin edilməsi;

- beynəlxalq dialoqlarda, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərdə hər bir dövlətin yürütdüyü müstəqil siyasətin, milli, mədəni xüsusiyyətlərinin, dəyərlərinin, tarixi ənənələrinin nəzərə alınması, eləcə də vətəndaşların siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində fəal siyasətin həyata keçirilməsi;

- Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqelərinin möhkəmləndirilməsində rəsmi strukturlarla yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatlarının, yaradıcı birliklərin potensiallarından daha səmərəli istifadə olunması, onların beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi;

- xarici ölkələrdə məskunlaşan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və çoxsaylı diaspora nümayəndələrinin təşkilatlanmasının sürətləndirilməsi, onların mədəni hüquqlarının qorunması, tarixi vətənlə əlaqələrinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması, yerli cəmiyyətə mədəni-siyasi və iqtisadi inteqrasiyası üçün hərtərəfli yardım göstərilməsi;

- türk xalqları və müsəlman dövlətləri arasında siyasi-iqtisadi əməkdaşlığın qarşılıqlı humanitar əlaqələrlə möhkəmləndirilməsi və s [6, s.846-847].

Azərbaycan dövləti öz xarici siyasət fəaliyyətində bir neçə istiqamətdə «yumşaq güc» mexanizmlərindən istifadə edir. Birincisi, beynəlxalq münasibətlər sistemində və qlobal informasiya məkanından ölkəmiz haqqında müsbət təsəvvürlərin yaradılması və dövlətimizin müsbət obrazının (görüntüsünün) formalaşdırılması. Bu, əsasən beynəlxalq əlaqələrdə və beynəlxalq təşkilatlar müstəvisində rəsmi şəxslər və səlahiyyətli qurumlar, ilk növbədə Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir, habelə dövlətin xarici siyasət doktrinasında və ya konsepsiyasında elan olunan prinsiplərdə öz əksini tapır. **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki,** “Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edil-

miş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur” [1].

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə xarici siyasi fəaliyyəti ilk növbədə dövlətin təhlükəsizliyini və milli maraqların hər hansı bir xarici çağırış və təhdidlərdən qorunmasını təmin etmək, ölkənin sabit iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaranmasına töhfə vermək və vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Ölkəmizin dünyanın siyasi, iqtisadi və mədəni məkanına bərabərhüquqlu inteqrasiyası mühüm şərt hesab edilir. Xaricdə vətəndaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması və təmin edilməsi dövlətimiz üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

Ərazisində Avropa ilə Asiya arasında ən vacib nəqliyyat yollarının birləşdiyi Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi, tarixən və bu gün də regionda səngimək bilməyən amansız geosiyasi oyunlar və təzyiqlər ölkəmizin çoxvektorlu xarici siyasət kursunu şərtləndirir. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ-da çıxan nüfuzlu “Forum Daily” qəzeti Azərbaycanı “MDB məkanında çoxşaxəli və çoxvektorlu uğurlu xarici siyasət strategiyasına malik olan yeganə dövlət” adlandırmışdır.

Həmin kursun əsas prinsipi dünyanın müxtəlif bölgələrindəki tərəfdaşlarla balanslı konstruktiv əlaqələrin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq münasibətlərin aktorları ilə dialoq və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurarkən Azərbaycan pragmatizm, qarşılıqlı hörmət, bərabərlik, daxili işlərə qarışmamaq, təzyiq və məcburiyyətdən imtina etmək kimi prinsipləri əldə rəhbər tutur.

Azərbaycan özünü beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında münasibətlərin diplomatik həlli prinsiplərinə dönmədən riayət edən azad, sülhsevər və tolerant bir dövlət kimi təqdim edir.

İkinci istiqamət, beynəlxalq aləmdə dövlətin nüfuzunun artmasına və rolunun yüksəlməsinə hesablanıb. Azərbaycan qlobal əhəmiyyətli problemlərin həlli məqsədilə təşkil edib keçirdiyi çoxsaylı tədbirlər və konfranslar sayəsində öz beynəlxalq stusununun artmasına nail olub. Müxtəlif idman oyunlarına, qlobal əhəmiyyətli məsələlərinə həllinə ev sahibliyi edir. Akademik Ramiz Mehdiyev bu qənaətə gəlir ki, Azərbaycan kreativ iqtisadiyyatın yaradılması ilə paralel olaraq başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamağa əsaslanan

«yumşaq güc» konsepsiyasını da formalaşdırmağa başlayıb. Bizim «yumşaq güc» konsepsiyamız Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin, tolerantlığının, onun potensialının hərtərəfli nümayiş etdirilməsi yolu ilə milli maraqların təbliği ideyasına əsaslanır, bununla da beynəlxalq arena-da dövlətimizə etimad artırır. Başqa amillərlə yanaşı, ölkənin imicini inkişaf etdirən turizm, mədəniyyət və idman kimi spesifik sahələrin maddi bazasının sürətli inkişafı bu konsepsiyanın tərkib hissələridir. Azərbaycanda Beynəlxalq Humanitar Forumun, Mədəniyyətlərarası Dialoq üzrə Dünya Forumunun, Davos İqtisadi Forumunun, «Eurovision-2012» mahnı müsabiqəsinin, 2015-ci ildə birinci Avropa Oyunlarının, 2016-cı ildə «Formula-1» avtoyürüşlərinin və 2020-ci ildə futbol üzrə Avropa çempionatı matçlarının keçirilməsi - bütün bunlar Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində qazandığı böyük nailiyyətlərin beynəlxalq strukturlar tərəfindən etiraf edilməsi və qiymətləndirilməsi deməkdir [8, s.90].

Ölkənin nüfuzuna həmçinin mədəniyyət, təhsil, diplomatiya, idman sahəsində qazanılmış uğurların cəlb etmə gücü ciddi təsir göstərir. Ölkəmizdə digər dövlətlər və cəmiyyətlər üçün cəlbədicilə ola biləcək çox şey var ki, bu da «yumşaq güc»ün potensialının artmasına dəlalət edir. Belə ki, Azərbaycan daim inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi və gücləndirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edib. Region və qeyri-region dövlətlərlə iqtisadi inteqrasiya həmişə prioritet sahə olub. Qloballaşma şəraitində inteqrasiyanın iqtisadi cəlbədiciliyi sabit artım, texnologiya mübadiləsi, böyük bazarların formalaşması və s. üçün imkanları artırır. Yalnız yaxın ölkələrdə deyil, həm də uzaq xarici ölkələrdə artan iqtisadiyyatların struktur yaxınlaşması artım üçün şərait yaradır. «Yumşaq güc»ün təzahürü olan bu proses potensial investorların və iqtisadi proseslərin digər iştirakçılarının nəzərində dövlətin iqtisadi potensialının dəyərini artırır.

Azərbaycan Respublikasının xarici aləmdə «yumşaq güc» siyasətinin səmərəsinin yüksəldilməsində və təbliğat-təşviqat işinin gücləndirilməsində humanitar təyinatlı dövlət qurumlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının, məsələn, Heydər Əliyev Fondunun, Azərbaycan Respublikasının

Beynəlxalq İnkişafa Yardım Agentliyinin və Bakı Multikulturalizm Mərkəzinin böyük rolu vardır [6, s.861].

Heydər Əliyev Fondu. 2004-cü ildə qeyri-hökumət təşkilatı kimi fəaliyyətə başlamış Heydər Əliyev Fondu təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, elm və texnologiya, ekologiya və digər sahələr üzrə yerli və beynəlxalq səviyyəli layihələr həyata keçirməklə ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına, eləcə də xarici ölkələrdə Azərbaycanın tanındılmasına öz töhfəsini verməkdədir. Fond YUNESKO, İSESKO kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, xarici ölkələrdəki qeyri-hökumət qurumları, elm, səhiyyə, təhsil və mədəniyyət müəssisələri ilə səmərəli əlaqələr qurur, Azərbaycan haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında, milli mədəniyyətin xarici ölkələrdə geniş təbliğində, qarşılıqlı mədəniyyət mübadiləsində, dövlətlərin və xalqların mədəni inteqrasiya prosesində fəal iştirak edir və bununla da dövlətin vahid humanitar siyasət strategiyasının gerçəkləşməsinə əhəmiyyətli yardım göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq İnkişafa Yardım Agentliyi (AIDA). 2011-ci ilin sentyabr ayında Xarici İşlər Nazirliyinin tərkibində fəaliyyətə başlayan bu agentlik Azərbaycanın xarici ölkələrə yönəlik humanitar siyasətinin həyata keçirilməsində, dövlətlər və xalqlar arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Dünyanın müxtəlif guşələrində, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə humanitar problemlərin həllinə yardım məqsədilə yaradılan təşkilat bir sıra beynəlxalq qurumlar, o cümlədən BMT-nin İnkişaf Proqramı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam İnkişaf Bankı, Kolumbiyanın Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi və s. qurumlarla indiyədək 30-dan çox ölkədə ikitərəfli və çox-tərəfli əməkdaşlıq formatı çərçivəsində yoxsulluğun azaldılması, ekoloji problemlərin aradan qaldırılması, elm, təhsil, mədəniyyət və səhiyyənin inkişafına, rabitə və informasiya texnologiyalarının tətbiqinə yardım göstərilməsi, enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, müxtəlif təyinatlı təqaüd proqramlarının və digər layihələrin təşkili və icrası istiqamətində fəal iştirak edir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. Milli-mədəni müxtəliflik və tolerantlıq mühiti

Azərbaycanı dünya miqyasında mədəniyyətlərə-rası dialoq məkanı etmişdir. Bu gün Azərbaycan-da mədəni, etnik müxtəlifliyin qorunmasına yönəldilən dövlət siyasəti mədəni müxtəliflik üzrə tarixi ənənələri qoruyub inkişaf etdirməyə və Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsini yaymağa imkan vermişdir. Məhz multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi kimi tanındılmasının vacibliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 may 2014-cü il tarixli fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Azərbaycanın multikultural dəyərlərinin və təcrübəsinin təbliği həm də Azərbaycan reallıqlarının dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına əlverişli imkan yaradır. Novruz bayramı münasibətilə keçirilən ümumxalq şənliyində Prezident İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modelinin missiyası və məqsədlərini bir daha açıqlayaraq demişdir: «Biz dünyaya göstəririk ki, bütün millətlər, bütün dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar, yaşayacaqlar. Azərbaycan dövləti onları, onların maraqlarını, milli duyğularını, ləyaqətini qoruyur. Onlar bizim qardaşlarımızdır. Bizim gücümüz birliyimizdədir. Azərbaycan çoxmillətli, çoxkonfessiyalı ölkədir. Bu, bizim sərvətimizdir» [5].

Üçüncü istiqamət, digər ölkələrdə ölkəmizin maraqlarını müdafiə edən və dəstəkləyən, xarici ölkələrin parlamentində qərar qəbul etmə prosesi-nə təsir etmək itidarında olan nüfuzlu lobbi institutunun formalaşdırılmasıdır. Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində, ümumilikdə, 500-ə yaxın diaspor təşkilatımız var və onların da xeyli hissəsinin fəaliyyəti çox aktivdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, bu qurumlarda təmsil olunan diaspor fəalları Azərbaycanın, azərbaycançılığın təbliğində xüsusi rol oynamağı əsas hədəf olaraq qəbul etməlidirlər. Çünki Azərbaycan 29 ildir müstəqil dövlətdir, məqsədyönlü daxili və xarici siyasət yürüdür, bununla yanaşı, dünya azərbaycanlıları dövlətin diqqət mərkəzindədir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycanda diaspora sahəsində quruculuq və bu istiqamətin dövlət idarəetməsinin prioritet sahəsinə çevrilməsi məhz ulu öndər Heydər Əliyevin titanik xidmətlərinin nəticəsi hesab edilir. 31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının

Həmrəylik Günü kimi keçirilməsi, Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının 2001-ci, II Qurultayının isə 2006-cı ildə keçirilməsi, Diasporla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması və ən əsası Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında Qanununun mərhum prezident Heydər Əliyev tərəfindən imzalanması dövlət üçün diaspor probleminin nə dərəcədə aktual olduğunu bariz göstəricisidir. Azərbaycan dövləti bu addımları atmaqla çoxsaylı və geniş imkanlara malik olan diasporumuzla qarşılıqlı, faydalı, hərtərəfli, intensiv və ardıcıl əlaqələr qurmaq istiqamətində maraqlı olduğunu nümayiş etdirir.

Dünyanın beş qitəsində sayı milyonlarla ölçülən azərbaycanlı yaşayır. Azərbaycan diasporunun yayılma coğrafiyasının geniş olması ölkə həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasına müstəsna xidmətləri var. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar dövründən asılı olmayaraq, həmişə milli mənsubiyyətini, adət-ənənələrini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini qayğı ilə qoruyub saxlayıb, Azərbaycanla mütəmadi əlaqələr saxlayıblar. Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində olan Azərbaycan diasporasının əsas fəaliyyət mexanizminin mərkəzində azərbaycançılıq ideologiyasının təbliğ olunması dayanır. Xaricdəki diasporanın məqsədlərinə Azərbaycan mədəniyyətini təbliğ etmək, dilini təbliğ və tədris etmək, ölkəmizlə bağlı kütləvi - mədəni tədbirlərin keçirilməsi, ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatında iştirak etmək, mövcud olduğu ölkə ilə Azərbaycanın hərtərəfli əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratmaq, informasiya - tədqiqat işi ilə məşğul olmaq, Azərbaycan naminə lobbiçilik etmək və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycanın ədalətli mövqeyini təmin etmək daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, diaspora dövlətinin maraqlarını beynəlxalq aləmdə qorumaq və təbliğ etmək üçün vacib bir mexanizmdir. Bu gün diaspora Respublikanın ən mühüm sosial-mədəni və intellektual təsir resursudur. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının milli marağı diasporanın elm, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsindəki potensialından bütün xalqın rifahı üçün daha dolğun istifadə etməyə kömək edəcək bir siyasət yürütməkdir. Azərbaycan Respublikası xaricdə yaşa-

yan soydaşlarımıza hərtərəfli dəstək vermək məqsədilə hazırlanmış xüsusi proqramlar həyata keçirir. 2001-ci ilin mayında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi. Onun məqsədi ölkə vətəndaşları ilə xaricdə yaşayan həmvətənlər arasında mənəvi və mədəni əlaqələrin gücləndirilməsinə kömək etməkdir [10].

Bu qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan dövlət orqanlarının beynəlxalq hüquq normaları və prosedurları çərçivəsində başqa ölkədə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və mənafelərinin qorunmasında maraqlı olmasına dəlalət edir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının milli marağı xaricdəki azərbaycanlıların mədəni, elmi və iqtisadi potensialından daha yaxşı istifadə edilməsini təmin edəcək bir siyasət yürütməkdir.

İkincisi, diaspora quruculuğu sahəsində birgə QHT-lər vasitəsilə fəaliyyətin həyata keçirilməsi ən təsirli mexanizm hesab edilir. Məsələn, daimi fəaliyyət göstərən biznes-forumların və iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Birgə Hökumətlərarası Komissiyaların (Azərbaycan-Fransa biznes forumu, Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasındaiqtisadi əməkdaşlıq üzrə Birgə Hökumətlərarası Komissiya) və s.-nin yaradılmasını qeyd etmək olar.

Bundan əlavə, səfirliklər və konsulluqlar vasitəsilə qeyri-rəsmi təmasların təşkil edilməsi və gəlidiyi ölkənin siyasi, mədəni və s. elitasının nümayəndələri ilə sabit əlaqələrin yaradılması diaspora və lobbi strukturlarının formalaşmasına cid-

di töhvə verə bilər.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının strateji konseptual sənədlərində rəsmi olaraq «yumşaq güc» termininin olmamasına baxmayaraq, dövlətimizin xarici siyasətində onun metodlarından istifadə beynəlxalq aləmdə imicimizə müsbət təsir göstərir. Yaxın illər ərzində Azərbaycanın «real-politik»ində «yumşaq güc»ün öz yerini möhkəmləndirəcəyi istisna edilmir:

1. İlk növbədə gözlənilir ki, bu terminin normativ - hüquqi təsbiti yenidən işlənib təkmilləşəcək konseptual sənədlərdə öz əksini tapsın. Çünki Ermənistanın yeni – 2020-ci ilin iyulunda qəbul edilmiş Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında «yumşaq güc» öz təsbitini tapıb.

2. Müxtəlif güc qütbləri arasında yerləşən və onların maraqlarını balanslaşdırmağa məhkum olan Azərbaycan özünün çoxvektorlu xarici siyasətini davam etdirəcək;

3. Ölkəmiz müsəlman Şərqiində multikulturalizmin beşiyi kimi öz tarixi missiyasını saxlayacaq və inkişaf etdirəcək;

4. Respublikamız Şərqlə-Qərb arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, enerji və kommunikasiya sahələrində ortaq maraqların və dəyərlərin formalaşmış, yayıldığı tranzit məkan kimi öz strateji statusunu qoruyub saxlamaqda davam edəcək.

5. Azərbaycan bundan sonra da bəşəri problemləri «yumşaq güc» yolu – iki və çoxtərəfli dialoq, beynəlxalq konfrans, simpozium və toplantılar və s. ilə həll etməkdə maraqlı olan beynəlxalq və regional platformalara ev sahibliyi edəcəyi şübhə doğurmur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. «Milli təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası
4. «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası
5. Azərbaycan Prezidenti: "Biz dünyaya göstəririk ki ... [elektron resurs] / –Bakı, 19 mart 2016. – Azertag.az
6. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu// – Bakı: «Polarit» MMC, – 2017. – 904 s.
7. Məmmədov, N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış / N.Məmmədov. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2013. – 264 s.
8. Mehdiyev, R. İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan / R.Mehdiyev. – Bakı:

Şərq-Qərb nəşriyyatı, – 2015. – 224 s.

9. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin Nizamnaməsi

10. «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu

11. 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş ... [elektron resurs] / –Bakı, 13 yanvar 2020.- President.az

12. Morgenthau Hans J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition, Alfred A. Knopf: New York, – 1955.

13. Nye J. Soft Power. The Means to Success in World Politics. – New York: Public Affairs, – 2004.

14. Ефанова Е.В. Инструменты «мягкой силы» во внешней политике государства // – Вестник РУДН. Серия: ПОЛИТОЛОГИЯ, – 2018 Vol. 20 No.3, – с. 417—426

Mohammad Akbarov

The place and role of "soft power" in modern foreign policy activity of the Republic of Azerbaijan

Summary. Article devote to the place and role of "soft power" in modern foreign policy activity of the Republic of Azerbaijan. Although the term "soft power" does not find its normative-legal definition in the conceptual documents of Azerbaijan, its methods are widely used in our foreign policy. The article also seriously analyzes the directions in which Azerbaijan uses "soft power" mechanisms in its foreign policy.

Мохаммед Акбаров

Место и роль «мягкой силы» в современной внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики

Резюме. Статья посвящена месту и роли «мягкой силы» в современной внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики. Хотя термин «мягкая сила» не находит своего нормативно-правового определения в концептуальных документах Азербайджана, его методы широко используются в нашей внешней политике. В статье также серьезно анализируются направления, в которых Азербайджан использует механизмы «мягкой силы» во внешней политике.

i.e.d., prof. ZAHİD MƏMMƏDOV
 UNEC EFTİO departamentinin direktoru
 prof.zahid/mamed@gmail.com

ƏFQAN MUSAYEV
 UNEC İslam Maliyyə Tədqiqat Mərkəzinin tədqiqatçısı/
 afqan-hava@inbox.ru

BAKİ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ MƏRKƏZİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ TƏMİNATINDA UNİVERSİTETLƏRİN ROLU

Açar sözlər: industriya, kapital bazarları, sərbəstlik,

Ключевые слова: промышленность, рынки капитала, свобода, кадры.

Keywords: industry, capital markets, freedom, personnel.

GİRİŞ

Azərbaycan Milli iqtisadiyyatı hal-hazırda modern sosial-iqtisadi və fiziki infrastruktura, yüksək məşğulluq səviyyəsinə və beynəlxalq rəqabət imkanlarına malikdir. Azərbaycanda qəbul edilmiş qanunverici və hüquqi aktlar və normativ sənədlər əsasında maliyyə xidmət industriasının müasir mexanizmi yarandı ki, bunun da əsas iştirakçıları maliyyə və kredit institutları oldu. Azərbaycanda beynəlxalq miqyaslı müstəqil maliyyə mərkəzinin mövcudluğu onun iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının, dünyadakı nüfuzunun artmasının mühüm əlamətlərindən biri, iqtisadi və siyasi suverenitetin vacib şərti olacaq.

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ MƏRKƏZİ STATUSU

Beynəlxalq istehsalatda inkişaf etməkdə olan ölkələrin vəziyyətinin dəyişməsi beynəlxalq kapital bazarlarının fəaliyyətində onların rolunun böyüməsinə səbəb oldu. Əgər 70-ci illərin əvvəlində 15 aparıcı beynəlxalq maliyyə mərkəzlərindən yalnız üçü üçüncü dünya ölkələrində yerləşirdisə, artıq 80-ci illərin ortalarında 31 beynəlxalq maliyyə mərkəzindən 10-u orada yerləşdirilmədi. Onlar dünya təsərrüfatı miqyasında maliyyə kapitalı vasitəsilə coğrafi sərhədlərin aradan qaldırılması ilə əlaqədar ola-

raq, həm şəxsi kapital bazarlarının, o cümlədən, "vergi məkan"larının yaradılması əsasında yaranmışlar.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzi statusuna sahib olmaq üçün bir neçə şərt tələb olunur:

1. İqtisadi sərbəstlik: maliyyə bazarının fəaliyyətinin inkişafı üçün gərəksiz maneələr mövcud deyildir. Yəni yığım və ya investisiya qərarları mövzusunda sərbəstlik vardır;

2. Daxili iqtisadiyyatın güc göstəricisi sayılan milli pul vahidinin sabitliyi, həmçinin xarici investorların etibarlığını təmin edən maliyyə sisteminin təminatlı olması;

3. Maliyyə alətlərinin səmərəliliyi;

4. Aktiv, çoxşaxəli və hərəkətli maliyyə bazarı, yəni kreditor və debitorlara geniş imkanlar yaradılması;

5. Xəbərləşmə sistemində yüksək texnologiya imkanlarından istifadə edilməsi;

6. Maliyyə sistemində təhsil və insangücünün səviyyəsi;

7. Xarici investorların cəlb edilməsi mövzusunda gərəqli hüquqi və sosial şəraitin yaradılması imkanları.

Bakını regional maliyyə mərkəzinə çevirmək üçün nə etməli?

Dünyanın istənilən başqa bölgəsində olduğu kimi, cənubi Qafqazda da yeni bir regional maliyyə mərkəzinin yaradılması perspektivini yalnız kompleks şəkildə - milli, regional və global iqtisadi maraqların uzlaşdırılması kontekstində araşdırmaq lazımdır. Söhbət kifayət qədər həssas bir məsələdən gədir. Çünki bəzən regional maliyyə mərkəzləri bölgədəki dövlətlərin bəziləri tərəfindən onların milli mənafehlərinə təhlükə yaradan amil kimi də

qavranıla bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, regional maliyyə mərkəzlərinin yaradılması bütün hallarda iqtisadi inkişafa əlavə təkan verir, onun maliyyə resursları ilə təminatını optimallaşdırmağa şərait yaradır və bu mənada sadəcə olaraq əvəz edilməz bir alətdir.

Azərbaycan maliyyə bazarının fəaliyyəti və tənzimlənməsinə dair hüquqi normativ baza daimə təkmilləşdirilir. Mülki Məcəlləyə müvafiq əlavə və dəyişiklər edilməklə yeni nəsil baza qanunvericiliyi qəbul edildi. Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilmiş hüquqi çərçivənin tətbiqi məqsədilə bir sıra qanunaltı normativ sənədlər qəbul edildi. Qabaqcıl bank-maliyyə institutlarının təsisçiliyi ilə Bakı Fond Birjası yaradılmış və Milli Depozit Mərkəzi yenidən təşkil edildi, müasir fond bazarı iştirakçıları fəaliyyət göstərir.

Bu məqsədlə, hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması; inteqrasiya edilmiş və tam avtomatlaşdırılmış fond bazarı infrastrukturunun formalaşdırılması; tələb və təklifin stimullaşdırılması vasitəsilə kapital bazarı alətlərinin və xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi; ictimaiyyətin, yerli və xarici investorların Azərbaycan maliyyə bazarı haqqında məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi; və nəhayət müasir, qabaqlayıcı və effektiv tənzimləyici rejimin tətbiq edilməsi istiqamətlərində fəaliyyət nəzərdə tutulur. Hazırda, strategiyanın əlaqələndirilmiş və kompleks tədbirlər planının tamamlanması və onun icrası üçün geniş beynəlxalq texniki yardımın cəlb edilməsi prosesləri davam etməkdədir.

Artıq bu gün Bakı regional maliyyə mərkəzidir və onun inkişafı istiqamətində çoxlu addımlar atılır. Bu gün Bakı – təkcə Qafqazda deyil, həm də MDB məkanında ən iri ticarət meydanlarından biridir. Qafqaz regionunun maliyyə axınlarının 80%-dən çoxu Bakının payına düşür. Bununla yanaşı, Bakının BMM kimi inkişafı Azərbaycanda maliyyə xidmətləri sektorunun qanunverici, normativ və vergi tənzimlənməsinin islahatlarını tələb edəcək.

Bakının BMM-ə çevrilməsi üçün zəmin:

- Bakı dünyanın iri ticarət mərkəzindən biridir;
- Bakı artıq beynəlxalq investorlara ölkənin maliyyə bazarına daxil olmaq imkanı verir;
- Bakıda artıq bütün infrastruktur fəaliyyət göstərir və maliyyə bazarı üçün lazım olan bütün şərait,

xidmətlər mövcuddur, məsələ yalnız onların inkişafındadır;

- Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə siyasi əhəmiyyəti, həmçinin ona beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi inam artır;
- Azərbaycan iqtisadi inkişafın və milli maliyyə bazarının təşəkkülünün müsbət dinamikasını qətiyyətlə nümayiş etdirir.

BMM statusu Bakıya xeyli investisiya cəlb etməyə, vergi qoymaya aid olan bazanı artırmağa, iş yerlərinin sayını və keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verə bilər. Xeyli sayda ali təhsil müəssisəsini paytaxtda birləşdirən Bakı üçün bu çox vacib və önəmlidir.

Bundan başqa, BMM fəaliyyəti əmək haqqlarını, yəni insanların həyat səviyyəsini artıraraq yüksək kvalifikasiyalı kadrları cəlb edə biləcəkdir. Bundan başqa, BMM biznes turizmini inkişafına müsbət təsir edəcəkdir.

BMM-nin yaradılması çərçivəsində Azərbaycan Maliyyə bazarının stabilliyinin təmin olunmasına yönəldilmiş makroprudensial tənzimləmə modelinin hazırlamaq tələb olunur.

Azərbaycan maliyyə bazarı tənzimçiyə və bazarın iştirakçılarına bazarın vəziyyəti haqqında adekvat məlumatı təqdim edə biləcək prudensial nəzarət sisteminin yaradılmasına ehtiyac duyur. Bununla bağlı bütün bazara xas olan sistem riskin qiymətləndirilməsi metodikasının (makroiqtisadi səviyyədə prudensial nəzarət), maliyyə bazarının iştirakçılarından alınan məlumatın toplanması və ümumiləşdirilməsi mexanizminin yaradılması üzrə işi davam etdirmək lazımdır.

Eyni zamanda, daxili və xarici investisiyalar sahəsində başqa ölkələrlə münasibətlərin tənzimlənməsinə prosedurlarını hazırlamaq və ən nəhayət, “Bakı – BMM” brendinin işlənilməsi və onun dəyərinin qiymətləndirilməsi və brendin dünyaya miqyasında tanıtımını həyata keçirmək gərqli şərtlərdən biridir. Bakının Beynəlxalq maliyyə mərkəzi (BMM) – Qərb və Şərq, xüsusilə də MDB dövlətlərinin maliyyə bazarları arasında potensial körpü rolunun oynaması üçün biznesin inkişafına əlverişli şərait mövcuddur.

Bakı Beynəlxalq Maliyyə Mərkəzinin formalaşması və inkişafında hüquqi islahatların davamı

Dünya təcrübəsi göstərir ki, həm yeni mövqelə-

rin meydana çıxması, həm də “ənənəvi” dünya və regional maliyyə mərkəzlərinin öz mövqelərini möhkəmləndirməsi məqsədyönlü və yenilikçi dövlət siyasətinin aparılmasının nəticəsidir. Bu işin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- global böhrandan irəli gələn dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın qanunvericilik bazasının maliyyə bazarları hissəsində təkmilləşdirilmənin davamı;

- maliyyə bazarlarının əlaqələndirilmiş tənzimləmə sisteminin formalaşdırılması, banklara, sığorta şirkətlərinə, maliyyə xidmətlərinin provayderlərinə nəzarət edən yaxud ayrı-ayrı tənzimləyicilərin fəaliyyətini əlaqələndirən vahid idarənin yaradılmasının məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi;

- effektiv məhkəmə sisteminin mövcudluğu;

- maliyyə əməliyyatlarına verqiqoyma sahəsində stimullaşdırıcı vergi mühitinin formalaşdırılması;

- milli maliyyə institutlarının (bankların, birjalərin, klirinq təşkilatlarının, depozitarilərin, qeyri-dövlət təqaüd fondlarının, sığorta şirkətlərinin, vasitəçilik strukturlarının) inkişafı, onların etibarlılığının və maliyyə davamlılığının artırılması, investisiya konsultantları institutunun formalaşdırılması, vahid mərkəzi depozitarinin yaradılması məsələlərinin öyrənilməsi, beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş və effektiv fəaliyyət göstərən mərkəzi klirinq evinin təşkili;

- informasiyanın və maliyyə hesabatlarının açıqlanmasının beynəlxalq standartlara uyğun effektiv sisteminin tətbiqi hesabına maliyyə bazarının “şəffallığı”nın artırılması; ;

- korporativ idarəetmə sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi;

- maliyyə bazarında işləmək üçün kadr potensialının yaradılması, orta və ali təhsil sistemləri üçün iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində dövlət təhsil proqramları standartlarının işlənilib hazırlanması;

- Maliyyə alətlərindən istifadə mövzusunda əhali arasında ümumi maliyyə təhsilliliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- beynəlxalq peşəkarlıq səviyyəsi standartlarının ali təhsil sisteminə inteqrasiyası;

- maliyyə xidmətləri sektorunda maliyyə xidmətləri bazarının spesifikasiyasını nəzərə alan və vergilərin toplanmasına və ödənilməsinə effektiv, ədalətli və şüurlu yanaşmanı və vergiodəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi sistemini təmin etmə-

yə imkan verən vergi rəhbərliyi sisteminin yaradılması;

- BMM-in işinə yüksək ixtisaslı, o cümlədən zəruri hallarda əcnəbi işçilərin cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- Azərbaycanın aparıcı xarici iqtisadiyyat partnyorları ilə, ilk növbədə MDB-nin digər iştirakçı-dövlətləri ilə valyuta-maliyyə əməkdaşlığının fəallaşdırılması, hesablaşmalarda manatın istifadəsinin genişləndirilməsi.

Bakı beynəlxalq maliyyə mərkəzinin formalaşması və inkişafında Universitetlərin rolu

Bunun üçün universitetlər aşağıda məsələlər üzərində işləri həyata keçirə bilirlər:

- Bakı şəhərinin infrastrukturunun konkret hədəf göstəricilərinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanması;

- mühasibat uçotunun və hesabatın inkişaf planının beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları əsasında işlənilib hazırlanması, həmçinin hesabatın beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları üzrə tərtib edilməsi, auditori, istifadəsi, nəzarəti və yoxlanılması ilə məşğul olan mütəxəssislərin hazırlanması və onların ixtisasının artırılması;

- BMM maliyyə alətlərinə tətbiq ediləcək verqiqoymanın kompleks modelinin işlənilib hazırlanması;

- Bakı şəhərinin infrastrukturunun inkişafı ilə bağlı olan mövcud dövlət proqramlarının təhlilinin aparılması və Beynəlxalq maliyyə mərkəzinin inkişafının əsas istiqamətləri üzrə əlavə məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması;

- “Bakı -Beynəlxalq maliyyə mərkəzi” mövzularında seminarlar, müzakirələr aparmaq;

- əhali arasında “Bakı – BMM” mövzusunda maliyyə savadlılığının artırılması üzrə işlərin aparılması.

Bundan başqa, Beynəlxalq kapitalın cəlb edilməsi üçün:

- “Beynəlxalq maliyyə mərkəzi – BMM-klaster” maliyyə klasterinin 2025-ci ilədək inkişaf proqramının işlənilib hazırlanması;

- Bakıda İslam maliyyəsi institutlarının məqsədli inkişaf proqramının işlənilib hazırlanması;

- meqapolisdə iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığı qütblərinin, texnologiyaların transferi mərkəzlərinin və s. müəyyən edilməsi və yaradılması, yəni “innovativ iqtisadiyyat”ın yaradılması;

- inkişaf institutları vasitəsilə maliyyələşdir-mə mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- Azərbaycan əmək bazarının top-menecerlər (biznesmenlər, alimlər və s.) üçün cəlbədiciyi-nin artırılması;
- Bakı şəhərində Beynəlxalq maliyyə mərkə-zinin mütəxəssislərinin hazırlanması üçün beynəlxalq tədris proqramlarına inteqrasiya nəzərə alınmaqla tədris proqramlarının şəbəkə modelinin, həmçinin dünya maliyyə bazarlarında təcrübə keçmə sistemlərinin, idarəetmə kadrlarının rotasiyası və kadr ehtiyatı sisteminin təşkil edilməsi;
- Azərbaycanda maliyyə və kredit təşkilatla-rının, əməliyyat standartlarının, xüsusilə tədris-metodika bazasının hazırlanması;
- BMM-nin (risk-menecerin, komplayens kontrollerin, cinayət yolu ilə əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması ilə mübarizə üzrə mütəxəssisin, aktivlərin idarəedicisinin, maliyyə xidmətlərinin satışı üzrə mütəxəssisin və s.) fəaliyyət göstərməsi üçün tələb olunan yeni ixtisasların işlənilib ha-zırlanması və tədris proqramına tətbiq edilməsi;
- fənlərarası tədqiqatların keçirilməsini, Bakı şəhərində Beynəlxalq maliyyə mərkəzinin inkişafının müstəqil qiymətləndirilmələrinin indekslərinin və reytinglərinin hazırlanmasını təmin edəcək BMM-in Analitik mərkəzinin yaradılması;
- interaktiv məlumat mübadiləsi və əsas hadi-

sələrin, göstəricilərin, indikatorların “on-line” rejimdə (KİV, TV, İnternet və s.) monitoring sisteminin yaradılması;

- BMM-in inkişafı məqsədləri üçün biznes-mühit amilinin monitoringi məqsədilə Bakı şəhərində yaşayışın “cəlbədici” indeksinin saxlanması üçün sosioloji tədqiqat mərkəzinin yaradılması tələb olunur.

Nəticə

Beləliklə, global böhrandan irəli gələn dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın qanunvericilik bazasının maliyyə bazarları hissəsində təkmilləşdirilmənin davamı gərəkir. Effektiv məhkəmə sisteminin mövcudluğunu təminatı üçün çalışmaları davam etdirmək lazımdır.

Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi sistemini təmin etməyə imkan verən vergi sistemi sahəsində köklü dəyişiklərə ehtiyac vardır.

Bakı şəhərində Beynəlxalq maliyyə mərkəzinin mütəxəssislərinin hazırlanması üçün beynəlxalq tədris proqramlarına inteqrasiya nəzərə alınmaqla tədris proqramlarının şəbəkə modelinin, həmçinin dünya maliyyə bazarlarında təcrübə keçmə sistemlərinin, idarəetmə kadrlarının rotasiyası və kadr ehtiyatı sisteminin təşkil edilməsinə start vermək gərəkir.

Ədəbiyyat

1. З.Ф. Мамедов. Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: aktual meyllər və dünya təcrübəsi. Bakı: Azər nəşr, 2016. 212 c.
2. З. Мамедов. Алгоритм перехода к сильной экономике: мировой опыт и азербайджанская практика. Baku, UNEC, 2016.
3. Мамедов З.Ф. Проблемы развития исламского банкинга в Азербайджане // Россия и мусульманский мир. Издательство: Институт научной информации по общественным наукам РАН 2013. (Москва). с. 58-60
4. Мəmmədov Z. F. Beynəlxalq valyuta – kredit münasibətləri. Dərslik. Bakı, 2012. – 600
5. Мамедов З.Ф. Проблемы обеспечения финансовой стабильности в Азербайджане // «В поисках утраченного роста». Г. Москва 24-26 ноября 2015 года в Финансовом университете при Правительстве Российской Федерации г. Москва, Ленинградский проспект, 55.
6. Мамедов З.Ф. Архитектура финансового регулирования и надзора: мировой опыт и актуальные тенденции // «Архитектура финансов: антикризисные финансовые стратегии в условиях глобальных перемен» VII Международной научно-практической конференции СПбГФЭУ. 22 апреля 2016 года
7. Мамедов З.Ф. *Современные тенденции в сфере финансового регулирования и надзора: мировой опыт* // III Международный форум финансового университета. 24-26 ноября 2016 года в Финансовом университете при Правительстве Российской Федерации г. Москва, Ленинградский про-

спект, 55.

8. Мамедов З.Ф. Банковский сектор Азербайджана: новые тренды и перспективы // Российский научный журнал (РНЖ) «Экономика и управление». 2020. - Том 26. № 7. С.775-783

Захид Мамедов, Афган Мусаев

**Роль университетов в формировании и обеспечении развития
международного финансового центра Баку
Резюме**

Национальная экономика Азербайджана в настоящее время имеет современную социально-экономическую и физическую инфраструктуру, высокую занятость и международную конкурентоспособность. На основе принятых в Азербайджане законодательно-правовых актов и нормативных документов был создан современный механизм индустрии финансовых услуг, основными участниками которого стали финансово-кредитные учреждения.

Наличие в Азербайджане независимого международного финансового центра будет одним из важных признаков конкурентоспособности его экономики, роста его престижа в мире, важным условием экономического и политического суверенитета. Как и в любом другом регионе мира, перспектива создания нового регионального финансового центра на Южном Кавказе должна рассматриваться только комплексно - в контексте согласования национальных, региональных и глобальных экономических интересов. Одним из обязательных условий является развитие и оценка бренда «МФЦ Баку» и внедрение бренда в глобальном масштабе. Роль университетов в становлении и развитии МФЦ Баку очень важна. Подготовка высококвалифицированных кадров - важное условие существования в Азербайджане независимого международного финансового центра, один из важных признаков конкурентоспособности его экономики, роста его престижа в мире.

Zahid Mamedov, Afgan Musaev

**The role of universities in the formation and
development of the IFC Baku
Summary**

The national economy of Azerbaijan currently has a modern socio-economic and physical infrastructure, high employment and international competitiveness. On the basis of the legislative and legal acts and normative documents adopted in Azerbaijan, a modern mechanism of the financial services industry was created, the main participants of which were financial and credit institutions.

The presence of an independent international financial center in Azerbaijan will be one of the important signs of the competitiveness of its economy, the growth of its prestige in the world, an important condition for economic and political sovereignty. As in any other region of the world, the prospect of creating a new regional financial center in the South Caucasus should be considered only comprehensively - in the context of coordinating national, regional and global economic interests. One of the prerequisites is the development and evaluation of the "IFC Baku" brand and the introduction of the brand on a global scale. The role of universities in the formation and development of the IFC Baku is very important. The training of highly qualified personnel is an important condition for the existence of an independent international financial center in Azerbaijan, one of the important signs of the competitiveness of its economy, the growth of its prestige in the world.

GÜLNAZ RZAYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin

“İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
(gulnazrzayeva@mail.ru)

AYTƏKİN İBRAHİMOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin dekan müavini,

“Konstitusiya hüququ” kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
aytakin_ibrahimli@mail.ru

E-DÖVLƏTDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNFORMASIYA HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

Açar sözlər: e-dövlət, e-idarəetmə, e-hökumət, e-palament, e-məhkəmə, informasiya hüquqları, informasiya təhlükəsizliyi, elektron təhlükəsizlik.

Ключевые слова: электронное государство, электронное правительство, электронный парламент, электронное правительство, электронный суд, информационные права, информационная безопасность, электронная безопасность.

Keywords: e-state, e-governing, e-parliament, e-government, e-court, information rights, information security, e-security.

1.1. Giriş

İnformasiya cəmiyyətində başlanmış olan dəyişiklik və yeniliklər iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni həyata da təsir etmişdir. İdarəetmə sahəsində formalaşan dəyişikliklərin nəticəsi olaraq yeni bir dövlət anlayışı – **e-dövlət modeli** ön plana çəkilməyə başlamışdır. E-dövlətin formalaşması nəticəsində açıq, şəffaf, iştirakçı, rahat, sürətli və təsirli kimi müəyyənədicə xüsusiyyətlərlə dəstəklənən bir dövlət idarəetməsi ənənəvi dövlət idarəetməsinin yerini almağa başlamışdır. Həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə e-idarəetməyə diqqət yetirilməsinin nəticəsidir ki, “e-dövlət” həm anlayış olaraq, həm də tətbiqi baxımından çox sıx nəzərdən keçirilən mövzu olmuş və qısa zaman ərzində bir çox elmi-tədqiqatlarda və ədə-

biyyatlarda araşdırılmışdır.

E-dövlətin formalaşması bir çox ənənəvi yanaşmaların köklü dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, internetin təsiri ilə dünyada real varlıqların virtual “əkizləri” meydana gəlir: ənənəvi təhsil elektron təhsillə, ənənəvi elm elektron elmlə, vətəndaş elektron vətəndaşla, ənənəvi dövlət elektron dövlətlə, ənənəvi komməriya elektron komməriya ilə və s. əvəz olunur. Beləliklə, dünya bu “əkizlərin” vəhdəti nəticəsində bütövləşir, keçmişdən miras qalan natamamlıqlar (problemlər) aradan qalxır. Ona görə də artıq ənənəvi dünyada mövcud olan hüquq və azadlıqlar yeni forma və məzmun almağa başlayır. E-idarəetmədə əsas yeri İKT tutduğunu nəzərə alsaq, informasiya təhlükəsizliyinin və elektron təhlükəsizliyin düzgün təmin olunmaması nəticə etibarilə insan hüquqlarına olan qəsdlərin sayının artmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, e-dövlətin fəaliyyətində bu kimi məqamlara xüsusi diqqət yetirilməlidir.

1.2. İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı aspektindən e-dövlətin üstünlükləri

Müasir dövrün aktual mövzusu olan elektron dövlət quruculuğu dəbdə olan bir layihə olmayıb, insan hüquq və azadlıqlarının təminatının yeni bir forması kimi şərh olunmalıdır. E-dövlət dedikdə, dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri informasiya ilə təmin etməsi və bu inkişafın tamlığını onun təhlükəsizliyini təmin etməsi başa düşülür. Elektron

dövlət dövlət idarəetməsində şəffaflığı təmin etmək məqsədi daşıyır. Elektron dövlət ideyası dövlətin veb-saytlar formalaşdırması ilə reallaşmağa başlayır ki, bununla da dövlət vətəndaşın informasiya hüququnu reallaşdırır, elektron sistemlərdə yerləşdirilmiş informasiyaya görə məsuliyyət daşıyır və kommunikasiya funksiyasını həyata keçirir.

Ədəbiyyatda e-dövlətə bir çox anlayışlar verilmişdir. Riçard Heeks e-dövlətə dövlət orqanlarının fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi olaraq anlayış vermişdir.¹

ABŞ-ın Ümumi mühasib ofisinin müdir müavini D.L.McClure isə e-dövlətlə bağlı fikirlərini belə ifadə etmişdir: e-dövlət vətəndaşla daha rahat və daha səmərəli qarşılıqlı münasibət yaradaraq dövlət və cəmiyyət arasında daha yaxşı münasibət yarada biləcək potensialına malikdir.²

Türk müəllifi M.Yıldız öz məqaləsində e-dövləti dövlətin təşkilatı qurumlarının informasiya və xidmətin təqdim olunmasında və dövlətin demokratik idarəetməsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bacarığının olması kimi izah etmişdir.³

Başqa bir şərhə görə, e-dövlət bütün dövlət xidmətlərinin elektron mühitdə təqdim edildiyi dövlət sistemidir. Bu sistem sayəsində vətəndaşlar bürokratiya ilə üzləşmədən asan və ucuz yolla dövlət xidmətlərindən istifadə edə biləcəklər. E-dövlət dedikdə, yalnız dövlətin bütün proqramlarının elektronlaşdırılması başa düşülməməlidir.⁴

E-dövlət öz fəaliyyəti ilə birlikdə əvvəlcə bu münasibətləri daha sadə hala gətirməklə fəaliyyəti sürətləndirməkdə, maliyyə xərclərini aşağı salmaqla, dövlət idarəetməsində şəffaflıq və keyfiyyət

yətdə ciddi irəliləyiş ortaya çıxarmaqdadır. Bürokratiyanın çoxalması ilə dövlət qurumları öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlər. Vəzifələrin və təqdim olunan xidmətlərin görülməsi üçün lazım olan sənədə əsaslanan işlər həm iş müddətini uzadır, həm də xərcləri, dolayısı ilə dövlətin cari xərclərini artırır. E-dövlətin fəaliyyəti bu maliyyə xərclərini və müddətlərini azaltmaqla təsir imkanlarının və keyfiyyətin artmasına təsir edən müsbət nəticələr ortaya çıxarma imkanına malikdir. Hər növ dövlət xidmətlərinə vətəndaşların əlçatanlığı vətəndaşın dövlətdən razılığına səbəb olur. E-dövlətlə birlikdə bürokratiya böyük ölçüdə azalacaq və istifadəçilər xidməti vasitəsiz olaraq ala biləcək, dövlət xidmətlərində standartlaşma təmin olunacaqdır. E-dövlətin vətəndaş və dövlət üçün *faydalarını* aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:⁵

VƏTƏNDAŞ ÜÇÜN	DÖVLƏT ÜÇÜN
☐ Kiminsə yardımını olmadan informasiya əldə edə bilməsi;	☐ Xarici vasitələrdən asılılığın azalması;
☐ İnformasiya əldə edə bilmə və ondan istifadənin asanlaşması;	☐ Klassik vasitələrdən istifadə edərək informasiya əldə etmənin azalması;
☐ Dövlətlə qarşılıqlı münasibətin qurulmasında irəliləyiş;	☐ İnformasiyanın daha asan və sürətli yolla əldə edilməsi;
☐ Problemlərin sürətlə həlli;	☐ Dövlət xidmətlərində gecikmələrin qarşısının alınması
☐ Vətəndaşların dövlətə inamının artması;	☐ Daha yaxşı xidmətə görə vətəndaş məmnunluğunun artması;
☐ Vətəndaşın idarəetmədə aktiv iştirakı;	☐ Dövlətin daxilə və xaricə sürətli münasibətlər qurması;
☐ İstənilən zaman və məkanda informasiya əldə edə bilmə imkanı.	☐ Dövlət orqanlarının fəaliyyətində yüksəliş.

Beləliklə, e-dövlət bir çox üstünlükləri ilə ənənəvi dövlətdən fərqli olaraq daha asan və rahat realizə formaları təqdim edir:

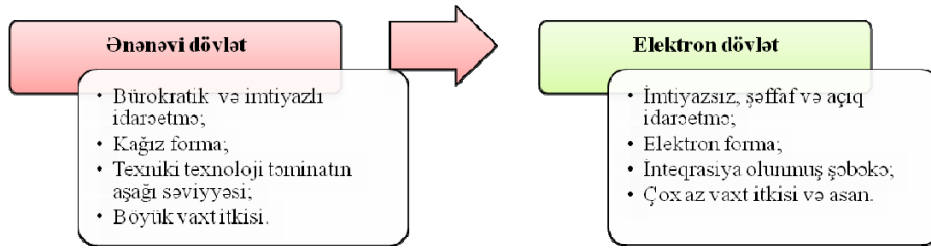
¹ Heeks Richard. Understanding e-Governance for Development. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/NISPAcee/UNPAN015484.pdf>

² McClure D.L. Electronic Government: Federal Initiatives Are Evolving Rapidly. But They Face Significant Challenges. 2000, <https://www.gao.gov/new.items/a200179t.pdf>

³ Yıldız M. Uluslararası Kuruluşların Türkiyenin E-devlet Siyasalarına Etkisi. //Amme İdaresi Dergisi, 2007, 40 (2), s. 39.

⁴ Asma Al-Hashmi. ve Abdul Basit Darem. Understanding Phases of E-government Project. s. 152. https://www.csi-sigegov.org/emerging_pdf/17_152-157.pdf

⁵ Demokan Demirel. E-Devlet ve Dünya Örnekleri, Sayıştay Dergisi, Sayı: 61, 2006, s. 94

E-dövlətdə cəmiyyət dövlət üçün yox, dövlət cəmiyyət üçün fəaliyyət göstərir. Ona görə də dövlət öz informasiya siyasətini vətəndaşların maraqlarını nəzərə almadan həyata keçirərsə, nəticə etibarilə belə bir siyasəti uğursuz hesab etmək olar. Bununla bağlı, Fridrix Nauman Fondunun Şərqi Asiya və Şimali Afrika üzrə regional direktoru Ronald Meynardusun kiberoptimist və kiberpessimist yanaşmaya bölgüsünü qeyd etmək yerinə düşərdi. R.Meynardusa görə, kiberoptimistlər hesab edirlər ki, İKT-nin inkişafı vətəndaş cəmiyyətinə müsbət təsir göstərir. İnformasiya və biliklərin əlyətərliyi nəticə etibarilə vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin bərabər səviyyədə cəmiyyətin bütün sferalarında iştirakını təmin edəcəkdir. İKT-nin tətbiqi demokratik üsürlərin inkişafını da şərtləndirəcəkdir.

Kiberpessimistlər isə tam əksinə çıxış edərək, internetin əks təsirə malik olduğunu söyləyirlər. Onların fikrincə, internet varlılar və kasıblar, siyasi həyatda aktiv iştirak edənlər və etməyənlər arasında uçuruma gətirib çıxaracaqdır. Bu mövqenin tərəfdarları öz şərhələrini statistik göstəricilər əsasında sübut etməyə çalışırlar: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının statistik məlumatına görə, XXI əsrin əvvəllərində 54,3 % amerikalı hər gün internetdən istifadə edirdisə, Afrikada bu rəqəm 0.4 % təşkil edirdi. İnkişaf etmiş dövlətlərin hegemonluğu onda özünü büruzə verir ki, kiberməkanda ingilis dilindən istifadə olunur.⁶ Doğrudur, kiberpessimist mövqenin şərhini inkar etmək olmaz. Həqiqətən, müasir dünyada rəqəmsal bərabərsizlik hökm sürür. Lakin bu bərabərsizlik İKT-nin inkişafının və tətbiqinin nəticəsi deyil. Rəqəmsal bərabərsizliyin özünün səbəbləri qismində ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan fərqlilik və ənənəvi cəmiyyətin sərt, qeyri-obyektiv qanunları çıxış edir. Əksinə, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və İKT-nin tətbiqində

məhz həmin bərabərsizliyin aradan qaldırılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Təsadüfi deyil ki, YUNESKO-nun hesabatlarında bilik cəmiyyətlərinin yaradılması ideyası, eləcə də mədəni irsin və linqvistik müxtəlifliyin qorunub saxlanması ilə bağlı məsələlər məhz İKT-nin tətbiqində bütün insanların bərabər iştirakının təminatına istiqamətlənmişdir. Bununla yanaşı, Prinsiplər Bəyannaməsində nəzərdə tutulan inkişaf məqsədilə İKT-nin tətbiqi üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının və maraqlı tərəflərin birgə iştirakı prinsipi maraqlı tərəflər sırasında vətəndaş cəmiyyətini də tanıyır. Digər tərəfdən isə müasir dövrdə İKT-nin cəmiyyətin inkişafına müsbət təsirini inkar etmək düzgün olmazdı. Əksər hallarda informasiyalaşdırma prosesi vətəndaşların aktivliyinin artırılması ilə nəticələnir. Məsələn, elektron səsvermənin köməyi ilə seçici aktivliyini artırmaq mümkün olur və s.

1.3. E-dövlət modelləri və vətəndaş məmnuyyəti

E-dövlət tək mərhələli sadə bir layihə olaraq tətbiq oluna bilməz. E-dövlət bir neçə mərhələni və inkişaf dövrünü əhatə edən dünyəvi bir fəaliyyətdir. Ədəbiyyatda fərqli inkişaf modellərinə rast gəlmək mümkündür. Bu modellər içərisində ən çox tanınan üç modeli: *Gartner modelini*, *Layne və Lee inkişaf modeli*, *BMT-nin e-dövlətlə bağlı yanaşmasını*, *Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan modeli* tədqiq edək:

Gartnerin 4 mərhələli e-dövlət inkişaf modeli.

Gartner tədqiqat qrupunun aparmış olduğu işdə e-dövlətin inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək və müştəri xidmətlərinin arzu olunan səviyyəyə çatmasını təmin edən yol xəritəsi formalaşdırmaq baxımından e-dövlətin inkişaf dövrünün 4 mərhələdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir.⁷

⁶ The Political Impact of the Internet. By Ronald Meinardus. <http://www.fnf.org.ph/liberalopinion/political-impact-of-the-internet.htm>

⁷ Alshehri, M. ve Drew, S.Implementation of e-Government: Advantages and Challenges.<http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/40620/72631-1.pdf?sequence=1>

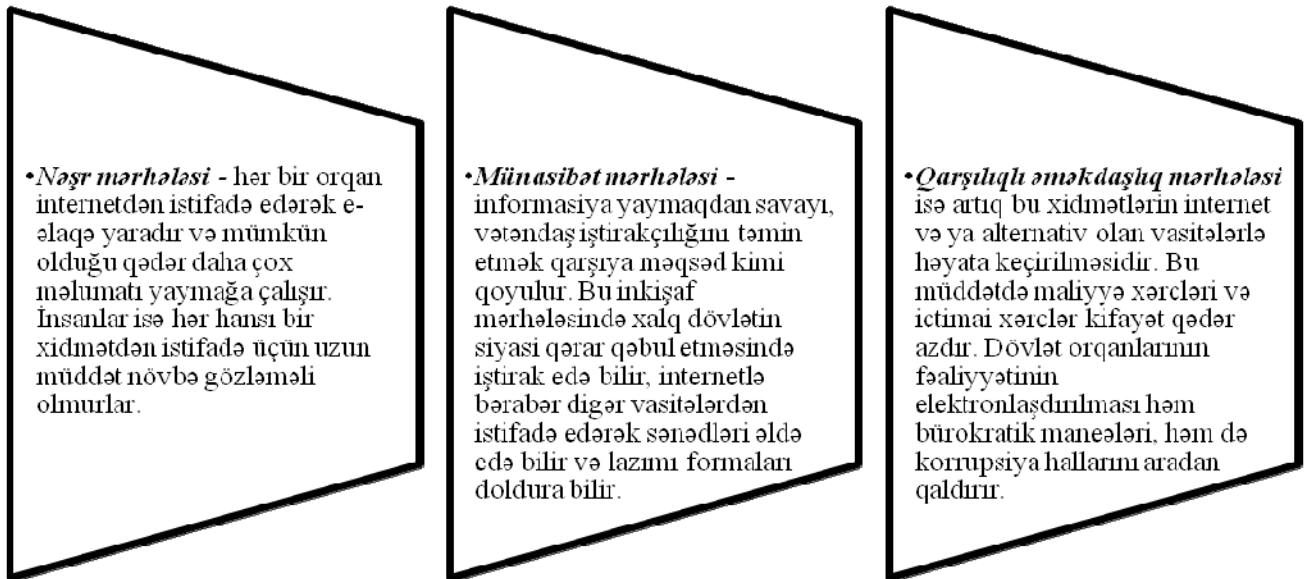
I mərhələ: Mövcudluq. Bu mərhələ sadə informasiya verən bir internet səhifəsi olaraq izah edilməkdədir. Bəzən kağız bukletlərlə eyni xüsusiyyətdə olan fəaliyyət-ləri reallaşdırdığı üçün bu mərhələni “buklet səhifə” də adlandırırlar.

II mərhələ: Qarşılıqlı təsir. Qarşılıqlı təsir dövlət və vətəndaş, müəssisələr və dövlət orqanları arasında sadə münasibətlərin qurulmasını əsas götürməkdədir. Bu mərhələdə tərəflər bir-birinə informasiyanı e-poçt vasitəsilə təqdim edir.

III mərhələ: Fəaliyyət mərhələsi. Fəaliyyət mərhələsi sənədləri yeniləmək üçün ödəniş edilməsi, vergi və ödənişlərin ödənilməsi kimi fəaliyyətlərin internet vasitəsilə həyata keçirilməsini təmin etməkdədir.

IV mərhələ: Çevrilmə. Bu mərhələ idarəetmənin əhatə dairəsinə görə meydana gələn ən yüksək mərhələdir və dövlətin funksiyalarının necə formalaşması və təşkilatlanmasının yenidən kəşf edilməsini əhatə etməkdədir.

Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan inkişaf modeli. Bu model 2002-ci ildə “The e-government Handbook For Developing Countries”də dərc edilmişdir. Dünya Bankı inkişaf etdirdiyi modelin mərhələlərinin bir-birinə bağlı olmadığını və bir mərhələnin başlaya bilməsi üçün daha əvvəlki mərhələnin bitməsinin vacib olmadığını bildirmişdir. Təqdim etdiyi modelin 3 mərhələsinin də anlayış olaraq e-dövlətin məqsədlərinə çatmaq üçün bir yol olduğunu vurğulayan Dünya Bankı mərhələləri və bu mərhələlərin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi izah etmişdir.⁸

⁸ Center for Democracy and Technology. E-Government Handbook. <http://www.infodev.org/infodev-files/resource/InfodevDocuments-16.pdf>

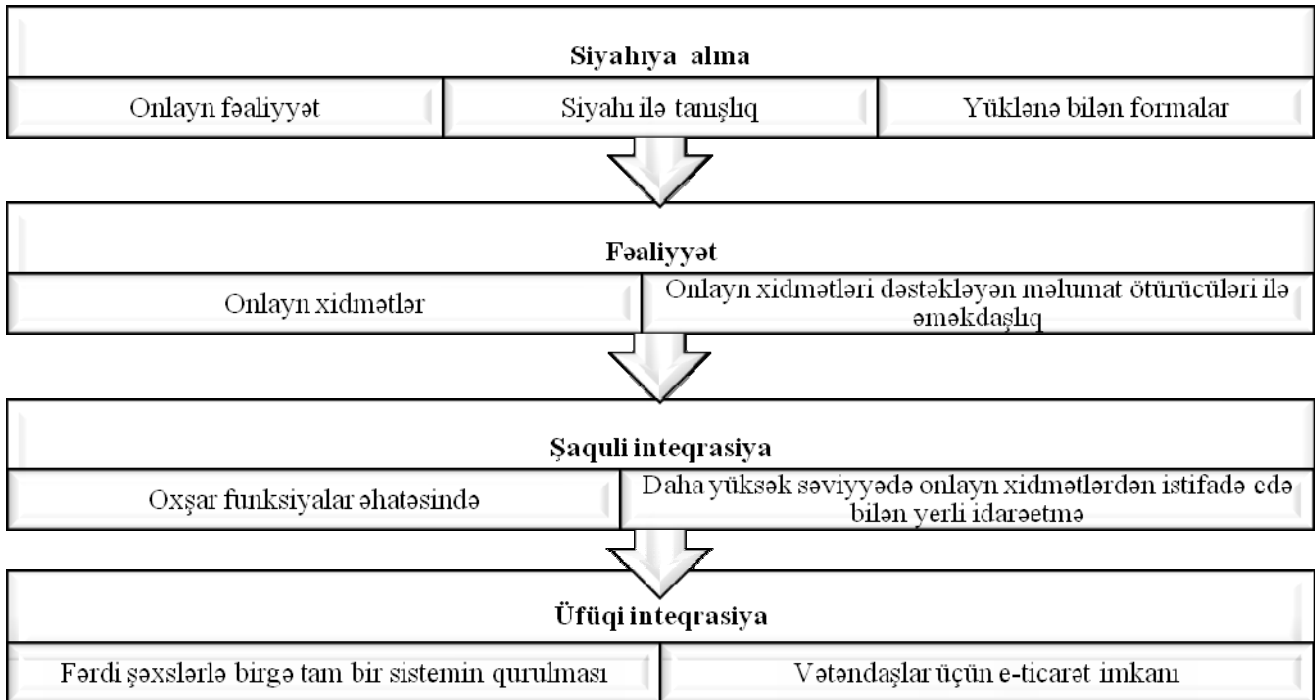

Dünya Bankının yanaşması üzrə e-dövlətin inkişafının son mərhələsində dövlətlər istifadəçilərin onlayn olaraq fəaliyyət göstərə biləcəyi veb-səhifələr yaradırlar ki, bu veb-səhifələr dövlət xidmətləri üçün hər zaman imkan yaradan doğru bir əlaqə vasitəsi təqdim edir. İKT-dən istifadənin vacib tələb kimi qoyulmasına səbəb dövlətlərin ağır və çətin iş şəraitini tənzimləmək istəyi ilə bağlıdır. Çünki bu yolla uzun müddətli qənaət təmin oluna bilər və məhsuldarlıq artırıla bilər. Keçmişdə isə adi şəxsiyyət vəsiqəsini dəyişmək kimi dövlət xidməti üçün saatlarla növbə gözlənilməli olduğundan vətəndaş bürokratiya və korrupsiya halları ilə rastlaşırdı. Bu mərhələdə dövlətin İKT-dən istifadəsi sui-istifadə hallarının, bürokratiyanın,

korrupsiyanın aradan qalxmasına səbəb olur ki, bu da vətəndaşların dövlətə olan inamını artırır.

Dünya Bankının e-dövlətin inkişaf mərhələləri ilə bağlı fəaliyyətinə nümunə kimi Braziliyada ticarət mərkəzlərində olan vətəndaş xidmət köşkləri, Hindistanda əkinçinin cibində daşıya biləcəyi səyyar dövlət kompüterləri, Azərbaycanda ASAN xidməti göstərə bilərik.

Layne və Lee inkişaf modeli. Layne və Lee e-dövləti təkamül fenomeni kimi qəbul edərək, 4 mərhələli inkişaf modeli təqdim etmişlər: *Siyahıya alma, fəaliyyət, şaquli inteqrasiya və üfüqi inteqrasiya*. Bu 4 mərhələ və hər mərhələnin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı şəkildə qısa olaraq izah edilmişdir:

Siyahıya alma mərhələsində fiziki və hüquqi şəxslər özəl sektorun xidmətlərindən internet vasitəsilə istifadə edə bildikləri kimi dövlət xidmətlərindən də eyni şəkildə istifadə etmək istəyirlər. Buna görə də getdikcə bütün vətəndaşlar dövlət məlumatlarını telefon vasitəsilə və ya digər vasitələrdən istifadə edərək pul xərcləməklə deyil, internet vasitəsilə axtarıya verərək axtaracaqlar və onlar bu xidmətlərdən istifadə edə bildikdə ruh düşkünlüyünə məruz qalacaqlar.

Beləliklə də dövlət medianın texnologiyasının imkanlarından istifadə edə bilmək qabiliyyətinə malik olan işçilərin təzyiqi və vətəndaşların gəlir qruplarının tələblərinə uyğun dövlət informasiya sistemini yaratmağa başlayacaqdır. Bu mərhələdə dövlətlər internet mövzusunda yetəri qədər peşəkar olmadıqları üçün kiçik layihələr həyata keçirərək riskləri minimum səviyyəyə endirməyə üstünlük verməkdədirlər. İnternet səhifəsinin mövcudluğu dövlət orqanlarının fə-

liyyəti nöqteyi-nəzərindən də faydalıdır, çünki dövlət qulluqçularının zamanının çoxu vətəndaşlara xidmət və bu xidmətin müddətləri ilə bağlı əsas sualları cavablamağa sərf olunmaqdadır. Dövlətin internet sahifəsinin mövcudluğu sayəsində vətəndaşlar siyasətlə və qanunlarla tanış olmaq imkanına malik olurlar və dövlət xidmətinin dəstəyi üçün hər hansı bir quruma müraciət etməli olduqlarını əvvəlcədən bilirlər. Amma təəssüflər olsun ki, bəzi hallarda vətəndaşlar hələ də növbədə gözləmək kimi mövcud xidmətlərdən istifadə etməkdədirlər.

Fəaliyyət mərhələsində vətəndaşlar lazımı olan sənəd işlərini tamamlamaq üçün dövlət qurumlarına getmək əvəzinə bu fəaliyyətləri internet üzərindən reallaşdırmağa üstünlük verirlər. E-fəaliyyət həm müştərilər, həm də təşkilatlar üçün məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. Bundan başqa hər iki tərəfə vaxta qənaət kimi böyük imkanlar təqdim edir. İkinci mərhələ əsasən həyata keçirilən fəaliyyətlə e-dövlətə keçidin başlanğıcını qoymuş olur.

Şaquli inteqrasiya mərhələsində təqdim edilən xidmətlərdə müddətlərin avtomatlaşdırılması və fərdiləşdirilməsi məsələsinə deyil, dövlət xidmətlərinin başqa müstəvidə (onlayn) təqdim edilməsinə diqqət yetirilir. Dövlətin elektronlaşdırılması, yalnız mövcud dövlət xidmətlərinin internet vasitə

təsilə təqdim edilməsi deyil. Dünyada gedən inkişaf vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarə orqanlarından gözləntilərini də artırır. Burada əsas məsələ şaquli istiqamətdə bütün dövlət orqanlarında e-xidmətin təşkili və bu xidmətdə fasiləsizliyin təmin olunmasıdır.

Üfüqi inteqrasiya mərhələsində vətəndaşların İKT-nin bütün potensialından yararlanma bilməsi üçün geniş imkanlar açılır. Bir çox hallarda vətəndaş birdən çox dövlət xidmətinə ehtiyac duyur. Məsələn, sığınacağa ehtiyacı olan vətəndaş eyni zamanda təhsil, tibbi yardım, qida məsələsində də dövlətin dəstəyinə ehtiyac duyur. Bu problemin öhdəsindən gələ bilmək üçün dövlət orqanları birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Belə ki, şəxsin haqq-qədən yardıma ehtiyacı olmasını ancaq aidiyyəti üzrə dövlət qurumlarının verdiyi arayışa əsasən müəyyən etmək mümkündür. E-dövlətdə fərqli münasibətdə olan informasiya sahibləri bir-biri ilə əlaqə yaradaraq vətəndaşlar haqqında informasiyanı ən yaxşı formada paylaşsınlar və belə qarşılıqlı əlaqə üfüqi inteqrasiyanın bariz nümunəsidir. Məsələn, bir vətəndaş başqa bir şəhərə və ya rayona köçdükdə onun fərdi məlumatları elektron formada yeni yaşayış yerinin sosial xidmət mərkəzlərinə köçürülür və nəticədə şəxs getdiyi ərazidə xidmət göstərilməsi üçün yenidən sənədləşmə aparmaq məcburiyyətində qalmır.

BMT-nin e-dövlətlə bağlı yanaşması. BMT-nin hazırladığı hesabatların birində idarəetmədəki irəliləyişlər məsələsində e-dövləti beş mərhələdə izah etmişdir.⁹

Görünmə: İnformasiyanı və xidmətləri müxtəlif formalarda təqdim edən veb-sahifələrin, saytların yaradılması
Genişlənmiş iştirak (inkışaf): dövlət və özəl sektor üzrə veb-sahifələrin yaradılması nəticəsində informasiyanı elektron formada təqdim olunmasının dinamik inkışafı
İnteraktivlik: Dövlət-vətəndaş münasibətlərində hər iki tərəfin onlayn xidmətlərdən maneəsiz yararlanma imkanları və informasiyanın əlyətərliyinin maksimum səviyyədə təminatı
Qarşılıqlı münasibət: İstifadəçilər onlara təqdim olunan xidmətlərdən xidmət haqqı ödəməklə asanlıqla istifadə edə bilirlər.
İnformasiya şəbəkəsi: Bu mərhələdə dövlət həm vətəndaşlara, həm də özəl sektorun istək və arzularına eyni tərzdə yanaşaraq hər ikisi üçün e-xidmət göstərməkdədir.

⁹United Nations. Global E-Government Survey 2003, pp. 12-14.

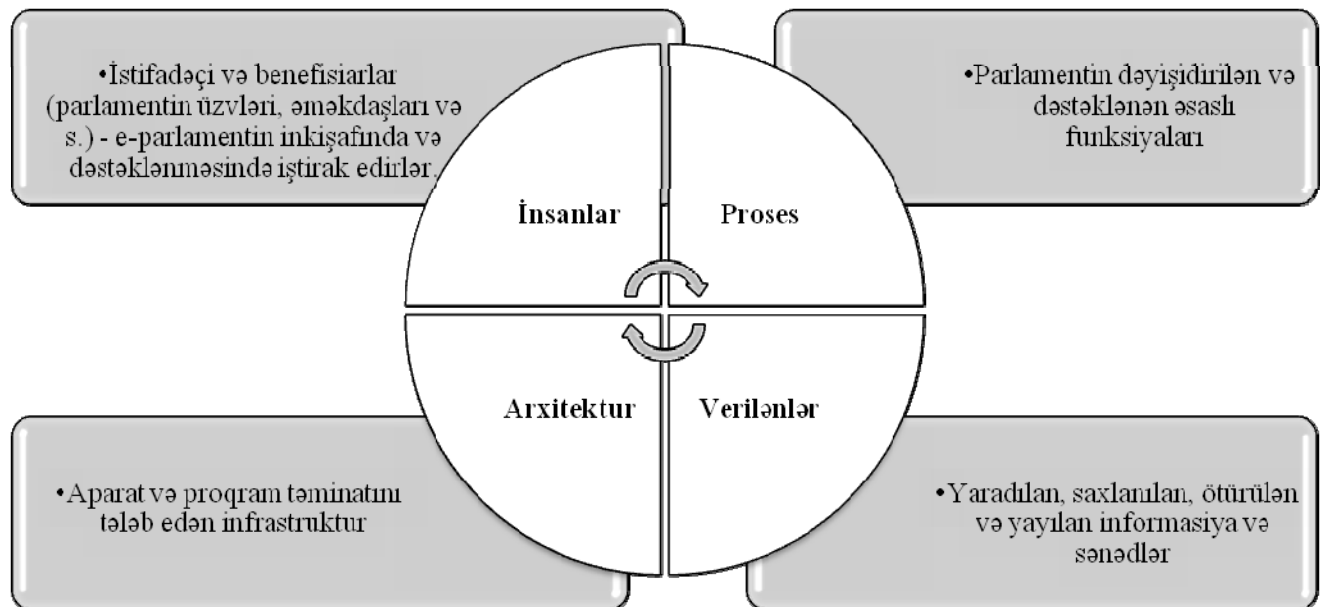

Yuxarıda qeyd olunan modellərdən görüldüyü kimi, e-dövlətin istənilən inkişaf modelində son məqsəd vətəndaş məmnuniyyətinə xidmət edir. Bu da e-dövlətin başlıca üstünlüyü hesab olunur.

1.4. Dövlət hakimiyyətinin qolları üzrə e-idarəçiliyin tətbiqi və əsas hüquq və azadlıqların realizəsi mexanizmləri

Ümumilikdə, dövlətin elektronlaşdırılması onun qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin elektronlaşdırılmasını ehtiva edir. Qanunverici orqanın fəaliyyətinin elektronlaşdırılması **“elektron parlament”** anlayışının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Elektron parlament – vətəndaşların idarəetmədə iştirakının təmin olunması, tələb və təkliflərinin nəzərə alınması zərurəti ilə parlamentin fəaliyyətində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. “World e-Parliament Report 2018” də e-parlamentə analoji anlayış verir. Həmin hesabatla görə, müxtəlif yanaşmalardan irəli gələrək, hesab etmək olar ki, e-parlament İKT-dən istifadə etməklə, daha açıq, şəffaf, vətəndaşların ictimai və siyasi həyatda daha aktiv iştirakını təmin edən qanunverici orqandır.¹⁰ Maraqlı cəhət ondadır ki, bir çox beynəlxalq sənədlərdə “e-parlament” anlayışındakı “e-“ problemlidir: “effective” yoxsa “electronic” olmalıdır? – Əslində, parlamentin elektron dövlət çərçivəsində fəaliyyəti təbii ki, elektronlaşmanı ifadə edir. Lakin eyni zamanda, elektronlaşmış parlament həmçinin effektiv də olmalıdır ki, vətəndaşa xidmət etsin. Bu baxımdan, hesab edirik ki, e-parlament elektron qanunvericilik orqanı mənasında işlədilməlidir.

E-parlament konsepsiyasının dörd əsas komponenti vardır:

¹⁰ World e-Parliament Report 2018. Inter-Parliamentary Union, 2018, p. 18. file:///C:/Users/User/Downloads/eparlament_2018_en_web.pdf

E-parlamentin inkişafının bariz nümunəsi kimi elektron seçkilər qeyd olunmalıdır. Çünki məhz bu yolla dövlət öz vətəndaşlarının aktivlik dərəcə-sini və dövlətin siyasi həyatında iştirakını artırmış olur. Elektron seçki – seçicilərin səsələrinin elektron qaydada bildirməsi nəticəsində sürətli səs sayma imkanına malik olan bir sistemdir. Elektron seçki sisteminin üstünlükləri: Seçici fəallığının yüksək olması; Səsvermə prosesində və səsələrin sayılması zamanı xətaların aradan qalxması; Seçki sistemə inamın artması; Seçicinin yalnız bir namizədə səs verə bilməsi; Etibarsız sayılan səsələrin sayının azalması; Fiziki imkanları və vaxtı məhdud olan seçicilərin daha praktik səs verə bilmələri; Seçim prosesində gizliliyin təmin olunması; Seçkilərdə qanun pozuntularının azaldılması; Nəticələrin daha qısa zaman ərzində müəyyən olunması; Mövcud seçki prosesinə nisbətən daha az insan əməyindən istifadə edilməsi; Maliyyə xərclərinə qənaət edilməsi. Sadalananlar hər biri vətəndaşın hüquqlarının e-idarəçilik çərçivəsində yüksək səviyyədə təmin olunduğunu bir daha təsdiq edir.

Dövlət hakimiyyətinin ikinci qolu olan **“e-hökumət”**in formalaşdırılmasında əsas məqsəd kimi dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərin İKT-dən istifadə etməklə sadələşdirilməsi, şəffaflaşdırılması çıxış edir. Hal-hazırda demək olar ki, əksər dövlətlərdə e-hökumətin elektronlaşdırılması “bir pəncərə prinsipi” əsasında reallaşdırılır. Analoji qayda Azərbaycan Respublikasında da mövcuddur. Belə ki, e-gov.az saytında ayrı-ayrı icra hakimiyyəti orqanları üzrə yaradılmış alt-qruplar üzrə təqdim olunan xidmətlərin siyahısı və eləcə də həmin xidmətə dair ətraflı məlumat əks olunur. Müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, portal yalnız bir istiqaməti deyil, müxtəlif istiqamətlərdə istifadə şərtlərini nəzərdə tutur. Məsələn, “Qurumlar” bölməsinə daxil olmaqla, icra hakimiyyəti orqanları üzrə xidmətləri axtarış etmək olar. Eyni zamanda, vətəndaş üçün axtarışın asanlaşdırılması məqsədilə “Sahələr” bölməsi də yaradılmışdır. Burada isə sahələr üzrə - sosial təminat, təhsil və s. xidmətlərdən istifadə etmək

mümkündür.¹¹

Azərbaycan Respublikasında e-dövlət quruculuğunun təqdirəlayiq xüsusiyyətlərindən ən başlıcası vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının realizəsi üçün şəraitin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Bu, bütün sahələr üzrə hüquq və azadlıqların təminatını əhatə edir. Müxtəlif elektron portallar vasitəsilə vətəndaş hüquqlarını həyata keçirmək üçün hansı orqanlara, hansı formada müraciət etməli olduğu barədə ətraflı məlumat ala bilir. Eyni zamanda bütün bunlar dolayı yolla informasiya hüquqlarını da təmin etmiş olur. Məsələn, “Dövlət Xidmətlərinin Elektron Reyestrinin yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 11 sentyabr tarixli 262 nömrəli Fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik Dövlət xidmətləri ilə bağlı vahid məlumat portalını təqdim edir ki, bu portal dövlət orqanlarının xidmətləri üzrə mərkəzləşdirilmiş məlumat-axtarış bazasını əhatə edir. Həmin məlumat-axtarış bazasına daxil olan vətəndaş hər hansı bir hüququnun reallaşdırılması zamanı qarşıya çıxan bütün suallarının cavabını tapa bilir, eyni zamanda, bu realizə formasının elektron formada təqdim olunub-olunmadığı barədə məlumat əldə edir.¹²

E-dövlət çərçivəsində yaradılan **e-məhkəmə** insan hüquqlarının müdafiəsinin yeni forması hesab olunur ki, onun inkişafı vahid internet portalının yaradılması ilə başlanır. Bu portal vətəndaşlara ali, apellyasiya və birinci instansiya məhkəmələri, onların yurisdiksiyası, baxılan işlər və çıxarılan qərarlar, müraciətə əlavə edilməsi zəruri olan sənədlər, qəbul günləri və s. barədə ətraflı məlumat almaq, iddia ərizələri və digər məhkəmə sənədlərinin nümunələrini əldə etmək, həmçinin onlayn rejimdə müraciət etmək və cavab almaq imkanı yaradır. Həmçinin, vətəndaşların artıq tətbiq edilən onlayn müraciət etmək imkanı ilə yanaşı, qeyd olunan “e-xidmətlər” vasitəsilə məsul ədliyyə işçilərinin qəbuluna yazılması da mümkündür.

¹¹ Elektron Hökumət Portalı. <https://www.e-gov.az/>

¹² Dövlət Xidmətləri Portalı. <http://dxr.az/>

Əksər dövlətlərdə e-məhkəmə sistemi vətəndaşlara məhkəmə işləri barədə məlumatları operativ almaq və məhkəmələrə elektron formada müraciət etmək üçün geniş imkanlar açır. Məsələn, Azərbaycanda hər bir vətəndaş "Elektron Məhkəmə" informasiya sistemində qeydiyyatdan keçməklə "Elektron kabinet" yarada bilər. Elektron kabinet vasitəsilə elektron imza ilə təsdiqlənmiş elektron iddia ərizəsi və digər sənədlər vermək, məhkəmə işinin materialları ilə ətraflı tanış olmaq, təyin olunmuş proseslər barədə SMS, elektron məktub və digər üsullarla xəbər tutmaq, icra icraatının gedişi ilə tanış olmaq, məhkəmə qərarlarını elektron formada hakimin elektron imzası ilə əldə etmək və məhkəmə rüsumlarını onlayn ödəmək kimi imkanlardan istifadə etmək mümkündür.¹³

1.5. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması e-idarəetmənin vacib istiqaməti kimi: E-təhlükəsizlik, yoxsa informasiya təhlükəsizliyi?

İnformasiya təhlükəsizliyi hüquqi aspektdən informasiyanın əlyətərliyinin, tamlığının və konfidensiallığının pozulmasına yönəlmiş təhlükələrin qarşısının alınması məqsədini daşıyır. Mənbələrə görə, ilk dəfə 1988-ci ilin noyabr ayının əvvəlində universitetlər, elmi-tədqiqat institutları və hərbi idarələr də daxil olmaqla, ARPANET-in minlərlə qovşağını sıradan çıxaran ilk kompüter virusu meydana gəldi və böyük itkilərə səbəb oldu. Yaradıcısı – Robert Morrisin adına uyğun olaraq, "Morris soxulcanı" adlandırılan bu virusun vurduğu ziyan təxminən 100 milyon dollar həcmində qiymətləndirilmişdi.¹⁴ "Morris soxulcanı"nın vurduğu ziyan informasiya təhlükəsizliyinin səthi yanaşılmalı bir problem olmadığını bir daha sübut etdi və bununla da informasiya təhlükəsizliyinin təminatı məsələsi bütün dünya üzrə gündəmə gətirildi ki, bunun nəticəsi olaraq, 30 noyabr "Beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi günü" kimi elan

edildi. Artıq demək olar ki, bütün dövlətlərdə bu gün qeyd olunur.

İnternetin global xarakterini nəzərə alsaq, informasiya təhlükəsizliyinin təminatı ilk növbədə milli deyil, beynəlxalq səviyyədə ön plana çəkilməlidir. Məhz ona görə də beynəlxalq səviyyədə global informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə bir sıra proqramlar, layihələr, mexanizmlər işlənib hazırlanmışdır. Onlardan BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 2002-ci il tarixli 57/239 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş "Global kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması" və ona əlavə olan "Global kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər"¹⁵, 22 yanvar 2001-ci il tarixli 55/63 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş "İnformasiya texnologiyalarından cinayətkar məqsədlər üçün sui-istifadə" bəyannaməsi, "Kibercinayətkarlıq haqqında" 23 noyabr 2001-ci il tarixli Budapeşt Konvensiyası və s. beynəlxalq sənədləri misal göstərmək olar.

Elektron təhlükəsizlik isə kompüterlər, şəbəkələr, proqramlar və verilənlərə gözlənilməyən və icazəsiz giriş, onların dəyişdirilməsi və dağıdılmasından mühafizəni nəzərdə tutur. Elektron təhlükəsizlik anlayışı, həmçinin informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyi kimi də ifadə oluna bilər. Göründüyü kimi, elektron təhlükəsizlik əsas etibarilə texniki aspektləri əhatə edir. İnformasiya təhlükəsizliyi isə daha geniş səciyyə daşıyır. Doğrudur, informasiya təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmiş tədbirlərin böyük bir hissəsini texniki-təşkilati tədbirlər təşkil edir. Lakin informasiya təhlükəsizliyi yalnız bu növ tədbirlərin icrası ilə deyil, başqa fəaliyyət istiqamətlərinin də həyata keçirilməsi ilə təmin olunur. Eyni zamanda, bilməliyik ki, bütövlükdə informasiya ilə bağlı təhlükələr elektron vətəndaşın e-xidmətlərdən istifadəsində də çətinlik taradır. Ona görə də e-idarəetmə müstəvisində də informasiya təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır və bu, elektron təhlükəsizliyi də özündə ehtiva edir. Deməli, e-dövlətdə elektron təhlükəsizlik dedikdə, sırf texniki-təşkilati prob-

¹³ "E-Məhkəmə" sistemində "Elektron kabinet" in yaradılması.

<http://www.supremecourt.gov.az/static/view/263>

¹⁴ Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N., Yusifov F.F. Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə dair bəzi konseptual baxışlar. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №2 (4), s. 3.

¹⁵ Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003. <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity>

lemlər nəzərdə tutulur. Sual yaranır: Bəs texniki-təşkilati problem olaraq e-təhlükəsizlik hüquqi aspektdən niyə şərh olunmalıdır? – Çünki məhz bu cür təhlükəsizliyin aşağı səviyyəsi informasiyanın əlyətərliyi, tamlığı və konfidensiallığının pozulmasına səbəb olur və insan hüquq və azadlıqlarının realizəsində problemlər yaranır. Təsadüfi

deyil ki, e-dövlətin yarandığı ilkin mərhələdən bu günə qədərki dövrdə e-təhlükəsizlik mühüm problemlər sırasında qeyd olunur. Məsələn, BMT dövlətlərin e-dövlət quruculuğu zamanı qarşılaşdığı problemləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir:

Təşkilati idarəetmə ilə bağlı problemlər	7/24 saat informasiya yenilənməsi üçün mənbə çatışmazlığı; e-mədəniyyətin olmaması; təşkilati dəstəyin az olması; texnoloji problemlər
İdarəetmə ilə bağlı problemlər	yüksək həcmli İKT-dən istifadənin uğursuzluğu; idarəetmədə İKT-yə inamsızlığın olması; peşə sahiblərinin müxalif yanaşması; yanlış informasiya idarəetməsi; dövlət orqanlarında və özəl sektorda köhnə idarəetmə sistemində inamın güclü olması
Siyasi planın qurulmasında problemlər	strateji planlama və koordinasiya əksikliyi; siyasi rəhbərlərin yoxluğu; yerli idarəetmənin arxa plana keçməsi ilə meydana gələn problemlər

Göründüyü kimi, yuxarıdakı problemlərin əksəriyyəti elektron təhlükəsizliyin təminatının aşağı olmasından irəli gəlir. Həmçinin, BMT-nin e-dövlətlə bağlı müəyyən etdiyi mərhələlilikdə də interaktivlik dördüncü mərhələ kimi qeyd olunur ki, bu, dövlət-vətəndaş münasibətlərində hər iki tərəfin onlayn xidmətlərdən maneəsiz yararlanması imkanları və informasiyanın əlyətərliyinin maksimum səviyyədə təminatını ifadə edir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin beynəlxalq çərçivədə təminatında *Kompüter İnsidentləri üzrə Yardım Komandalarının* (Computer Emergency Response Team, CERT) xüsusi rolu vardır. İlk dəfə 1988-ci ildə ABŞ-da Karneqi-Mellon Universitetində yaradılan bu komanda sonralar bütün dünya ölkələrində də formalaşdırıldı. Hal-hazırda əksər dövlətlərdə belə komandalar fəaliyyət göstərir ki, onların əsas məqsədi bilavasitə informasiya təhlükəsizliyinin təminatından ibarətdir. Bütün bu komandalar Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Milli Mübarizə Mərkəzlərinin Beynəlxalq Birliyində¹⁶ birləşirlər. Həmçinin Azərbaycan Respublikası da bu Birliyin tam hüquqlu üzvüdür və

ölkəmizdə *Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyinin Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzi* yaradılmışdır.

Respublikamızda informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində *Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin* böyük rolu vardır. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında əlaqələndirici qurum olan bu Mərkəz Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı əsasında yaradılmışdır. Mərkəzin fəaliyyətinin üstün cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, burada preventiv fəaliyyət yalnız bir istiqamətdə aparılmır. <https://www.cert.az/> portalını istifadəçilərə təqdim edən Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi həm kibercümlərlə bağlı araşdırmalar aparır, həm də mövcud və yarana biləcək elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanı həyata keçirir, kibertəhlükəsizlik sahəsində istifadəçilərin maarifləndirilməsini təmin edir, elektron təhlükələrin qarşısının alınması istiqamətində, o cümlədən istifadəçilərə qarşı istifadə oluna biləcək proqramlar, texniki

¹⁶ <https://www.cert.org/>

vasitələr barədə təlimatlar hazırlayır, onlara tövsiyələr verir, metodiki dəstəyin göstərilməsini təmin edir. Belə ki, Mərkəzin saytının “Maarifləndirmə” bölməsində müxtəlif istiqamətlərdə metodiki tövsiyələr verilir, “Xəbərdarlıq”¹⁷ bölməsində isə bütün subyektlər üçün xəbərdaredici məlumatlar yerləşdirilir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu cür faydalı məlumatlar əhaliyə heç də tam bəlli deyil. Öz mövqeyimizin təsdiqi kimi Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyinin Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin “Dövlət orqanlarının internet informasiya resurslarından istifadə üzrə 2017-ci ilin Statistikasını” qeyd etmək yerinə düşərdi. Həmin Statistika görə, 2017-ci il üzrə dövlət orqanlarının rəsmi internet resurslarından ən çox müraciət olunan domenlər sırasında informasiya təhlükəsizliyinin təminatı üzrə yaradılmış veb-səhifələrin heç biri yoxdur.¹⁸ Ona görə də belə məlumatların müxtəlif linklər şəklində və ya “daha cəlbedici” xəbər başlıqları altında gündəlik istifadə olunan saytlarda və ya sosial şəbəkələrdə paylaşılması daha məqsəduşundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə respublikamızda elektron sənəd dövriyyəsi üstünlük təşkil etdiyi üçün bu, elektron sənəd mübadiləsi zamanı informasiya təhlükəsizliyinin təminatı problemini gündəmə gətirir. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” 9 mart 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu elektron sənədlərlə bağlı konkret qaydalar müəyyənləşdirir ki, bu da informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Qanunda elektron sənədlərin saxlanması və mühafizəsi üçün imperativ qaydaların müəyyən edilməsi, eləcə də elektron imza ilə bağlı sertifikatlaşdırmanın nəzərdə tutulması mahiyyət etibarilə elektron sənəd dövriyyəsində “informasiya sızma”sının, informasiyanın müxtəlif məqsədlərlə məhvinin və korlanmasının qarşısını alır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, informasiyanın

müəyyən müddətdən sonra əhəmiyyətini itirməsindən irəli gələrək, onun daşıyıcılarının qanuni qaydada məhv edilməsi və ya utilizasiyası da mümkündür. Təsadüfi deyil ki, əvvəlki fəsillərdə informasiya hüququnun predmetini müəyyənləşdirərkən bura informasiyanın utilizasiyası ilə bağlı münasibətlərin də daxil edilməsi təklif olunmuşdur. Bu növ münasibətlər informasiya təhlükəsizliyi baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əksər hallarda elektron tullantıların düzgün qaydada utilizasiya olunmaması məlumat sızmalarına gətirib çıxarır. Ona görə də bu sahədə tədbirlər daha da gücləndirilməlidir. Məsələn burasındadır ki, mövcud qanunvericilik aktlarında informasiyanın məhvi ilə bağlı normalar əsas etibarilə kağız daşıyıcılarda əks olunan məlumatlara şamil edildiyi üçün elektron məlumatların məhv edilməsi ilə bağlı bir çox çətinliklər vardır. Yalnız Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 dekabr 2010-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Fərdi məlumatların informasiya sisteminin dövlət qeydiyyatı ləğv edildikdə, həmin informasiya sistemində olan məlumatların məhv edilməsi Qaydası”nda informasiya sistemində olan elektron fərdi məlumatların məhv edilməsi üsulları nəzərdə tutulmuşdur: elektron informasiya daşıyıcısının mexaniki təsir üsulu ilə məhv edilərək bərpası mümkün olmayan vəziyyətə salınması; elektron informasiya daşıyıcısının bərpası mümkün olmayan qaydada formatlanması; xüsusi proqram təminatı vasitəsilə elektron informasiya daşıyıcısında olan məlumatların bərpası mümkün olmayan qaydada silinməsi. Məhvetmə zamanı mərhələli şəkildə bir neçə üsuldən istifadə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2005-ci il tarixli “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrində kargüzarlığın aparılmasına dair Təlimat”da isə ümumiyyətlə elektron sənədlərlə bağlı məsələlərə toxunulmur, yalnız kağız sənədlərin məhv edilmək üçün ayrılması aktları barədə qeyd olunur. Doğrudur, əldə olunması məhdud olan informasiyalarla bağlı normativ hüquqi aktlarda (məsələn, dövlət sirri haqqında qanunvericilik) ümumilikdə sənədlərin məhvi barədə müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Lakin elektron sənədlərin məhv edilməsi üsullarının

¹⁷ <https://www.cert.az/news/cat23/>

¹⁸ Dövlət orqanlarının internet informasiya resurslarından istifadə üzrə 2017-ci ilin Statistikası. // Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://cert.gov.az/az/news-view/437>

fərqli olmasından irəli gələrək, bununla bağlı normaların “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsinə (Elektron sənədin mühafizəsi) daxil edilməsi daha məqsədəuyğun olar.

Son dövrlərdə informasiya təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində aparılan tədbirlərdən biri də Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tapşırığına uyğun olaraq, “Təhlükəsiz İnternet” xidmətinin yaradılmasıdır. Bu filtrasiya xidməti vasitəsilə bütün yaş kateqoriyasına aid istifadəçilər təhlükəli məzmunlardan qoruna bilərlər. Geniş seçim imkanı təqdim edən xidmət sayəsində valideynlər azyaşlılara psixoloji zərər yetirə biləcək cinayətkarlıq, zorakılıq, irqçilik, diskriminasiya və ekstremizmi təbliğ edən oyun və filmlərin daxil olduğu resurslara nəzarət edə bilirlər. Xidmətə qoşulduqdan sonra təqdim olunmuş siyahıdan təhlükəli hesab edilən kontentləri “qara siyahı”ya daxil edərək, istifadəni məhdudlaşdırmaq mümkündür. Həmçinin istənilən zaman filtri deaktiv edərək, “qara siyahıya” daxil edilən resursu aktivləşdirmək də olar.¹⁹ Bu tip xidmətlərdə məhdudiyət qoyulan veb-səhifələrin siyahısı mütəmadi olaraq yenilənməlidir. Çünki “bədniyyətli” insanların İKT-dən istifadə edərək, müxtəlif qeyri-qanuni əməllər törətməsi istiqamətində aktiv inkişaf müşahidə olunur. Fikrimizcə, Təhlükəsiz İnternet Xidmətlərinin özünün də işləmə mexanizmində problemlər yarana bilər. Birincisi, internet məkanında veb-səhifələr saniyələrlə artmaqdadır. Həmin veb-səhifələrin operativ aşkar olunması bir qədər çətin ola bilər. İkincisi isə virusların və digər ziyanverici proqramların yalnız həmin veb-səhifələr vasitəsilə deyil, adi çatlaşma vasitəsilə də ötürülməsi mümkündür. Daha çox azyaşlıların mənfi xarakterli saytlara girişinə məhdudiyət qoyan belə xidmətlər sadəcə onların “təhlükəli hesab edilən” istiqamətlərdən uzaqlaşdırılması məqsədi daşıyır. Lakin “Qadağan olunmuş əməl daha cəlbədicidir” deyimini, eləcə də azyaşlıların və yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onların internet şəbəkəsinə qoşulmuş digər kompüterlərdən məhz həmin qa-

dağan olunmuş saytlara daxil olmasını istisna etmək mümkün deyil. Hesab edirik ki, bununla əlaqədar kompüter insidentləri ilə mübarizə aparın orqanların işinin gücləndirilməsi daha məqsədyönlü hesab edilə bilər.

Həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında biometrik informasiya texnologiyaları da böyük imkanlara malikdir. Təcrübədən məlumdur ki, informasiya-kommunikasiya sistemlərində, xüsusən də internet mühitində baş verən cinayətlərin, qeyri-etik davranışın əsas səbəblərindən biri istifadəçilərin zəruri hallarda identifikasiyası mexanizmlərinin mükəmməl olmamasıdır. 2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da baş verən terror hadisəsindən sonra BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası insanların onlara məxsus biometrik məlumatlara əsasən identifikasiyasının həyata keçirilməsi, yeni nəsil sənədlərin tətbiqi haqqında qətnamə qəbul etmişdir. Hal-hazırda bir sıra dövlətlərdə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı və digər qurumlar tərəfindən qəbul edilmiş yeni standartlara, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq, biometrik texnologiyaları nəzərdə tutan elektron pasportların istehsalı və tətbiqi, biometrik identifikasiya sistemlərindən sərhədkeçmə nəzarətində və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, ictimai asayişin mühafizəsində istifadəsi təşkil edilmişdir. İdarələrarası və dövlətlərarası informasiya sistemləri yaradılmış, müəyyən təcrübə toplanmış, müvafiq proqram-texniki vasitələrin istehsalçıları arasında ixtisaslaşma və rəqabət güclənmişdir. Bu sahədə konkret layihələrin icrasına, müvafiq blankların və proqram-texniki vasitələrin istehsalına başlanılmışdır. Biometrik texnologiyaların tətbiqi pasport-viza və şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədlərin mühafizə dərəcəsinin və şəxsin başqa fərdi məlumatlarla sənəd almasına nəzarətin gücləndirilməsini, kritik infrastrukturun və digər obyektlərin mühafizə rejiminin təkmilləşdirilməsini, identifikasiya işlərinin dəqiqliyini və müxtəlif informasiya resurslarında şəxs barədə fərdi məlumatların kompleks əlaqələndirilməsini təmin edir.

¹⁹ <https://www.cert.az/news/2017/mavi-balina-adli-oyunla-bagli>

Hesab etmək olar ki, yaxın gələcəkdə onlayn biometrik servislərin tətbiqi cəmiyyətin təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə təmin olunması üçün geniş imkanlar yaradacaqdır.

1.6. Elektron (rəqəmsal) bərabərsizliyin aradan qaldırılması informasiya təhlükəsizliyinin təminatına yol açır

Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı və informasiyanın cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrildiyi bir şəraitdə aktual tədqiqat obyektlərindən biri də **“rəqəmsal bərabərsizlik”** (digital divide) hesab edilir. Müxtəlif mənbələrdə “informasiya bərabərsizliyi”, “rəqəmsal bərabərsizlik”, “rəqəmsal fərqlilik”, “rəqəmsal parçalanma”, “elektron uçurum” və s. kimi anlayışlardan istifadə olunur ki, bunlar hamısı mahiyyət etibarilə eyni mənə kəsb edir. İlkin dövrlərdə daha çox “informasiya uçurumu” və “informasiya bərabərsizliyi” ifadələrinə rast gəlinirdisə, son dövrlərdə “rəqəmsal fərqlilik” və ya “rəqəmsal bərabərsizlik” terminlərinə müraciət edilir. Nədir rəqəmsal bərabərsizlik və onu hansı amillər şərtləndirir? – Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinə əsaslanaraq, bu anlayışı geniş (qlobal) və dar (lokal) mənada şərh etmək olar. Bəyannamənin 10-cu maddəsində iştirakçı dövlətlər tam şəkildə qəbul edirlər ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərin öz daxilində informasiya texnologiyaları sahəsində inqilabın üstünlükləri bərabər səviyyədə paylanmamışdır. Məhz belə qeyri-bərabər paylanma informasiya cəmiyyətində rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirir. Deməli, “Kim informasiyaya malikdirsə, dünyaya malikdir” məşhur deyimi hələ də öz qüvvəsini itirməmişdir. Çünki İKT-nin inkişaf tempi yüksək olan dövlətlərdə informasiyanın axtarışı, əldə olunması, yayılması və ötürülməsi daha asan və operativ həyata keçirilir ki, belə olan təqdirdə relevant informasiyaya çıxış zamanı problem yaranmır. Analoji hal cəmiyyətin üzvləri arasında da mövcuddur. Informasiya mədəniyyətinə malik olan şəxslər digərlərinə nisbətən İKT-nin imkanlarından geniş şəkildə yararlanırlar və bu yolla cəmiyyətin həyatında aktiv iştirak edə bilirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal informasiya cəmiyyətinin qurulmasında əsas vəzifə insan hü-

quq və azadlıqlarının qorunması və təminatıdır. Belə vəzifə hər kəsin informasiya və biliklərin yaradılması, əldə olunması, istehsalı, ötürülməsi və yayılmasında yaxından iştirak etdiyi halda realizə olunmuş sayıla bilər. Digər tərəfdən isə, hamı üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin başlıca inkişaf istiqaməti informasiya, ideya və biliklərin əlyətərliyinin və hər kəsin həmin sahədə öz töhfəsini vermə imkanına malik olmasının təminatından ibarətdir. Problemin hər iki tərəfi rəqəmsal bərabərsizliyin qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafında başlıca maneə olduğunu və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlərin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, rəqəmsal bərabərsizlik – həm cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, həm də dünya dövlətləri arasında müxtəlif meyarlardan (amillərdən) asılı olaraq informasiyaya çıxış, eləcə də İKT-dən istifadə zamanı yaranan fərqlilikdir. Informasiyaya çıxışın əsas vasitəsi olan internet qlobal informasiya cəmiyyətinin ən mühüm atributu və əsas təkanverici qüvvəsidir. Bu baxımdan, internetə çıxış imkanlarının məhdud olması rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən vacib meyar rolunu oynayır. Dünya internet istifadəçilərinin regionlar üzrə sayını və nisbətini əks etdirən 25 mart 2018-ci ilə olan son Statistik Məlumatda²⁰ da rəqəmsal fərqi səviyyəsinin yüksək olduğunu müşahidə edə bilərik. Avropa (16.8%) və Şimali Amerika (8.2%) dünya əhəlisinin çox az hissəsini əhatə etməsinə baxmayaraq, ən yüksək inkişaf tempi ilə xarakterizə olunur (Avropa – 85.2% və Şimali Amerika – 95.0%). Asiya və Afrika dövlətləri isə əksinə, internet istifadəçilərinin sayına görə daha aşağı pillələri tuturlar. Bu dünya üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin hələ də mövcudluğunu bir daha təsdiq edir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünyada mövcud olan rəqəmsal bərabərsizlik e-idarəetmədə də e-təhlükələrin formalaşmasını şərtləndirir. Bu da mövcud tələblərə uyğun yeni trendlərin işlənilməsinə tələb edir. Belə ki, hal-hazırda informasiya hücumlarının məqsədi dəyişdiyi (müxtəlif konfidensial məlumatların əldə olunması) üçün artıq

²⁰ <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

“informasiya təhlükəsizliyi”nə dair fərqli yanaşma formalaşmışdır. Ona görə cari dövrdə kompüter şəbəkə və sistemlərinin təhlükəsizliyi ilə yanaşı, ötürülən informasiyanın mühafizəsi də mütləq şəkildə təmin olunmalıdır. Bütün bunlar yeni təhlükəsizlik trendlərinin²¹ meydana gəlməsinə səbəb olur. Qeyd etməliyik ki, hər bir inkişaf trendi öz daxilində digər inkişaf trendini formalaşdırır və bu da nəticə etibarilə uyğun təhlükəsizlik trendinin yaradılmasını şərtləndirir. Məsələn, portativ və fərdi mobil qurğuların yaradılması infrastruktur inkişaf trendi olaraq, tətbiq və istifadə trendlərini artırmışdır. Hər bir mobil qurğu da kibercümlər üçün yeni imkan yaradır. Ona görə bunun qarşısının alınması üçün mobil qurğularda kibercümlərin qarşısını ala biləcək yeni proqram və digər təhlükəsizlik tədbirləri planlaşdırılır və həyata keçirilir.

1.7. Nəticə

Dövlətin elektronlaşdırılması onun qanunverici (e-parlament), icraedici (e-hökumət) və məhkəmə (e-məhkəmə) hakimiyyətinin elektronlaşdırılmasını ehtiva edir. E-parlamentlə bağlı diqqəti çəkən məqam onun anlayışında yer alan “e-“ ilə bağlıdır: Bu işarə “effective” yoxsa “electronic” mənasını nəzərdə tutur? – Fikrimizcə, parlamentin elektron dövlət çərçivəsində fəaliyyəti təbii ki, elektronlaşmanı ifadə edir. Ona görə də e-parlament elektron qanunvericilik orqanı mənasında işlədilməlidir.

E-dövlətin ən çox inkişaf edən istiqaməti icraedici orqanın elektronlaşdırılmasında özünü biruzə verir. Müxtəlif saytlar vasitəsilə vətəndaşa təqdim olunan elektron xidmətlər onun hüquq və azadlıqlarını sərbəst və maneəsiz reallaşdırması üçün geniş imkanlar açır. Lakin üstün cəhətlərlə yanaşı, bu sistemdə də bəzi problemlər mövcuddur. Məsələn, Elektron Hökumət Portalından qeydiyyatdan keçmək üçün şəxsin adına mobil nömrənin olması və şəxsiyyətini eyniləşdirməyə əsas verən sənədlərin olması əsas şərtidir. Məsələ bura-

sındadır ki, qeydiyyat üçün ən azı üç əsas sənədin mövcudluğu tələb olunur. Fikrimizcə, bu tələblərin sayının azaldılması daha məqsədəuyğundur. Çünki bir çox vətəndaşlarda xarici pasport, DSMF kartı və ya sürücülük vəsiqəsi olmur. Ona görə də sistemdə qeydiyyatdan keçmək üçün yalnız mobil nömrə və şəxsiyyət vəsiqəsinin tələb kimi qoyulması daha yetərli ola bilər. Bu yolla təqdim olunan elektron xidmətdən istifadə daha asan və əlyətər olacaqdır.

Elektron informasiya sistemlərində olan hər hansı bir boşluq və ya çatışmazlıq nəticə etibarilə bütün məlumatların məhvinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi dövlətin informasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi ön plana çəkilməlidir. İnformasiya təhlükəsizliyi elektron təhlükəsizlikdən daha geniş anlayış olduğu üçün e-idarəetmədə elektron təhlükəsizliyin təminatı informasiyanın tamlığının, əlyətərliyinin və konfidensiallığının təmin olunmasına xidmət edir. Ona görə də e-dövlətin yaratdığı imkanlardan istifadə edən sadə vətəndaş əmin olmalıdır ki, onun hüquq və azadlıqları qorunur və o, cinayətə qarşı qəsdlərə məruz qalmayacaq. Məhz bu səbəbdən, kibercinayətlərlə mübarizə gücləndirilməli, spamlar və kibertəhlükəsizliklə bağlı məsələlər beynəlxalq və milli səviyyədə araşdırılmalıdır. E-dövlətin fəaliyyətində mövcud elektron problemləri yaradan həm daxili (sistem özündə olan), həm də xarici (sistemə xaricdən müdaxilələr) faktorların qarşısı alınmalı, informasiyanın tamlığı, əlyətərliyi və konfidensiallığı qorunmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanların əsasında belə qənaətə gələ bilərik ki, e-dövlətin formalaşdırılması zamanı meydana çıxan problemlərin aradan qaldırılması ikitərəfli inkişaf edərək həm əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edəcək, həm də hər bir vətəndaşı cəmiyyətin aktiv üzvünə çevirəcəkdir ki, informasiya cəmiyyətinin də ən vacib şərti budur.

²¹ **Təhlükəsizlik trendləri** dedikdə, zaman keçdikcə kompüter şəbəkələrinin infrastruktur, tətbiqi və istifadə sahəsində baş verən inkişaf nəticəsində təhlükəsizliklə bağlı baş verən dəyişikliklər (yeni boşluqların, təhdidlərin, hücum növlərinin yaranması) nəzərdə tutulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. Alshehri, M. ve Drew, S. Implementation of e-Government: Advantages and Challenges. <http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/40620/72631-1.pdf?sequence=1>
3. Asma Al-Hashmi. ve Abdul Basit Darem. Understanding Phases of E-government Project. s. 152. https://www.csi-sigegov.org/emerging_pdf/17_152-157.pdf
4. Center for Democracy and Technology. E-Government Handbook. <http://www.infodev.org/infodev-files/resource/InfodevDocuments-16.pdf>
5. Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003. <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity>
6. Demokan Demirel. E-Devlet ve Dünya Örnekleri, Sayıştay Dergisi, Sayı: 61, 2006, s. 94
7. E-government portal. <https://www.e-gov.az/>
8. Heeks Richard. Understanding e-Governance for Development. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/NISPAce/UNPAN015484.pdf>
9. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
10. <https://www.cert.az/news/cat23/>
11. <https://www.cert.org/>
12. McClure D.L. Electronic Government: Federal Initiatives Are Evolving Rapidly. But They Face Significant Challenges. 2000, <https://www.gao.gov/new.items/a200179t.pdf>
13. Official website of the Computer Emergency Response Center. <https://cert.gov.az/az/news-view/437>
14. Portal of public services. <http://dxr.az/>
15. The Political Impact of the Internet. By Ronald Meinardus. <http://www.fnf.org.ph/liberalopinion/political-impact-of-the-internet.htm>
16. United Nations. Global E-Government Survey 2003, pp. 12-14.
17. World e-Parliament Report 2018. Inter-Parliamentary Union, 2018, p. 18. file:///C:/Users/User/Downloads/eparlement_2018_en_web.pdf
18. Yıldız M. Uluslararası Kuruluşların Türkiyenin E-devlet Siyasalarına Etkisi. //Amme İdaresi Dergisi, 2007, 40 (2), s. 39.

Gulnaz Rzayeva, Aytakin İbrahimova

**Organization of information security in e-state and
protection of human rights**

Abstract

As a concept, it is directed to improving the efficiency of the activity of the state institutions and improving the living standards of citizens. Formation of the e-state determines the pace of development of human rights and freedoms in accordance with the requirements of the time, among which the rights of information are of particular importance. However, in a situation where the completeness, accessibility and confidentiality of information is not fully ensured, there are obstacles to the realization of information rights. Therefore, the organization of information security is one of the means of guaranteeing information rights. In the article the legal, theoretical and technical approaches to information security in various models of e-government, the importance of e-governance from the human rights aspect were analyzed in detail, suggestions and recommendations were put forward.

Гульназ Рзаева, Айтекин Ибрагимова

**Информационная безопасность в электронном государстве и
защита информационных прав
Резюме**

Как концепция, электронное государство направлена на повышение эффективности функционирования государственных институтов и повышение уровня жизни граждан. Формирование электронного государства определяет темпы развития прав и свобод человека в соответствии с требованиями времени, среди которых права на информацию имеют особое значение. Однако в ситуации, когда полнота, доступность и конфиденциальность информации не обеспечиваются полностью, существуют препятствия для реализации прав на информацию. Поэтому организация информационной безопасности является одним из средств обеспечения прав на информацию. В статье подробно рассматриваются правовые, теоретические и технические подходы к информационной безопасности в различных моделях электронного правительства, важность электронного управления с точки зрения прав человека, а также меры по противодействию информационным угрозам.

**RASİM HƏŞİMOV,
NİGAR CƏBRAYILOVA**
Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: rasim68az@aztu.edu.az
Telefon: +994 (50) 3977375

XAOSUN RABİTƏ XƏTLƏRİ ÜZƏRİNDƏ MƏLUMAT ÖTÜRÜLMƏSİ VƏ KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: xaos, modulyator, şəbəkə, sinxronlaşma, ötürücü, qəbuledici, kanal.

Keywords: chaos, modulator, network, synchronization, transmitter, receiver, channel.

Ключевые слова: хаос, модулятор, сеть, синхронизация, передатчик, приемник, канал.

Müasir rabitə sistemlərində, məlumat daşıyıcısı olaraq harmonik dalğalanma istifadə olunur. Ötürücüdəki informasiya siqnalı bu dalğalanmaları amplituda, tezliyə və ya faza görə modulyasiya edir və qəbuledicidəki məlumatlar əks əməliyyat - demodulyasiya ilə çıxarılır. İnformasiya ya formalaşan harmonik dalğalanmaları modulyasiya etməklə və ya işlədiyi müddətdə generatorun parametrlərini idarə etməklə yüklənir.

Eynilə, xaos siqnalın modulyasiyasını da yaratmaq olar. Harmonik dalğalanmalar yalnız üç nəzərə alınmış xüsusiyyətə malikdir (amplitud, faza və tezlik). Xaos dalğalanmalar vəziyyətində, xaos mənbəyinin 1-ci hissəsinin parametrlərindəki kiçik dəyişikliklər də qurğularla sabitlənə bilən dalğalanmanın təbiətində dəyişikliklərə səbəb olur. Bu o deməkdir ki, xaos mənbələrinin dəyişən hissələrin parametrləri informasiya siqnalının xaos bir daşıyıcısına (modulyasiya sxemləri) daxil etməsi üçün böyük bir sxem dəstinə malikdir. Bundan əlavə, xaos əsas etibarilə geniş tezlik diapazonuna malikdir, başqa sözlə, genişzolaqlı siqnallara aiddir, radiotexnika sahəsindəki dalğalanmalarla müqayisədə daha böyük məlumat tutumu ilə əlaqələndirilir. Geniş bir daşıyıcı tezlik diapazonu, məlumatın ötürülmə sürətini artırmaqla yanaşı, sistemin narahatedici amillərə qarşı müqavimətini artırmağa imkan verir.

Xaos əsaslı genişzolaqlı və ultra genişzolaqlı rabitə sistemləri, aparatın həyata keçirilməsinin sadəliyi, enerji səmərəliliyi və məlumat ötürmə sürəti kimi geniş müəyyən xüsusiyyətlərə malik klassik sistemlərdən potensial üstünlüklərə malikdir. Xaos siqnallar, rabitə sistemi ilə ötürülən informasiyanın bir sıra genişləndirmə diapazonundan istifadə etmədən, başqa sözlə informasiyanın və ötürülən siqnalların tezliyi üst-üstə düşdükdə maskalanmasına xidmət edə bilər.

Bu səbəblərin birləşməsi, xaos rabitə sistemlərində aktiv araşdırmalara təkan verdi. Hal-hazırda, məlumat siqnallarının çeşidini genişləndirmək, ənənəvi olaraq ötürücü və qəbuledici qurğuların arxitekturasında bir neçə yanaşma təklif edilmişdir.

Bu istiqamətdəki son fikirlərdən biri birbaşa xaos sxemləridir. Birbaşa xaos sxemində informasiya xaos siqnal kimi verilir. İnformasiya ötürücünün xüsusiyyətlərini modulyasiya etməklə və ya generasiyadan sonra xaos bir mühitdə üst-üstə düşməklə daxil edilir. Buna görə, xaos bir siqnalın bir informasiya siqnalının çıxarılması yüksək və ya ultra yüksək tezliklərin olduğu bölgədə də aparılır. Hesablamalar genişzolaqlı və ultra geniş birbaşa xaos rabitə sistemlərinin saniyədə 10 Mbit/saniyədən bir neçə gigabaytadək məlumat ötürmə sürətini təmin etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirir.

Rabitə sxemlərində xaos, məlumatın daşıyıcısı, məlumatın yeni bir görünüşə çevrilməsini təmin edən dinamik bir proses kimi istifadə edilə bilər. Xaos köməyi ilə ötürücüdə siqnal bir görünüşdən digərinə modifikasiya edən qurğuya xaos koder deyilir. Onun köməyi ilə məlumat elə bir şəkildə dəyişdirilə bilər ki, kənar müşahidəçi üçün daxil olmaq çətin olar, eyni zamanda qəbuledici tərə-

fində xüsusi dinamik sistem - xaotik dekoder ilkin formasına qaytarılacaqdır.

Xaotik kodlaşdırmanın köməyi ilə böyük bir açıq istifadəçi qrupları - alt sahələri yaratmaqla ümumi bir məlumat yerini əsaslı şəkildə yenidən təşkil etmək mümkündür. Hər bir qrupun özündə "ünsiyyət dili" tətbiq olunur. Qaydalar, protokollar bütün iştirakçılar üçün ümumi olan vasitələrdir. Bu "dili" öyrənmək və cəmiyyətin üzvü olmaq istəyənlər üçün nisbətən adi çıxış vasitələri mövcuddur. Eyni zamanda, oxşar bir mübadilədə kənar müşahidəçilərin rolu çətin olacaq. Beləliklə, xaotik kodlaşdırma ümumi informasiya məkanının quruluşu vasitəsi kimi xidmət edə bilər.

Eyni şəkildə bir çox istifadəçiyə məlumat əldə etməyi təşkil edə bilərsiniz. Qlobal Veb şəbəkələrin və magistrat informasiya axınlarının mövcudluğu, məlumatların bir kanal vasitəsilə keçməsinə təmin edən ümumi protokolların mövcudluğunu nəzərdə tutur. Lakin müəyyən iştirakçı qruplarında (məsələn, korporativ şəbəkələr daxilində) "yad" iştirakçılara giriş imkanı vermədən müəyyən istehlakçılara məlumat çatdırmaq imkanı

mövcuddür. Xaotik kodlaşdırma üsulları bu cür virtual korporativ şəbəkələrin təşkili üçün əlverişli bir vasitədir. Bundan əlavə, onlardan klassik kriptografiya sahəsinə keçərək müəyyən bir məxfilik səviyyəsini təmin etmək üçün istifadə edilə bilər.

Sonda, xaotik şifrələmənin başqa bir funksiyası elektron ticarətinin inkişafı və İnternetdə müəlif hüquqlarının çətinləşməsi ilə əlaqədar çox aktualdır. Xüsusilə, bu, multimedia məhsulları şəbəkəsi (musiqi, video, rəqəmsal foto və s.) vasitəsilə həyata keçirilməsinə aiddir. Xaos əsasında müəlif hüquqlarını və əqli mülkiyyət hüquqlarını qorumaq üçün belə bir üsul təqdim etmək mümkündür. Məsələn, xaosla kodlanan musiqi parçaları şəbəkədə heç bir məhdudiyət qoyulmadan paylanacaq ki, hər istifadəçi onlardan istifadə edə bilsin. Ancaq xüsusi dekoder olmadan qulaq asanda səs keyfiyyəti aşağı olacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, xaotik kodlaşdırmanın yuxarıda sadalanan funksiyaları müasir informasiya işlənmələrində onun həyata keçirilməsinin potensial imkanlarını azaltmır.

Ədəbiyyat

1. Z.Ə.Cəfərov. İnformasiya mühafizəsi üsulları və vasitələri. Dərslük, 305 səh. Bakı, Az.TU, 2010
2. Z.Ə.Cəfərov. İnformasiya təhlükəsizliyinin təşkilatı-huquqi təminatı. Dərs vəsaiti, 480 səh. Bakı, Az.TU,
3. R.H.Hashimov. Inverse chaos synchronization. Professor-müəllim heyətinin və aspirantların 51-ci elmi-texniki və tədris metodiki konfransı. Məruzə materialları. I hissə. Bakı AzTU-2004

Rasim Hashimov, Nigar Jabrailova

Perspectives of chaos information on communication lines and use in computer networks

Summary: The article analyzes the transmission of data over a communication line using chaotic synchronization and its use in a computer network. In such transmissions, information is resistant to outside interference.

Расим Гашимов, Нигяр Джабраилова

Перспективы хаоса информации на линиях связи и использовании в компьютерных сетях

Резюме: В статье анализируется передача данных по линии связи с использованием хаотической синхронизации и ее использование в компьютерной сети. В таких передачах информация устойчива к постороннему вмешательству.

**QARA HƏSƏNOV,
RAFAEL ƏHMƏDOV**

Azərbaycan Texniki Universiteti
garahasanov@gmail.com(0503130985),
ahmedovrafael927@gmail.com(0503285876)

ALTERNATİV ELEKTRİK AVADANLIQLARINDA GÖVDƏ VƏ İÇLİKLƏRİN ELEKTROMAQNİTİZMİ

Açar sözlər: maqnit induksiyası, sıfır, əks və düz ardıcılıqlar, səth effekti, elektrodinamiki qüvvələr, öz-özünə sinxronlaşma, ikiqat tezlik.

Ключевые слова: магнитная индукция, нулевое, обратное и прямое составляющее, поверхностный эффект, электродинамические усилия, самосинхронизация, двойная частота.

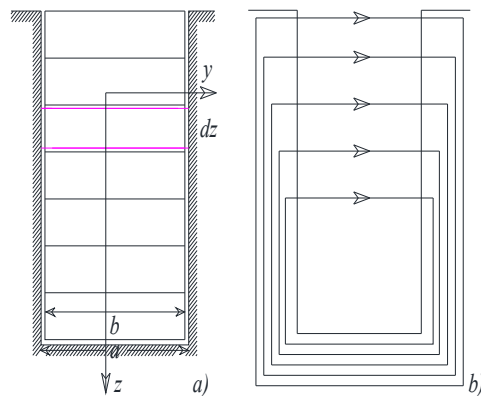
Key words: magnetic induction, zero, reverse and direct components, surface effect, electrodynamic forces, self-synchronization, double frequency.

Maşınların işə salınması. Maşınların, xüsusilə külək və digər alternativ enerji aqreqlarının işə salınmasında gövdənin elektrik və maqnit vəziyyəti sürətlə dəyişir. Xüsusilə maqnit təsirləri bütün gövdəni bürüyür və bir sıra hadisələrə yol açır [1]. Bu məsələ keçid proseslərinə müxtəlif amillərin təsiri və qəzaların analizləri üçün də vacibdir.

Öz-özünə sinxronlaşma ilə ənənəvi sinxron maşının və alternativ asinxron mühərriklərinin şəbəkəyə qoşulmasında stator cərəyanı sıçrayışla artır, şəbəkə gərginliyi isə kəskin azalır. Lakin qısa müddətli olan bu dəyişmələrdə cərəyan və ona uyğun olaraq artan elektrodinamiki qüvvələr generatorun çıxışında qısa qapanma yarandığı halda qiymətlərə nisbətən təhlükəsiz keçir. Bu anda generator təsirlənməmiş olduğu üçün, stator cərəyanı yalnız onun qoşulduğu şəbəkə gərginliyi ilə təyin edilir. Stator dolağının EHQ-si normal rejimin EHQ-dən kiçik, maşının $x_{\Sigma d}$ və $x_{\Sigma q}$ cəm müqavimətləri isə, generatorun x_d və x_q

müqavimətlərindən böyük olur. Müqavimətlərin artma səbəbi alternativ aqreqlara qoşulan şəbəkənin müqavimətləridir. Bundan başqa öz-özünə sinxronlaşma halında sərbəst cərəyanların periodik toplananlarının sönməsi QQ-dan daha sürətli keçir. Çünki öz-özünə sinxronlaşmada rotor boşaldıcı rezistora qapanmış halda olur. Ona görə maşının böyük sürüşmə ilə qoşulduğu halda belə, artan cərəyanların uzunmüddətli təsirləri qorxulu olmur.

Elektrik generatorunun pazlarında yerləşdirilmiş n dolaq sarğısında cərəyan paylanmasına baxaq şəkl. 1. a), b).

Şəkl.1. a) Sarğı naqillərinin pazlarda yerləşməsi, b) maqnit sahəsinin dəyişməsi

Konturda tam cərəyan qanununa aid (punktir qırmızı xətt üzrə) tənlik aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$-\frac{dH}{dz} = \frac{b}{a} \gamma E \quad (1)$$

Maqnit qüvvə xətləri maşının paz səthindən

perpendikulyar çıxdığından maqnit sahə gərginliyinin poladdan keçən qalınlığı üzrə inteqralını nəzərdən atmaq olar. Lakin bəzi gövdə konstruksiyalarında (materiallarında) bu maqnit səpələnməsi nəzərə alınmalıdır. Müstəvi konturda elektromaqnit induksiya qanununu tətbiq edərək elektrik və maqnit sahələri arasındakı bərabərliyi aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\frac{dE}{dz} = -j\omega\mu \dot{H} \quad (2)$$

$$\text{Buradan, } \frac{d^2 H}{dz^2} = \frac{b}{a} \cdot j\omega\mu\gamma \dot{H}$$

və

$$\frac{d^2 E}{dz^2} = \frac{b}{a} \cdot j\omega\mu\gamma \dot{E} \quad (3)$$

Birinci tənliyin həlli aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$H = A \cdot e^{-pz} + B \cdot e^{pz} \quad (4)$$

Burada

$$p^2 = jb\omega \bar{\gamma}\mu/\alpha, p = (1+j)k; k = \sqrt{\frac{\omega\mu\gamma \cdot b}{2 \cdot a}} \quad (5)$$

Pazların içindəki sarğı məftillərinin yuxarı və aşağı səthlərində yaranan maqnit sahə gərginliklərinə əsasən, A və B inteqral sabitlərini $z=0$ və $z=h$ səviyyələrində təyin etmək olar: - $H(0)a = mI$, $H(h)a = (m-1)I$.

$$\begin{aligned} H(0) = A + B = \frac{mI}{a}, H(h) = \\ Ae^{-ph} + be^{ph} = \frac{m-1}{a} \cdot I \end{aligned} \quad (6)$$

(5) tənliyindən (6) tənliyinin I-ni $e^{ph} - a$ vurub, II ilə fərqini yazaraq,

$$\begin{aligned} A(e^{ph} - e^{-ph}) = \frac{I}{a} [me^{ph} - (m-1)] \text{ və} \\ A = \frac{I}{2a \cdot shph} [me^{ph} - (m-1)] \end{aligned} \quad (7)$$

$$B = \frac{I}{2a \cdot shph} [(m-1) - me^{-ph}] \quad (8)$$

A və B inteqral sabitlərini (4)-da nəzərə aldıqda, maqnit sahə gərginliyi təyin edilir:

$$H = \frac{1}{a \cdot shph} [(m-1) \cdot shpz - m \cdot shp(z-h)] \quad (9)$$

Gövdə çevrəsində meydana çıxan elektrik sahə gərginliyi üçün aşağıdakı ifadəni yazmaq olar:

$$\begin{aligned} E = -\frac{1}{\gamma} \cdot \frac{a}{b} \cdot \frac{dH}{dz} = \\ \frac{I_p}{\gamma b shph} [m \cdot chp(z-h) - (m-1) \cdot chpz] \end{aligned} \quad (10)$$

Uyğun olaraq dolağın m -ci sarğı məftilində cərəyan sıxlığını hesablamaq

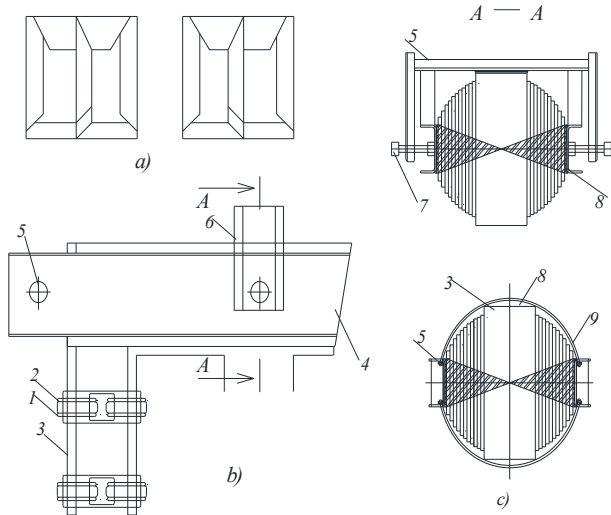
$$\begin{aligned} J = \gamma E = \\ \text{olar } \frac{I_p}{b shph} [m \cdot chp(z-h) - (m-1) \cdot chpz] \end{aligned} \quad (11)$$

İşə düşən maşın dolaqlarında induksiyalanan bu cərəyanlar dolaqlarda ilkin istilik yaranmasına səbəb olur. Əgər blok qeyri-simmetrik rejimlə işləyirsə, burada düz ardıcılıqla yanaşı əks və sıfır ardıcılıqlı cərəyan təşkilçiləri də dolaqlarda əlavə istiliklər yaradır. Əks ardıcılıqlı cərəyan sinxron fırlanmanın əksinə olduğundan onun yaratdığı itkilər ikiqat qiymətə çıxır.

Transformator içliklərinin maqnit təsirlənməsi. Alternativ enerji mənbələrində texniki-iqtisadi səmərəsinə görə transformatorlar aqreqata daha yaxın yerləşdirilir. Transformatorların əsas hissələrindən biri onların polad içlikləridir. İçliklərin maqnit keçiricisi yüksək maqnitlənmə xassəsinə malik olan qapalı çərçivə şəklində hazırlanır. Maqnitlənmə içliklərdə böyük maqnit induksiya və maqnit seli ilə yanaşı daxili burulğan cərəyanlar, maqnitlənmə itkiləri, səth effekti və yüksüz rejimdə dolaqları induksiyalandırma effektlərinə uyğun əks təsirlər yaranır. Bunlar hamısı yüksüz iş rejimində yaranan effektlərdir. Ona görə içlikləri mümkün qədər nazik soyuq yayılmış maqnit vərəqələrdən yığmaq lazımdır. Son texnologiyalarda içlikləri qalınlığı 0.23-0.28 mm olan polad vərəqələrdən yığırlar. Vərəqənin qalınlığı nə qədər az olarsa, onun xüsusi elektrik müqaviməti bir o qədər çox, səth effekti təsiri isə bir o qədər az olar. Əlavə olaraq daxili maqnitlənmə, burulğan cərəyanları azaltmaq üçün vərəqələr biri-birindən nazik kağız qatı və xüsusi istiliyə davamlı şüşə əsaslı və ya okalin laklarla izolə edilir. Əlavə qatlar vərəqələrin soyuq yayılmasından

sonrakı bişirilmə mərhələsində çəkilir. Yığılmış maqnit içlikləri alt və üst tərəfdən yarmo (boyundurucu) şvellerləri arasında xüsusi şpilka boltlarla sıxırlar. Bu qaydada yığılmış vərəqlər biri-birindən izolə edilmiş lakin çox sıx vəziyyətdə qalırlar. Sıxıcı şpilka boltları vərəqləri eninə dəlib keçməməsi üçün onları yan tərəfdən şvellerlərə bərkidirlər şəkil.2.

Şəkil.2. Transformatorun maqnit içliyinin şpilkasız preslənməsi.

a) şixtovka sxemi, b) yarmonun preslənmə qaydaları; c) çubuqların preslənmə qurğusu; 1- elektrokarton sarğı, 2-polad bandaj, 3-içlik çubuğu, 4-yarmo, 5-xarici cıxıcı şpilka, 6-presləyici skob, 7-cıxıcı vint, 8- elektrokarton aralıq, 9- lentşəkilli polad yarım bondaj

Bərkitmədə itkiləri azaltmaq üçün yeni seriyalı transformatorları şpilkasız texnologiya ilə yığırlar. Bu içliyin qızmasını və polad itkilərini azaldır. Maqnit keçirici içliyin şixtovkası maqnit selinin yolunda müqavimətin azalmasını nəzərə almaqla aparırlar. Polad içlik vərəqlərinin birləşən sərhədləri çəpinə kəsilərək birləşdirilir şəkil.2.a). Bu içlikdə maqnit selini istiqamətləndirmək üçündür. Çünki çəp birləşmənin sahəsi çox olduğundan müqaviməti azalır. Həm də bu zaman aralıqda induksiya düzbucaqlı haldakına nisbətən azalır. Nəticədə induksiya ilə düz mütənasib olan yüksüz iş cərəyanı da azalmış olur. Ümumiyyətlə, avadanlıqların içərisində yaxınlıqda yerləşdirilən dolaq və maqnit mühiti cərəyan və gərginlik təsirinə düşdükdə, orada baş verən induksiya nəzəri araşdırmalar və xüsusi hesablarla yoxlanmalıdır. Məsələn, külək aqreqlarının quyruq hissəsində yerləşdirilən transformatorlar, reaktorların biri-birindən və gövdədən olan məsafələri xüsusi olaraq hesablanır [3].

Ədəbiyyat

1. Q. Ə. Həsənov "Yüksək gərginliklər və elektrik izolyasiya texnikası", dərslik Bakı 2009 il
2. В. И. Крюков "Обслуживание и ремонт электрооборудования подстанций и распределительных устройств" Москва "Высшая школа" 1989 г.
3. Q.Ə.Həsənov "Elektrik stansiya və yarımstansiyaların elektrik hissələri" AzTU "Elektron mühazirələr" 2013-2015 il.
4. B. H. Rzayev "Elektrik qurğu və avadanlıqlarının istismar qaydaları", Azərişiq Tədris mərkəzi, 2017.

Кара Гасанов, Рафәэль Ахмедов

**Электромагнитизм тела и напитки в альтернативном
электрическом оборудовании**

Резюме: При пуске машин, особенно альтернативных электроустановок, электромагнитное состояние обесточенных корпусов изменяется скачком. Развиваемое с начального состояния магнитная индукция охватывает весь корпус и открывает путь ко многим физикомеханическим изменениям агрегата [1]. Решения этого вопроса позволяет провести анализ переходного процесса и аварийных случаев энергопроизводящих установок.

Qara Hasanov, Rafael Ahmadov

**Electromagnetism of the body and drinks in
alternative electrical equipment**

Abstract: When starting machines, especially alternative electrical installations, the electromagnetic state of de-energized cases changes abruptly. The magnetic induction developed from the initial state covers the entire body and opens the way to many physical and mechanical changes in the unit [1]. The solution to this issue makes it possible to analyze the transient process and emergency cases of power generating installations.

Polkovnik TELMAN ŞAHBAZOV

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının

Strateji əməliyyat məharəti fakültəsinin rəisi

f-r.ü.f.d. e.o.polkovnik AZƏR HƏSƏNOV

Strateji əməliyyat məharəti fakültəsinin professoru

İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİ HİBRİD MÜHARİBƏNİN ƏN VACİB ALƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: hibrid müharibə, informasiya müharibəsi, informasiya əməliyyatları, informasiya təsiri, informasiya-psixoloji müharibə

Keywords: hybrid war, information war, information operations, information impact, information-psychological war

Ключевые слова: гибридная война, информационная война, информационные операции, информационное воздействие, информационно-психологическая война

İnformasiya müharibəsi müharibələrin aparılması fəzasını genişləndirir, belə müharibələrdə cəbhə xətti olmur. Baxılan anda informasiya təsirinin aparılmasını birmənalı şəkildə təyin etmək mümkün olmadığı kimi, informasiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsini də aşkar etmək olmur. Ona görə də belə təsir fiksasiya olunmur və əməliyyatların müəllifləri qeyri-müəyyən qalır. İnformasiya müharibəsi zamanı vəziyyət beynəlxalq hüquq və etik normaların olmaması səbəbindən daha da çətinləşir.

İnformasiya müharibələrinin istənilən aktyorları ola bilər – dövlətlər və dövlətlərin xüsusi idarələrindən tutmuş istənilən terrorçular da daxil olmaqla cinayətkar qruplara kimi. Belə müharibənin aparılması üçün texniki vasitələr olmalıdır ki, bu vasitələrin də ucuz olması informasiya müharibəsinin sadə vətəndaşlar tərəfindən aparılmasını mümkün edir.

“İnformasiya müharibəsi” termini 1985-ci ildə Çində daxil edilmişdir [1]. Bu terminin əsasını qədim Çin hərbi xadimi Sun Tszının “Müharibə məharəti” traktatında yer almış fikirləri təşkil edir

[2]. O yazırdı: “Hər bir müharibədə, bir qayda olaraq, ən yaxşı siyasət dövləti tam şəkildə, dağıtmadan ələ keçirməkdir. Döyüşlərdə yüz dəfələrlə qalib gəlmək məharətin sonu deyil. Düşməni döyüşsüz məğlub etmək isə məharətin zirvəsidir.” Sun Tszı aşağıdakıları təklif edirdi:

- düşmən tərəfdə yaxşı nə varsa sıradan çıxarın;
- düşmənin görkəmli xadimlərini cinayətkar müəssisələrə cəlb edin;
- düşmənin rəhbərlərinin prestijini korlayın və lazım olan zamanda insanlara təqdim edin;
- bu məqsədlər üçün ən alçaq adamlarla iş birliyi qurun;
- sizə düşmən olan ölkənin vətəndaşları arasında münaqişələr və toqquşmalar yaradın;
- cavanları yaşlı insanlara qarşı qoyun;
- bütün vasitələrdən istifadə edərək dövlətin işləməsinə mane olun;
- bütün vasitələrdən istifadə edərək düşmən tərəfin qoşunlarının normal təchizatına və onlarda olan intizama mane olun;
- düşmən döyüşçülərin əqidəsini mahını və musiqi ilə qırın;
- özünüzün düşmənlərinin ənənələrini ucuzlaşdırın və allahlarına inamı qırın;
- yüngül əxlaqlı qadınları düşmən tərəfə göndərin;
- informasiya alınması üçün vəsaitə qənaət etməyin;
- ümumiyyətlə, pulda və vəd verməkdə qənaətə yol vermək olmaz, çünki onlar çox gözəl nəticələrə gətirir.

İlk dəfə “informasiya müharibəsi” termini

amerikalı Tomas Ron tərəfindən Boinq şirkəti üçün 1976-cı ildə hazırladığı “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” hesabatında işlənib. Müəllif göstərmişdir ki, informasiya infrastrukturunu amerika iqtisadiyyatının əsas komponentinə çevrilməklə, eyni zamanda həm müharibə, həm də sülh şəraitində bir məqsədə çevrilir. T.Ronun hesabatının dərc olunması kütləvi informasiya vasitələrində aktiv kampaniyaya çevrildi. ABŞ-ın Hərbi Hava Qüvvələri bu predmeti aktiv şəkildə 1980-ci ildən müzakirə etməyə başlamışlar. Bu vaxta artıq informasiyanın həm məqsəd, həm silah olması haqqında təsəvvürlər formalaşmışdı.

İnformasiya müharibəsi anlayışının tərifinə nəzər salaq. Politoloq İ.N. Panarin belə təyin edir. İnformasiya müharibəsi informasiya və silahlı mübarizələrin kompleks şəkildə təhlükəli zamanlarda, həm döyüş aparılarkən tətbiq olunmasıdır. İnformasiya təhlükəsizliyinə aid əsərlərin müəllifi D.Y.Şvets hesab edir ki, informasiya müharibəsi düşmənin informasiyasına və informasiya sisteminə informasiya üstünlüyü qazanmaq üçün milli strategiya naminə təsir edən kommunikativ texnologiyadır. “İnformasiya müharibəsi – bu nədir” məqaləsinin müəllifi İ.İ. Zavadski yazır: İnformasiya müharibəsi milli hərbi strategiyanın təmin olunması üçün düşmənin informasiyasına və informasiya sisteminə təsir edən hərəkətlər toplusudur. Rusiya Mərkəzi Seçki Komissiyası nəzdində elmi konsultativ ekspert şurasının üzvü A.V.Bedritskiy informasiya müharibəsinə konfliktlərin bir növü kimi baxır. Bu zaman qarşı duran tərəflərin əsas məsələsi öz informasiyasının və informasiya sistemlərinin qorunması, qarşı tərəfin informasiyası ilə manipulyasiya etmək və bu informasiyanın imkanlarını məhdudlaşdırmaqdır [3].

Əgər klassik müharibənin məqsədi qarşı dövlətin təminat sistemlərinə zərər vurmaqdan ibarətdirsə, informasiya müharibələri vasitəsilə vurulan zərər ölkədə siyasi vəziyyətin stabilliyini pozmaq üçün kütləvi şəkildə insanlara psixoloji təsir etmək istiqamətində yönəlmişdir. İnformasiya hücumlarının əsas üstünlüyü bir atəş belə açmadan yalnız başqa baxışlar, özgə dəyərlər gətirməklə insanların idrakını proqramlaşdırmaqla qoyulan məqsədə çatmaqdadır. Belə təsirin əsas auditori-

yası, əlbəttə ki, gənclər və hakimiyyət elitasıdır [4].

İnformasiya müharibəsi – ideyalar və dəyərlər sferalarında gedən müharibədir. İnformasiya müharibəsi psixoloji müharibənin bir hissəsidir ki, bu müharibə də insanın fiziki cəhətdən məhv edilməsinə yox, onun idrakının dəyişməsinə yönəlmişdir.

İnformasiya müharibəsinin üç səviyyəsi qeyd olunur. Birinci səviyyə – empirik səviyyədir. Burada hər hansı bir sferada – istər iqtisadi, siyasi, istərsə də mədəni sferada faktların təhrif olunması baş verir. Elə bu səviyyədə həm ölkənin daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə, həm də geosiyasi fəzada təsir göstərmək üçün bir alət olan “feyk xəbərləri” anlayışı meydana çıxır. Baxılan halda informasiya faktları obyektiv bir əsas olmadığından düzgün olmur. İnformasiya tullantıları, şaiyələr müəyyən məqsədlərə çatmaq naminə ictimai fikirlə və vətəndaşların idrakı ilə manipulyasiya etmək üçün nəzərdə tutulur. Onlar xəbərlərin rəşional qiymətləndirilməsinə deyil, emosional dərk edilməsinə hesablanır. Bu effekti hər hansı bir şəkil və ya video da gücləndirə bilər.

İkinci səviyyə - konseptual səviyyədir. Burada informasiyanın yaranması, onun bu və ya digər şəkildə toqquşması və informasiyanın interperatasiyasıdır. “İnterperatasiya – dərk etmək üçün çətin və ya mürəkkəb olanın gizli mənasının axtarışı və ya izah edilməsidir”. Baxılan proses informasiyanın kritik dərk edilməsinə tələb edir və informasiyanı interperatasiya edənün dünyagörüşünə uyğun gəlir. Məhz bu səviyyə bütün informasiyanı hərəkət etmək üçün əldə vasitə kimi istifadə etməyə qoymur, yalnız sərbəst düşünmə imkanı seçməyə imkan yaradır.

Üçüncü səviyyə - məna səviyyəsidir. Bu səviyyədə ekzistensial dəyərlər yoxlanmağa məruz qalır. Bir cəmiyyətin idrakının, baxışlarının və dəyərlərinin qarşı tərəfə daha əlverişli olan başqa sistemə dəyişməsi məqsədi ilə insanın psixoloji sferasına təsir göstərilir.

İnformasiya konfliktləri – fərdlər arasından tutmuş dövlətlər arasında istənilən sferada, istənilən səviyyədə yarana bilər. Lakin konfliktin tərəflərindən asılı olmayaraq informasiya - güclü silah olaraq qalır. Mübarizə aparın tərəflərin bir-birinə

özünü həm açıq, həm də gizli şəkildə büruzə verən informasiya və ya informasiya - psixoloji təsir göstərirdi informasiya müharibəsidir.

İnformasiya müharibəsinin məğzinə baxdıqda onu qeyd etmək lazımdır ki, bu müharibə vətəndaşlara qarşı yönəlmişdir. Belə ki, informasiya texnologiyaları sadəcə adamların da adi həyatına daxil olaraq, onları kənardan yürüdülmən ideyalara həssas olmağa və eyni zamanda başqalarına biganə qalmağa məcbur edir. İnformasiya hücumlarının təhlükəsi ondan ibarətdir ki, onların düzgün həyata keçirilməsi zamanı cəmiyyət daxildən parçalanır və son nəticədə dağılır.

İnformasiya müharibəsinin üç məqsədi mövcuddur:

- öz məqsədləri üçün informasiya fəzasının nəzarətə götürülməsi;
- qarşı tərəfə informasiya hücumları keçirmək məqsədi ilə informasiya və informasiya selinin nəzarətə götürülməsi;
- hərbi informasiya funksiyalarının köməyi ilə silahlı qüvvələrin fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması [5].

İnformasiya müharibələrinin alətlərinin istifadə edilməsi aşağıdakı məsələləri qarşıya qoymağa və həyata keçirməyə imkan verir:

- KİV- də əvvəlcədən yalan informasiya yerləşdirməklə dünya ictimaiyyətinin və ayrı -ayrı dövlətlərin vətəndaşlarının dezinformasiyası;
- insanların beyinlərinə kütləvi hücumlar təşkil etmək yolu ilə ideologiyanın yayılması;
- hakim elitanın və gənclərin liderlərinin tərəfdarları arasında verbovkanın aparılması;
- qapalı informasiyanın məhv edilməsi və ya təhrif olunması məqsədi ilə müxtəlif informasiya resurslarına – arxivlərə, verilənlər bazalarına müdaxilələrin həyata keçirilməsi;
- dövlətin beynəlxalq səviyyədə qərarların qəbul edilməsində təsirinin azaldılması;
- ictimai fikrə yad mədəni elementlərin daxil edilməsi və öz milli mədəniyyətinə neqativ baxış, istehlakçı prinsiplərinin üstünlük təşkil etməsi və mənəviyyətsizlik;
- dövlətin iqtisadiyyatının və siyasi sabilliyinin destabilizasiyası;
- dövlətin siyasi rəhbərliyinin diskreditasiyasını həyata keçirən məlumatların yayılması;

- dövlətin aparıcı siyasi qüvvələri arasında konfrontasiya vəziyyətinin yaradılması;
- millətçiliyin, ksenofobiyanın, irqi və dini düşmənçiliyin qızıqdırılması;
- kütləvi iğtişələr, qızıqdırıcı çıxışlar və ekstremist çağırışların təşkil olunması [6];

İnformasiya müharibələrinin əsas metodları informasiya-psixoloji metodlardır ki, bunlar da hibrid müharibənin digər elementlərini də özündə saxlaya bilər.

Təsir müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilə bilər.

İnformasiya təsiri. Burada informasiyanın yayılması təsirin əsas faktorudur. Beləliklə, hakimiyyət əhalini öz ölkəsinin hərbi siyasətinin müsbət qiymətləndirilməsinə hazırlaya və KİV vasitəsi ilə vətənpərvərlik baxışlarını formalaşdırma bilər. Əks halda, qarşı tərəf özünə uyğun ideya istiqamətini və əhval -ruhiyyəni yürüdə və maliyyə-iqtisadi ticarət sanksiyaları tətbiq edə bilər. Bu, dövlətin iqtisadiyyatının zəifləməsinə, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, məişət çətinliklərinə, epidemioloji xəstəliklərin sayının artmasına və bunun nəticəsi olaraq vətəndaşların mövcud şəraitlə bağlı narazılığının artmasına gətirib çıxara bilər.

Təzyiq siyasi vasitələrlə aparıla bilər. Beləliklə, dövlətin siyasi başçılarına təzyiq məqsədi ilə müxalifət partiyalarına və xaricdən maliyyələşdirilən fəaliyyətlərə dəstək həyata keçirilir [7].

İnformasiya müharibəsinin əsas tərkib elementi informasiya-psixoloji müharibədir. Bu müharibə özündə insanların beyinlərinə təsir edən vasitə və metodları birləşdirir.

İnsanın motivasiyasını dəyişmək məqsədi ilə onun psixoloji durumuna təsir edilməsi informasiya müharibəsinin psixoloji qanadıdır. Psixoloji müharibədə etik məhdudiyyətlər yoxdur, qarşı tərəfin daxili vəziyyətinə zərbə vurmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Bura qətlər, su mənbələrinin və ərzağın zəhərlənməsi, sabotaj, terror və s. aid edilə bilər. Bütün bunlar psixoloji müharibəni hibrid müharibəyə oxşadır.

Psixoloji müharibə - hakim dairələrin təbliğat, terror və başqa vasitələrdən istifadə etməklə öz xalqına, düşmən, müttəfiq və neytral ölkələrin xalqlarına öz hərbi strategiyasının məqsədlərinə çatmaq naminə siyasi-ideoloji, mənəvi və psixo-

loji cəhətdən təsir göstərmək üçün xüsusi növ hazırlıq və müharibənin aparılmasıdır.

Psixoloji müharibələrin məqsədi açıq hərbi əməliyyatların hazırlanması və həyata keçirilməsi, qarşı tərəfə silahlı qüvvələrin tətbiq edilməsinə bəraət qazandırmasıdır. Psixoloji müharibə - xüsusi təşkil olunmuş və peşəkarcasına həyata keçirilən, qarşı tərəfin beyninə, hissiyyətinə və iradəsinə təsir göstərən bir müharibədir.

Psixoloji müharibə anlayışının iki anlamı mövcuddur. Birinci anlam özündə insanlara psixoloji təsir göstərə bilən təcrübəyə malik şəxslərin fəaliyyətini birləşdirir.

Terminin ikinci anlamı adi, gündəlik səviyyədə müzakirə vasitələrindən istifadə etməni və insanlar arasında təsir mexanizmlərini öz məqsədlərinə tabe etmək – öz fəaliyyətlərinin əlverişli şəkildə həyata keçirmək, mübahisələrdə qalib gəlmək, seçki kompaniyalarında namizədlərini irəli sürmək və s. üçün istifadəni nəzərdə tutur [8].

İnformasiya müharibəsinin məqsədlərinə çatmaq üçün kompleks tədbirlər və psixoloji hərəkətlər informasiya-psixoloji əməliyyat adlanır. Onlar əks tərəfin vətəndaşlarına, açıq döyüş əməliyyatlarında iştirak edən qarşı tərəfin silahlı qüvvələrinə, digər ölkələrin hakimiyyət elitasının nümayəndələrinə yönəlib [9].

İnformasiya qarşılıqlı obyektlərinin spesifikasiyasından asılı olaraq müxtəlif növ əməliyyatlardan istifadə olunur. Bu informasiya-texniki və informasiya-psixoloji əməliyyatlardır.

İnformasiya-texniki əməliyyatlar telekommunikasiya sistemlərinə, strateji xarakterli verilənlər bazalarına, müxtəlif strukturların idarəetmə sistemlərinə və proseslərə qarşı aparılır.

İnformasiya-psixoloji əməliyyatlar ayrı-ayrı şəxslərə və əhəlinin müxtəlif kateqoriyalarına, silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinə, rəhbər elitanın üzvlərinə və müxtəlif təşkilatların rəhbərlərinə qarşı yönəlib.

İnformasiya-psixoloji və psixoloji əməliyyat anlayışları öz mənalarına görə sinonimlər kimi istifadə oluna bilər. İnformasiya-psixoloji termini öz strukturunda informasiya komponentinin rolunu xüsusi qeyd edir, həm də psixoloji təzyiğin olmasına da istinad edir.

Psixoloji müharibənin məqsədləri: konfliktin

qarşısının alınması, qarşı tərəfin silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinin və mülki əhalisinin mənəvi ruhunun zəiflədilməsi, qarşı tərəfin qoşunlarının hərbi əməliyyatlarında iştirak etməkdən imtina etmək, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün minimal insan itkilərinin və maddi xərclərin təmin edilməsi üçün münbit şəraitin yaradılmasıdır.

İnformasiya-psixoloji əməliyyatları onların reallaşması şəraitinə görə aşağıdakı siniflərə bölünür: sülh dövrü, açıq hərbi qarşıdurma dövrü və həmçinin, klassik müharibənin elan edilməsi və başa çatdırılması dövrü.

Hibrid müharibə əhaliyə təsir göstərilməsi məqsədi ilə açıq konfrontasiya və silahlı müharibənin başlanmasına imkan verməmək üçün informasiya-psixoloji müharibənin aparılmasını nəzərdə tutur:

- öz dövlətinin maraqlarına cavab verən baxışların beynəlxalq arenada yayılması;
- hərbi-siyasi vəziyyətin stabilliyinə çağırışlar;
- öz dövlətinin müdafiə siyasətinə beynəlxalq etimadı formalaşdırmaq;
- düşmən mövqə tutmuş dövlətlər koalisiyasında parçalanma yaratmaq;
- potensial rəqibə qarşı hədələmə aksiyalarını dəstəkləmək (hərbi gücün nümayişi, siyasi təzyiç, iqtisadi blokada, mədəni və elmi əlaqələrin dayandırılması və s.);
- potensial rəqib ölkənin xarici və daxili siyasətinin düzgünlüyünü şübhə altına almaq;
- rəqib dövlətin siyasi rəhbərliyinin və populyar liderlərinin mənəvi və hərbi ideallarını tənqid etmək;
- aqressorun hərbi-siyasi nəzəriyyələrinin, doktrinalarının, konsepsiyalarının, baxışlarının diskreditasiyası;
- düşmənin əhalisinin və hərbi qulluqçularının mənəvi-siyasi potensialının zəiflədilməsi;
- mümkün ola biləcək müharibəyə mənfi münasibətin formalaşdırılması;
- əhəlinin müxtəlif qrupları və qoşunlar arasında siyasi, dini, milli və digər düşmənçilikləri qızışdırmaq;
- rəqib ölkə qarşısında öz dövlətinin siyasi, iqtisadi, hərbi və digər üstünlükləri təbliğ etmək;
- öz hərbi texnikasının, silahının, şəxsi heyətin səriştəsinin və silahlı qüvvələrinin mənəvi ruhu-

nun keyfiyyətə üstün olduğunu sübut etmək;

Ukrayna jurnaslti, yazıçı Q.Q.Poçeptsov təklif edir ki, informasiya təhlükəsizliyinin bir elementi kimi psixoloji müharibələrin aparılması qaydalarını yalnız dövlətlərarası konfliktlərdə deyil, həm də seçki kampaniyalarında da istifadə etmək lazımdır. Bundan əlavə, müxtəlif informasiya qarşındurması sistemləri tətbiq olunan müxtəlif kommersiya və digər korporasiyaların informasiya mübarizəsində də psixoloji müharibələrin aparılması qaydaları tətbiq oluna bilər.

İnformasiya-psixoloji təsir nə qədər güclü olsa da ona qarşı dayanmaq mümkündür. Bunun üçün adətən silahlı qüvvələrdə aparılan mənəvi və psixoloji tərbiyyə sahəsində profilaktik tədbirlər tətbiq etmək vacibdir. Bu sahədə iş real siyasi vəziyyət və hakimiyyət orqanlarının qərarları haqqında informasiya verilməsinə yönəldilməli, şəxsi heyətdə dayanıqlı mənəvi-psixoloji vəziyyət formalaşdırılmalıdır. İnformasiya fəzasının mühafizəsi üçün xaricdən informasiya hücumlarına əks

tədbirlər görmək məqsədi ilə müxtəlif ilkin tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Beləliklə, informasiya müharibəsi hibrid müharibənin ən vacib alətlərindən biridir, bundan əlavə, informasiya amili yalnız hibrid müharibənin tərkib elementləri kimi deyil, həm də beynəlxalq qarşındurmada sərbəst faktor rolunu oynaya bilər və kontaktsiz döyüş əməliyyatlarında ayrı bir element kimi çıxış edə bilər.

İnformasiya müharibəsi ən böyük təhlükə mənbəyidir, belə ki, bu müharibənin məqsədi insanların beyni ilə manipulyasiya etmək və onların ağılına hakim kəsilməkdir.

İnformasiya müharibəsi bir hadisə kimi bir çox əsrlər mövcud olmuşdur, lakin onun təsdiq olunması hazırda ilkin mərhələsini yaşayır, onun dağıdıcı və stabilliyi pozan təsiri öz təsdiqini tapır və informasiya təhlükəsinə və hibrid müharibəyə bütövlükdə qarşı durmaq üçün müxtəlif tədbirlər görülür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsmayılov V. ABŞ MDB-yə qarşı hibrid müharibəsi aparır. / 19.12.2017/ <http://modern.az/az/news/152049#gsc.tab=0>
2. Həşimov E.Q., Həsənov A.H. "İnformatika" adyunktlar üçün dərs vəsaiti. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2016, 150 s.
3. Hibrid müharibələr: XXI əsrin əsas təhlükələri. / 11.08.2016/-<http://newtimes.az/az/economics/4746/>
4. Uğur. İnformasiya müharibəsi və milli təhlükəsizlik. /"Xalq cəbhəsi", 29 mart 2014-cü il, s.9./ <http://anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/mart/359441.htm>
5. Verdiyev Ə. "Hibrid müharibə" nədir? Beynəlxalq hüquqi ölçüdə gizli savaşlar. /30.03.2018/-<https://ordu.az/az/news/129596/-hibrid-muharibe-nedir-%7C-beynelxalq-huquqi-olcude-gizli-savaslar-%E2%80%93-analiz->
6. Война и мир в терминах и определениях. /Военно-политический словарь под общей редакцией Дмитрия Рогозина. - <http://www.voina-i-mir.ru/article/106>
7. Информационная война в современном мире. - <http://kak-bog.ru/informacionnaya-voyna-v-sovremennom-mire>
8. Robert G. Walker. Spec Fi: The U.S. Marine Corps and Special Operations. Monterrey, Ca;Naval Post-Graduate School, 2008 - 129 p
9. NATO's Bi-Strategic Command Capstone Concept, 5000 FXX/0100/TT-0651/SER:NU0040 Dated25 August 2010 – 50 p.

Colonel Telman Shahbazov
Ret. colonel, Ph.d. Azar Hasanov

**Information war as one of the most
important tools of hybrid war**

Summary. The article deals with information warfare, one of the most important tools of hybrid warfare. The growing role of information technology since the beginning of the 21st century has increased its impact on military skills. Today, it is impossible to imagine military rule without it.

The article clarifies the concept, levels, goals, methods, means of influence of information warfare, its component element - the information-psychological struggle. The author also notes that although information warfare is a non-military phenomenon, its destructive role is undeniable.

Полковник Тельман Шахбазов

Полковник запаса, к.ф.-м.н. Азер Гасанов

**Информационная война как один из
важнейших инструментов гибридной войны**

Резюме. В статье рассматривается информационная война - один из важнейших инструментов гибридной войны. Растущая роль информационных технологий с начала XXI века усилила их влияние на военное искусство. Сегодня без него невозможно представить военное правление.

В статье уточняются понятие, уровни, цели, методы, средства воздействия информационной войны, ее составной элемент - информационно-психологическая борьба. Автор также отмечает, что, хотя информационная война является невоенным явлением, ее разрушительная роль неоспорима.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: **ehg69@mail.ru**

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: **ehg69@mail.ru**

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

***Dərc olunan məqalələrin məzmununa görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşıdır!
Редакция не несет ответственности за содержание публикуемых статей!***
